

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_19212

UNIVERSAL
LIBRARY

राजा राममोहन राय.

लेखक

श्रीयुत बी. बी. केसकर.

प्रकाशक

मनोरंजन छापखान्याचे मालक,

गिरगांव-मुंबई.

सर्व हक्क स्वाधीन.

किंमत ०-१२-०.]

[सन १९१५.

Printed and Published at THE MANORANJAN PRESS,
1., Girgaon Road, Bombay,
by Kashinath Raghunath Mitra.

उपोद्धात.

“ He (Raja Rammohun Roy) was at once a social Reformer, he was the founder of a great religious movement, and he was a great politician. These three activities were combined in him in such a way, that they put to shame the performances of the best among us at the present time. Anybody, who wants to know what true patriotism is, had better study the evidence that he gave and the letters he wrote to men in power over sixty years ago—long before our era of Congress meetings and Conferences.”

—RANADE (in 1896).

आपल्या देशांत आज अनेक प्रकारच्या चळवळी चालू आहेत. कांहीं आगंतुक कारणांमुळे कित्येक चळवळी मंदावल्या आहेत, तथापि राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, धर्मविषयक वगैरे विषयांकडे कित्येक सुशिक्षितांचें लक्ष्य लागलें आहे. प. वा. गोपाळराव गोखले यांच्या मृत्युनंतर हिंदुस्तानाच्या एका टोंकापासून तों दुसऱ्या टोंकापर्यंत, बादशहापासून तों रंकापर्यंत, परदेशांतील अनेक परिचित मुत्सद्दयांपासून तों त्यांची ओळख नसून त्यांच्या कर्तृत्वाची कमीअधिक माहिती असणारांपर्यंत सर्वांनीं एकरवानें त्यांच्या ज्या देशसेवेचें महत्त्व गाइलें त्यांच्या ज्या स्वार्थत्यागाचा गौरव केला, त्या देशसेवेचें व स्वार्थत्यागाचें उगमस्थान कोणी पहावयाला जाईल, त्याला बंगाल्यांतील एका थोर पुरुषानें स्वऱ्यां

राजा राममोहन राय.

देशसेवेचा, खऱ्या स्वार्थत्यागाचा, खऱ्या विचारस्वातंत्र्याचा न खऱ्या विचारौदार्याचा पहिला धडा घालून दिला असें आढळून येईल. महाराष्ट्रांत राजा राममोहन राय यांच्याविषयी असावी तशी व तितकी माहिती नाही. न्या. मू. रानडे, सर रामकृष्ण भांडारकर, आणि सर नारायण चंदावरकर यांनी राममोहन राय यांच्या चरित्रासंबंधानें सुशिक्षित लोकांस थोडीबहुत माहिती करून दिली आहे; मुंबई, पुणे, अहमदाबाद, इंदूर येथील प्रार्थना व ब्राह्मसमाज राममोहन राय यांची पुण्यतिथि (तारीख २७ सप्टेंबर) पाळीत असतात; परंतु त्या वेळीं राजा राममोहन यांच्या सर्वांगिक चरित्राचें फारसें विवेचन होत * नसल्यामुळे, त्यांच्या एकंदर देशसेवेविषयी महाराष्ट्रांतील सुशिक्षितांनाहि नीटशी कल्पना नसते, असा अनुभव आहे. राममोहन यांनीं केलेल्या देशसेवेची माहिती प्रत्येक सुशिक्षित तरुणाला असणें अत्यंत अगत्याचें आहे. परंतु मराठी भाषेंत राजा राममोहन यांचें एकहि चरित्र उपलब्ध नाही. सन १८७४-७५ सालीं श्रीयुत भास्कर हरि भागवत यांनीं राममोहनाचें एक त्रोटक चरित्र प्रसिद्ध केलें होतें; पण तेंहि आतां उपलब्ध नाही, व त्या पुस्तका-संबंधानें आजच्या पिढीला कांहीं माहितीहि नाही. अशा स्थितींत श्रीयुत केसकर यांनीं लिहिलेलें हें राजा राममोहन यांचें चरित्र श्रीयुत मित्र प्रसिद्ध करीत आहेत, याबद्दल ते स्तुतीला पात्र आहेत. राममोहनाचें मिस कॉलेट यांनीं प्रथम लिहिलेलें व बाबू हेमचंद्र सरकार यांनीं सुधारून वाढविलेलें जसें चरित्र आहे, किंवा बंगाली-मध्ये बाबू नगेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय यांनीं लिहिलेलें जसें अत्यंत विस्तृत व परिपूर्ण चरित्र आहे, तसा हा चरित्रग्रंथ आहे, असें जरी झणतां

* Of his political activities I shall not say anything from this platform.—M. G. Kanade.

उपोद्धात.

यावयाचे नाही, तरी या चरित्रामध्ये राममोहनसंबंधाची बहुतेक सर्व उपलब्ध माहिती साररूपाने दिलेली आहे. अनेक चरित्रग्रंथ, व्याख्याने आणि लेख यांच्या आधाराने पुष्कळ मेहनत घेऊन श्रीयुत केसकर यांनी हे चरित्र तयार केले असल्यामुळे यांतील सर्व माहिती अत्यंत विश्वसनीय आहे. दुसरे, ज्यांनी अद्यापि उपरोक्त इंग्रजी चरित्रग्रंथ वाचलेला नाही, किंवा ज्यांना तो अगर बंगाली चरित्रग्रंथ कळणे शक्य नाही, ते जर या पुस्तकामध्ये राममोहन रायाचे प्रथित केलेले चरित्र वाचतील, तर त्या थोर पुरुषाच्या एकंदर देशसेवेची त्यांना कल्पना झाल्यावाचून राहणार नाही. आतां वर देशसेवेचा व देशसेवेसाठी स्वार्थत्यागाचा पाया राममोहन राय यांनी घातला, असे आम्हीं झटले आहे, ते किती सार्थ आहे ते येथे थोडक्यांत दाखविणे अगत्याचे आहे.

आज देशहितासाठी झणून ज्या ज्या चळवळी सुरू आहेत, त्या सर्वांना राममोहन रायांनी कमी अधिक प्रमाणाने प्रारंभ केला, असे त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येते. हे कितपत खरे आहे ते पहाण्यासाठी प्रथम आपण शिक्षणविषयक चळवळ घेऊ. आज या दिशेने जे कोणी देशहित साधीत आहेत, त्यांना हे कार्य हाती घ्यावयास राममोहन रायांच्या चळवळीने समर्थ केले. कारण, ज्या वेळी प्रथम इंग्रजी शिक्षणाला हिंदुस्तानामध्ये प्रारंभ करणे हितकर आहे किंवा कसे या प्रश्नालाच प्रारंभ झाला, त्या वेळी राजा राममोहन यांनी इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार शक्य तितका झाला पाहिजे, सरकारने हे काम हाती घेतले पाहिजे अशा विषयी फार मोठा पुढाकार घेतला; इतकेच करवून ते थांबले नाहीत. मिशनरी लोक ब्रिटिश राज्याची या देशांत स्थापना झाल्यानंतर आले असते व त्यांनी आपल्या धर्मप्रसाराच्या कामाला सुरुवातही केली असती; परंतु राममोहन रायांनी त्यांना शिक्षणाचा प्रश्न हाती

राजा राममोहन राय.

व्यावसाय लाविलें, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराचें बरेंचसे श्रेय नेहमीं ख्रिस्ती मिशनरी लोकांना देण्यांत येत असतें, आणि त्यांत वावगें कांहीं नाहीं; परंतु हिंदी लोकांच्या शिक्षणाकडे त्यांचें प्रथम लक्ष्य त्यांच्या अज्ञानाबद्दल कळवळा येऊन लागलें नसून, राममोहनांनीं त्यांना प्रोत्साहन दिलें आणि मग ते हें काम करावयाला पुढें आले, असा खरा प्रकार आहे. आमच्या चरित्रनायकानें आणखीहि निराळ्या दिशेनें उद्योग केला. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा असा त्यांचा मोठा हेतु असल्यामुळें हिंदु मुलांसाठीं इंग्रजीमध्ये फुकट शिक्षण मिळावें झणून त्यांनीं स्वतः एक शाळा स्थापिली, आणि दरमहा एका शिक्षकाला दीडशें रुपये व दुसऱ्याला सत्तर रुपये पगार त्यांनीं बहुतेक आपली पदरमोड करून दिला. ते स्वतः कांहीं त्या वेळीं श्रीमान् नव्हते, तरी पण त्यांनीं ही शाळा कित्येक वर्षेपर्यंत उत्तम रीतीनें चालविली, व पुढें महर्षिपदाला पावलेल्या देवेंद्रनाथ ठाकूरसारख्यांचें प्राथमिक शिक्षण याच शाळेंत झालें. राममोहनांच्या शाळेचा विशेष हा होता, कीं, तेथें नीति व धर्मशिक्षण देण्यांत येत असे. झणजे इंग्रजी शिक्षणाला प्रारंभ करण्यालां ते कारण झाले, त्याच्या प्रसाराला त्यांनीं प्रोत्साहन दिलें, स्वतः शाळा स्थापून त्यांनीं इतरांनां मार्ग दाखविला आणि इंग्रजी शिक्षण देताना धर्मशिक्षण देणें अवश्य आहे, हेंहि त्यांनीं स्वतःच्या उदाहरणानें दाखवून दिलें.

एवढ्यावरून त्यांनीं मातृभाषेची हेळसांड केली, असा समज त्यांच्या चरित्राची माहिती नसणाराचा होण्याचा संभव आहे. पण, आज बंगाली भाषेमध्ये उत्तमोत्तम ग्रंथ आहेत झणून त्या भाषेचा गौरव करण्यांत येत असतो, त्याचेंहि सर्व श्रेय राममोहन रायांनां आहे. त्यांच्या वेळीं बंगाली गद्य वाङ्मय नव्हतेंच. कितीहि बिकट विषय

उपोद्धात.

असला तरी आपल्या मातृभाषेच्या द्वारे त्यांचे लोकांना ज्ञान करून देता येणे शक्य आहे, हे त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणाने स्पष्ट करून दाखविले. उपनिषदासारख्या संस्कृत ग्रंथांचे त्यांनी बंगालीत भाषांतर केले, स्वतः बंगालीत निबंध लिहिले, संभाषणे केली, व्याख्याने दिली, एवढेच नव्हे, तर व्याकरण, भूगोल, भूमिति अशा विषयांवर त्यांनी स्वतः लहानलहान पुस्तकेहि लिहिली. आज वर्तमानपत्रांचा आपल्या देशांत पुष्कळ प्रसार झाला आहे; पण त्या बाबतीतहि राममोहनच अखिल हिंदुस्तानाचे मार्गदर्शक होते. १८१९ साली त्यांनी 'संवाद कौमुदी' नावाचे बंगाली पत्र सुरू केले, व त्याच्या द्वारा सगळ्या बंगाल देशामध्ये विचारक्रांति सुरू केली. आझाला वाटते हेच देशी भाषेत निघालेले पहिले वृत्तपत्र असावे.

त्यांनी अशा प्रकारे मातृभाषेचा पुरस्कार घेतला, इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराला ते कारण झाले, आणि हे करीत असतां संस्कृत भाषेचाहि त्यांनी उद्धार केला. त्यांच्या वेळी निदान बंगाल्यांत तरी संस्कृत भाषेचे ज्ञान पंडितांमध्येहि केवळ तात्पुरतेच असे. * पुष्कळसे ग्रंथ पंडित क्षणविणारानां मुखोद्गत असत; परंतु अर्थप्राविण्याविषयी सर्वत्र शून्य ! वेदांतावर निर्भीडपणे चर्चा करून आपल्या मताची

* १८९६ साली कलकत्त्याला राममोहन राय यांची सार्वजनिक रीतीने पुण्यतिथि पाळण्यांत आली. त्या वेळी पंडित कलिवर वेदांत-वागीश यांनी मोठ्या कळकळीचे भाषण करून सांगितले, कीं,

“ A great boon had been conferred on the country by Raja Ram Mohan Roy in reviving the study of Vedant Philosophy in Bengal and acknowledged in feeling terms how he was himself indebted to the Raja's writings on the subject.....”

राजा राममोहन राय.

श्रेष्ठता स्थापित करणारे वेदशास्त्रसंपन्न तेथे नव्हतेच ! अशा वेळीं जरी इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठीं राममोहन स्वतः अंग-मेहनत करून झटत होते, बंगाली भाषेमध्ये त्यांची ग्रंथरचना सुरू होती, तरी संस्कृत भाषेचे अज्ञान, संस्कृत भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे अज्ञान, पुरातन उदात्त विचारांचे अज्ञान पाहून संस्कृत भाषेचे ज्ञान अधिक प्रमाणाने लोकांना झाले पाहिजे असे त्यांनी प्रतिपादिले, व १८२६ सालीं स्वतः वेदांत कॉलेज नांवाची संस्था स्थापिली. या संस्थेसाठींही ते स्वतः दर महिन्याला फार मोठी रक्कम खर्चीत असत.

सामाजिक सुधारणेविषयी आमच्या ठिकाणी जी थोडीबहुत जागृति दिसत आहे, तिचे उगमस्थानहि राममोहन रायच होत ! राममोहनांच्या मृत्यूनंतर सतीची चाल सरकारने बंद केली, तरीपण त्याची सर्व तयारी त्यांनी पूर्वी केली होती. त्या बाबतीत त्यांनी पुष्कळ वादविवाद केले, संभाषणे केली, सभा भरविल्या, अर्ज केले, पण यश आले नाही, झणून आपल्या प्रयत्नांत कांहीं माघार घेतला नाही. त्या बाबतीत त्यांना दोन्ही बाजूंनी तयारी करावयाची होती. त्या वेळीं लोकांनी धर्म बुडेल ही ओरड सुरू केलीच होती, तेव्हां त्यांची समजूत घालणे व सतीची चाल बंद करणे यांत धर्मबाह्य कांहीं नाही असे त्यांना दाखवून देणे, व लोकांच्या या बागुलबोवाला भीक घालणाऱ्या सरकारची समजूत घालणे, असे दुहेरी काम त्यांना करावे लागले, व ते त्यांनी केलेंहि. झणजे लोकांचीं मनें युक्तिप्रयुक्तीने वळविणे, सतीच्या निषेधाला शास्त्रांचा विरोध नाही असे दाखविणे, व सरकारची मदत मिळविणे, इतकीं कामे त्यांनीं एकट्यांनीं केलीं. आमच्या प्रांतीं सतीच्या चालीनें फारसा धुमाकुळ केव्हांच माजविलेला नव्हता. परंतु राममोहन

उपोद्धात.

रायांनीं केलेल्या अर्जावरून, आणि प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांवरून असें दिसून येतें, कीं, तेथें सालिना सहाशें विधवांनां सती जावें लागे ! सती जाणाऱ्या स्त्रिया सर्वच आपखुषीनें जात नसत. कित्येक आप-
खुषीनें जात, पण बहुतेकीं त्यांच्या इच्छेच्या विरुद्ध सती जावें लागे. कित्येक बाया जळत्या चितेंतून परत येण्याचा प्रयत्न करीत, पण त्यांनां मारूनमुटकून पुनः चितेंमध्ये ढकललें जाई ! कोणाला बांधून घेऊन मग चिता पेटवावी लागे ! अशा प्रकारें ही चाल अनर्थ करीत असतां व माणुसकीला काळिमा लावीत असतां आमचे लोक धर्म बुडाला, धर्म बुडाला ही ओरड करूं लागले, व तटस्थ राहण्याचा विडा उचलेलें दयाळू सरकार धर्मांत हात कसा घालावा झणून अडून बसलें ! पण, राममोहन रायांनीं या सर्वांनां जागें केलें, व त्याबरोबर आणखी दुसऱ्या कित्येक अमानुष चालीं विरुद्धहि चळवळ करून त्याहि बंद करविल्या. * सामाजिक बाबतींत अशा प्रकारच्या चालीं विरुद्ध चळवळ करून ते थांबले नाहींत; किंवा सामाजिक सुधारणेच्या उदार तत्त्वांचा उपदेश करून आपली इतिकर्तव्यता झाली असेंहि त्यांनां वाटलें नाहीं. आज लोकांनां परदेशगमन अगदीं स्वल्प झालें आहे. लोकमतहि पुष्कळ अनुकूल झालें आहे. परंतु १८३० सालीं राम-
मोहन रायांनीं विलायतेला जाण्यासाठीं प्रयाण केलें, त्या वेळीं सर्व देश त्यांच्या विरुद्ध होता. त्यांनीं लोकांनां परदेशमनाचा मार्ग दाख-
विला, आणि लोकच्छलाची कांहींहि क्षिति बाळगिली नाहीं. दुसरे,

“Satee-burning was not the only horror men inflicted on themselves, but men and women used to drown themselves, jump from lofty precipices into the waters below and meet with death in a hundred other forms. If there is credit due to any man for having turned the national current in the right direction in this matter, that credit is due to Raja Ram Mohan Roy.”—M. G. Ranade.

राजा राममोहन राय.

स्त्रियांचें अज्ञान, त्यांनां वाईट रीतीनें वागविणें, त्यांच्यासंबंधानें अनादर, एकाच वेळीं कितीतरी लभें करणें, अगर एकीची राख स्मशानांतून उचलण्यापूर्वीच दुसरी स्त्री करणें, सतीच्या चालीच्या तडाख्यांतून सुदैवानें अगर दुदैवानें वांचलेल्या विधवांची विपन्नावस्था, इत्यादि अनेक विषयांसंबंधानें त्यांनीं अनेक प्रकारें चळवळ केली व लोकांमध्ये जागृति उत्पन्न करून त्यांनां या विषयासंबंधानें विचार करण्यास प्रवृत्त केलें. तसेंच प्रचलित जातिभेदाविद्बहि त्यांनीं चळवळ करून हा जातिभेद कशी राष्ट्रहानि करीत आहे, तें त्यांनीं लोकांच्या नजरेला आणून देण्याचा प्रयत्न केला.*

सारांश, राममोहनांच्या चरित्राचें जे आस्थापूर्वक अवलोकन करितील त्यांच्या हें लक्ष्यांत येऊन चुकिल, कीं, सामाजिक बाबतींत त्यांनीं जी चळवळ केली ती न्याय, नीति, विवेक आणि सहृदयता या तत्त्वांवर केली. त्यामुळें अमुकअमुक सुधारणांसंबंधानें थोडे-बहुत हातपाय हालविले, कीं, पुरे, आतां त्यापुढें जाण्याची आवश्यकता नाही, असें प्रतिपादण्याची त्यांनां आवश्यकता वाटली नाही. विधवाविवाहाच्या चळवळीचा पुढाकार त्यांनीं घेतला नाही हें कसें झालें, अशी त्यांच्यासंबंधानें थोडीशी शंका कोणीकोणी काढतात. पण, एक तर एकाच व्यक्तीचें सर्व विषयांकडे सारख्या प्रमाणानें लक्ष्य असणें शक्य नाही; आणि दुसरी गोष्ट अशी, कीं, विधवांच्या विपन्नावस्थेकडे राजाचें लक्ष्य लागलेलें नव्हतें, असेंहि नाही. १८२१

* The distinction of castes introducing innumerable divisions and subdivisions among them has entirely deprived them of patriotic feeling and the multitude of religious rites and ceremonies and the laws of purifications have totally disqualified them from undertaking any difficult enterprise.

—The Raja in 1828.

उपोद्धात.

सालीं निराधार विधवांच्या पोषणासाठी एक स्वतंत्र फंड असावा अशी सूचना त्यांनी आपल्या 'संवादकौमुदी'द्वारे केली होती, आणि विलायतेहून परत आल्यानंतर ते विधवाविवाहाचा प्रश्न हाती घेऊन त्यासंबंधाने लोकांमध्ये जागृतिहि करणार होते; परंतु त्यांचा अंतर्च परदेशी झाल्यामुळे त्यांच्या मनांतला हेतु तसाच अपुरा राहून गेला.

हिंदुस्तानांतील सनदशीर राजकीय चळवळीला राजा राममोहन यांनीच प्रारंभ केला, ही गोष्टहि त्यांच्या चरित्रावरून व्यक्त होत आहे ! आणि आमच्या आजच्या राजकीय चळवळींतील निदान कांहीं पुढाऱ्यांना तरी ही गोष्ट उत्तम प्रकारे अवगत आहे. वर रावसाहेब रानडे यांचे त्यांच्यासंबंधाचे मत दिलेच आहे हिंदुस्तानची सेवा करूनकरून वृद्ध झालेल्या बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनी एका प्रसंगी असें झटले, कीं,

“ Let it be remembered that Ram Mohan was not only the founder of the Brahma Samaj and the pioneer of Social Reform in Bengal, but he was also the Father of the Constitutional agitation in India.—राममोहन हे ब्रह्मसमाजाचे संस्थापक, किंवा बंगाल्यांतील सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीचेच आद्यप्रवर्तक होते असें आपण समजू नका, तर सनदशीर राजकीय चळवळीचे ते प्रथम जनक होत. ”

राजा राममोहन राय यांनी राजकीय चळवळीला प्रारंभ करण्यापूर्वी लोकांच्या ठिकाणी आपल्याला कांहीं बाबतींत हक्क आहेत, व त्यांच्याविषयी सरकारपाशी मागणी करणे या आपल्या अधिकारांतील गोष्टी आहेत, याची जागृति मुळीच नव्हती. सरकारच्या पुढे योग्य रीतीने आपल्या तक्रारी ठेवल्या असतांना त्यांची दाद

राजा राममोहन राय.

लागते ही कल्पनाच कोणाला नव्हती ! ही जाणीव लोकांमध्ये राममोहनांनी प्रथम उत्पन्न केली. ह्मणजे या बाबतीत त्यांनी अर्धे काम करून ठेविले.

आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षी त्यांनी इंग्रजी शिकावयाला प्रारंभ केला. परंतु १८१४ सालापर्यंत त्यांच्या सार्वजनिक चळवळीला प्रारंभ झाला नव्हता. तिला प्रारंभ झाल्यानंतर त्यांनी इंग्रजीमध्ये जी भाषणे केली, जे लेख लिहिले, जे वादविवाद केले, जे अर्जांचे खलिते तयार केले, ते ऐकून, वाचून इंग्रज लोकांनीहि तोंडांत बोटें घालावीं, व अशा प्रकारें उत्तम इंग्रजी भाषेमध्ये आझांलाहि आपले विचार इतक्या व्यवस्थित रीतीने मांडतां यावयाचे नाहीत, असें ह्मणावें ! १८२३ साली गव्हर्नर जनरल मि. अँडम यांनी वर्तमान-पत्रांच्या हक्कांवर गदा घालण्याच्या विचारानें, सरकारच्या परवानगी-वाचून कोणीहि वर्तमानपत्र काढूं नये असें फर्मान सोडलें. याविरुद्ध राममोहन यांनी एक अर्ज पाठविला. त्याबद्दल त्यांची सर्वत्र वाहवा झाली; पण सरकारनें मुळींच दाद घेतली नाही ! हा अर्ज फेटाळून लावल्यानंतर राममोहन स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनीं राजेसाहेबांना एक अर्ज सादर केला. त्यासंबंधानें लिहितांना मिस कॉलेट यांनीं "One of the noblest pieces of English to which Ram Mohun put his hand" असें ह्मटलें. एका इंग्रज बाईनें अर्जाच्या खलित्याच्या उत्तमत्वासंबंधानें असे उद्गार काढले, पण त्या (अर्जा) लाहि वाटाण्याच्या अक्षता मिळाल्या असें पाहून सरकारच्या या अन्यायी वर्तनाबद्दल आपली पूर्ण नापसंती दाखविण्यासाठीं त्यांनीं 'मिरत-एर-अखबार' या नांवाचें आपलें पत्र बंद करून टाकलें !

अशा प्रकारें इंग्लंडास जाईपर्यंत व तेथें गेल्यानंतर मरेपर्यंत त्यांनीं आपल्या देशाच्या लोकांच्या हक्कांसाठीं सारखी चळवळ सुरू

उपोद्धात.

ठेविली होती. ते उगाच कांहीं तरी लिहावयाचें झणून लिहीत नसत. तर प्रथम सर्व सामग्रीचा उत्तम रीतीने संचय करून मग त्यांचा मारा सुरू होत असे ! त्यामुळें त्यांच्या अर्जांतील मागण्या जरी सरकारने मान्य केल्या नाहींत, तरी त्यांची माहिती चुकीची आहे, असें त्यांनां कधीं झणतां आलें नाहीं ! प्रजेच्या ज्या ज्या मागण्या व हक्क यांविषयीं राममोहनांनीं चळवळ केली त्यांपैकीं पुष्कळ मागण्या व हक्क आज प्रजेला मिळाले असून आजचे पुढारी त्यांनीं दाखविलेल्याच मार्गाचें अनुसरण करीत आहेत.

राजा राममोहन रायांनीं ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली, झणून ब्राह्म व प्रार्थना समाजाचे सभासद त्यांची दरसाल मोठ्या निष्ठेनें पुण्यातिथि पाळतात. त्यामुळें राममोहनांनीं ब्राह्म समाजासंबंधानें केलेल्या कामगिरीची सुशिक्षितांनां जितकी माहिती आहे, तितकी त्यांनीं बाकीच्या सर्व चळवळींचा पाया कसा घातला यासंबंधानें नाहीं, झणून त्या सर्व चळवळींसंबंधानें वर इतकें विवेचन आम्हां केलें. तथापि राममोहनांचें सर्व लक्ष्य धर्मविषयक चळवळींत गुंतलेलें होतें. धर्माला त्यांनीं आद्यस्थान दिलें होतें. त्यांनां सर्व प्रकारच्या चळवळी हव्या होत्या. देशाची उन्नति सर्व बाजूंनीं झाली पाहिजे हें तत्त्व त्यांनींच प्रथम पुढें आणिलें; तथापि धर्म हा सर्व चळवळींस पायाभूत झाला पाहिजे, असें त्यांनां वाटत असे, झणून त्यांनीं धर्माला प्राधान्य दिलें. यासाठीं त्यांनीं अत्यंत परिश्रम केले; निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांशीं वाद-विवाद केले; अनेक लहानमोठे ग्रंथ लिहिले; अनेक धर्मांचें, धर्मग्रंथांचें मनन केलें; उपनिषदांचा चांगला अभ्यास करून प्रचलित हिंदुधर्माचें स्वरूप व पूर्वीचें शुद्ध स्वरूप यांतील अंतर लोकांच्या निदर्शनाला आणून दिलें. अनेक शतकें भलतेच विचार, भलतेच आचार यांचें प्राबल्य फार वाढल्यामुळें मूळच्या शुद्ध स्वरूपाला कालिमा लागला

राजा राममोहन राय.

आहे तो धुकून टाकण्यासाठी त्यांनी अहर्निश खटपट केली. त्यांची वादविवाद करण्याची शक्ति इतकी कांही असामान्य असे, की, सर्वांना त्यांच्यापुढे हात टेकावे लागत ! ख्रिस्ती मिशनरी येवोत, मौलवा येवोत, पंडित येवोत, सर्वांशी वाद करून, परमेश्वर एक आहे, आद्वी सर्व त्यांची बालकें आहेत, आद्वामध्ये कोणत्याहि प्रकारचा भेदभाव राखण्याची आवश्यकता नाही, ते परमेश्वराला प्रिय नाही व त्यांचे मानसिक भजनपूजन करणे हा आमचा धर्म आहे, असे त्यांनी स्थापित करावे आणि या तत्त्वांचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली. त्या वेळी त्यांना कसा अडचणी आल्या, त्यांना कसा लोकच्छळ सहन करावा लागला, सत्यासाठी लहानपणापासून राममोहन कसे भांडले, व अंती त्यांच्याशी वादविवाद करणारेहि त्यांचे अनुयायी कसे झाले, याची अत्यंत मनोरंजक व बोधपर इकीकत या चरित्रामध्ये आलीच आहे.

राममोहन यांचा करारीपणा त्यांच्या सत्यप्रीतीला साजण्यासारखा होता. त्यांची सत्यप्रीति, स्वतंत्रवृत्ति, निर्भीड स्वभाव, पवित्र आचरण आणि अंगचा विनम्रपणा, त्यांचे औदार्य, त्यांचे कोमल मन, त्यांचा शांत स्वभाव यांमुळे ते पुढेपुढे सर्वांना प्रिय झाले. सरकारदरबारांत त्यांची मानमान्यता झाली. त्यांच्या विचारांची योग्यता सरकार जाणू लागले, व त्यांच्याशी सल्लामसलत करण्याची सरकारच्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांना व गव्हर्नर जनरलसारख्यांना सुद्धा आवश्यकता वाटू लागली. पण राममोहनांनी सरकारपुढे कधीहि लांगूलचालन केले नाही. त्यांच्या पुढेपुढे करून त्यांनी आपल्या स्वाभिमानाचा उपमर्द कधीहि केला नाही. एकदां लॉर्ड वुडल्यम बेंटिंग यांजकडून त्यांना बोलावण्यासाठी त्यांचा ए. डी. सी. आला असतांना “मला गव्हर्नर जनरलकडे येण्याची कांही एक आवश्यकता

उपोद्धात.

दिसत नाही, मी सरकारी नोकरीतून मुक्त झालों आहे व आतां धर्माची सेवा करीत आहे, असा माझा नम्र निरोप आपण आपल्या साहेबांना कळवा,” असा जबाब त्यांनीं दिला! आणि मग “आपण भेटीचा योग दिल्याने ‘मि. वुड्ल्यम बेटिंग’ यांना फार आनंद होईल,” असा उलटपात्रलो त्याच ए. डी. सी.ने जेव्हां निरोप आणिला, तेव्हां “मी मोठ्या संतोषाने आपल्या भेटीला येईन,” असा उलट जबाब राममोहन यांनी कळविला!

त्यांच्या करारी स्वभावासंबंधाने आणखी एक गोष्ट येथे नमूद करण्यासारखी आहे. राममोहन रायांचा व ख्रिस्ती मिशनरींचा ज्या वेळीं जंगी वाद चालू होता, त्या वेळीं राममोहनांचीच प्रत्येक वेळीं सरशा होत होती, हे त्यांच्या प्रतिपक्षांसहि कबूल करावे लागे. राममोहनांचे कित्येक लेख इंग्रजीत प्रसिद्ध होत, पण ज्या छापखान्यांत त्यांचे लेख छापले जात तो मिशनरींचा होता, आणि त्या वेळीं दुसरा इंग्रजी छापखानाच नाही हे पाहून, मिशनरींनीं राममोहनांचे लेख आपल्या छापखान्यांत छापण्याचेच नाकारले! पण, त्यानें राममोहनांचा उत्साहभंग बिलकूल झाला नाही! त्यांनीं ताबडतोब स्वतःच्या मालकीचा इंग्रजी छापखाना घातला व तेथे आपले लेख छापून वाद सुरू केला, आणि मिशनरींना आपण किती स्वावलंबी आहों त्याची खात्री पटवून दिली!

असो. अशा प्रकारे ज्यांनीं आपला करारीपणा दाखविला, असामान्य स्वार्थत्यागाचा धडा घालून दिला, देशसेवेसाठीं आपला देह अंतकाळपर्यंत झिजविला, इंग्रजी शिक्षणाला उत्तेजन द्यावयाला जे कारण झाले, मातृभाषेविषयीं बहुजनांच्या ठिकाणीं प्रेम व आदरभाव ज्यांनीं जागृत केला, संस्कृत भाषा आणि जुने तत्त्वज्ञान यांचे ज्यांनीं पुनरुज्जीवन केले, स्त्री व पुरुष यांच्यांतील कृत्रिम भेदभाव

राजा राममोहन राय.

अन्यथा होत असें दाखवून त्यांना समान हक्क आहेत असें ज्यांनीं प्रतिपादिलें, सामाजिक व राजकीय सुधारणामंदिरांचा पाया ज्यांनीं घातला, अशुद्ध धर्मविचार व धर्माचार यांच्या जागीं ज्यांनीं शुद्ध धर्मविचार व शुद्धधर्माचार स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, सांगांश, ज्यांनीं हिंदुस्तानांतील खऱ्या नवयुगाला प्रारंभ केला, त्या महात्मा राजा राममोहन राय यांच्या चरित्राचें आस्थापूर्वक मनन करण्याची वाचकांनां विनंति करून, त्यांची सत्यनिष्ठा, धर्मनिष्ठा, स्वदेशसेवेची उत्कटेच्छा, करारीपणा, स्त्रीजातीवरील प्रेम व आदर इत्यादि गुण वाचकांत संचरोत अशी परमेश्वरापाशीं विनम्रभावे प्रार्थना करितों.

मुंबई, ता. १ मे, }
१९१५. }

द्वारकानाथ गोविंद वैद्य,
संपादक, सुबोधपत्रिका.

प्रथम परिच्छेद.

परिचय.

- १ हिंदुस्तानची परिस्थिति.
- २ पूर्व पीठिका.
- ३ शिक्षण.
- ४ गृहत्याग.
- ५ व्यवसाय व गृहस्थिति.

राजा राममोहनराय.

प्रथम परिच्छेद.

प्रकरण पहिलें.

हिंदुस्तानची परिस्थिति.

आत्मचा चरित्रनामक जन्माला आला, त्या वेळीं सर्व हिंदुस्तान, मुख्यतः बंगालदेश, मूर्तिपूजेच्या भयंकर शृंखलेनें जखडला गेला होता. धर्माच्या उदात्त तत्त्वांचा न्हास होऊन सर्वत्र भलभलत्या अविचारांचें प्राबल्य माजून राहिलें होतें. लहान मुलें आपल्या मृत मातेच्या शवाला देखील जशीं चिकटून रहातात, त्याप्रमाणें निर्जीव प्रकारच्या धर्मसमजूतींकडे लोकांचा फार ओढा होता. भटभिक्षुकांचें सर्वत्र बंड माजून राहिलें होतें. ते स्वतः अज्ञानी असून आपल्या-बरोबर जनसमूहालाहि अज्ञानी बनविण्याचा प्रयत्न करीत असत. पुष्कळ पौराणिक गोष्टी रचण्यांत आलेल्या होत्या, व त्यांवर लोकांचा विश्वास खिळून बसलेला होता आणि धर्माविषयींच्या खोठ्या कल्पना माजून राहिल्या होत्या. सती जाणें, आईनें पहिल्या मुलाला गंगेमध्ये फेंकून देणें, किंवा जगन्नाथाच्या रथाखालीं चिरडून मरणें, या गोष्टी त्यावेळीं मोठ्या पुण्यजनक समजल्या जात असत. बंगाल्यांत भागी-रथीच्या उभय तीरांवर उभें राहिल्यास धाडधाड पेटत असलेल्या

राजा राममोहनराय.

चिता, अनाथ, असहाय विधवांनां जिवंतपणींच स्वीकारून त्यांच्या देहांचे भस्म करीत असल्याचे अत्यंत भयंकर व करुणास्पद देखावं नित्य दिसत असत. जिकडेतिकडे नानाप्रकारच्या तामसी दैवतांचा मुळमुळाट माजून राहिला होता, व त्यांनां संतुष्ट करण्याकरितां बकरीं, कोंबडीं, रेडे वगैरेंचे बळी दिले जात असत. मुसलमानी राष्ट्र लयास गेलेलें होतें. तें चालविण्याला मराठ्यांमध्ये दम उरला नव्हता. ईस्ट इंडिया कंपनी प्रांतांमागून प्रांत काबीज करीत चालली होती; तथापि इंग्रज लोकांचें लक्ष्य अजून व्यापार व द्रव्यसंचय यांच्याकडेच मुख्यतः लागून राहिलेलें होतें. मुसलमानी राज्यपद्धतिच अजून अमलांत होती. सतीची क्रूर चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यायोगानें एतद्देशीयांच्या धर्मांत ढवळाढवळ केली असें त्यांनां वाटेल, व त्यामुळें कंपनीच्या राज्यसत्तेला धक्का बसेल, या धास्तीनें अजून कोणीहि गव्हरनर जनरल तीमध्ये हात घालण्यास धजत नसे. सरकारचें लक्ष्य शिक्षणाकडे फारसें लागलेलें नव्हतें. संस्कृत, आरबी व फारशी शिकविणाऱ्या शाळांशिवाय दुसऱ्या शाळा फारशा अस्तित्वांत नव्हत्या.

बहुजन समाज जातिभेदादि बाह्यबंधनें व अनेक देवदेवतां संबंधाच्या वेडगळ कल्पना यांच्या पगड्यांत सांपडून अवनत स्थितीप्रत चालला होता. हिंदुधर्माची स्थिति फार शोचनीय झाली होती. धर्मज्ञान हें केवळ शास्त्री, पंडीत आणि भटभिक्षुक यांच्यांतच जणूं गुरफटून राहिलें होतें, व त्यासंबंधानें शाब्दिक काथ्याकूट करण्यांतच हे लोक आपली इतिकर्तव्यता समजत असत. जात्यभिमानानें हल्लीं प्रमाणेंच श्रेष्ठ वर्गाचे समजले जाणारे लोक इतर लोकांनां आपल्यापेक्षां नीच समजून त्यांनां खरें धर्मसाधन शिकवीत नसत. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांपैकीं कांहींचा स्वधर्मावरून विश्वास उडालेला होता,

हिंदुस्तानची परिस्थिति.

पण त्यांना परधर्मातील रहस्यहि कळलें नव्हतें. असे लोक खाण्या-पिण्याची मुळीच आडकाठी न धरतां मांसाहार आणि मद्यपान यथेच्छ करीत असत. सारांश, बहुजनसमाज सर्व प्रकारें अज्ञानांध-कारांत खितपत होता.

देव स्थूलशरीरधारी मनुष्यरूपानें अवतार घेतो अशा समजुतीनें, त्याच्या ठायीं भौतिकहस्तपाद मनुष्य आरोपित होता व तदनुसारें मूर्तिपूजा प्रचारांत आली होती. त्या देवाला भक्ष्य पाहिजे, पेय पाहिजे, त्याला शयन करण्याला मंचक पाहिजे, त्याला स्त्री पाहिजे, अशा कल्पना निघून सर्वथा मनुष्याचें हीनरूपच देवाच्या ठायीं लोक कल्पीत होते. कर्मठपणा व धर्माचा शुष्कपणा चोहीकडे माजून राहिला होता. जिकडेतिकडे अहंपणा आणि मत्सरादि विकारांचें प्राबल्य माजून राहिलें होतें. देशामध्ये सर्वत्र अनेक धर्मपंथ उत्पन्न झाले होते.

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ।

उत्थायच पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

या शाक्तपंथाच्या ह्मणण्याप्रमाणें, व

यावज्जीवं सुखं जीवेद्वृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

या चार्वाकाच्या ह्मणण्याप्रमाणें खरोखरच स्थिति झालेली होती. यास्क मुनींनीं

स्थणुरयं भारहारः क्षिलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

झटल्याप्रमाणें वेदाचें अध्ययन करणारांची स्थिति भार वाहणाऱ्या खांबाप्रमाणें झाली होती. ह्मणजे अचेतन पदार्थाप्रमाणें ते केवळ

राजा राममोहनराय.

वेदपाठक बनले होते. वेदग्रंथांतील व पुराणांतील सर्व दिव्य रहस्य लुप्तप्राय होत चालले होते.

याप्रमाणे पूर्वीच्या ऋषींनी प्रतिपादिलेल्या उन्नत तत्त्वांचा व्हास होत असतांना एक चकचकीत तारा बंगाल देशामध्ये उदित झाला. आपल्या चरित्राचे नायक राजा राममोहनराय हाच तो तारा होय.

प्रकरण दुसरें.

पूर्वपीठिका.

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

अर्थात्, ज्या ज्या वेळीं अधर्म वाढतो, धर्माची पर्वा लोकांनां रहात नाहीं, त्या त्या वेळीं पतितांचा उद्धार करण्याकरितां परमेश्वराच्या थोरथोर विभूति जगांत येतात, व त्यांच्यामध्ये विशेष धर्मबळ, धर्मतेज उत्पन्न करण्याला परमेश्वर कारणीभूत होतो. तो आपल्या प्रियभक्तांच्या बुद्धीला विशेष प्रेरणा देऊन त्यांच्याद्वारे सर्व जगाला तारण्याला कारणीभूत होतो. या श्रीकृष्णांच्या द्वारे व्यासांनीं काढलेल्या उद्दारांची जणूं काय सत्यताच पटविण्याला, धर्माचें पोषण करून त्यामध्ये नवीन जोम उत्पन्न करण्याला व धर्मभेद आणि वृथाभिमान नष्ट व्हावा, यासाठींच जणूं काय राममोहनाचा जन्म ता. २२ मे सन १७७२ रोजी बंगालमधील हुबळी जिल्ह्यांतील राधानगर शहरी वंद्योपाध्याय नांवाच्या कुलीन राह्दी ब्राह्मणघराण्यामध्ये झाला.

या वेळीं बंगाल प्रांतावर पाश्चात्यांच्या समागमामुळे सुधारणेचा परिणाम बराच झालेला होता. हासीच्या लढाईनंतर या प्रांतामध्ये ब्रिटिश राज्याचा पाया अधिक भक्कम झालेला होता. ही वेळ झणजे पाश्चात्यांचा हिंदुस्तानाशी संयोग झाल्यामुळे जी क्रांति व्हावयाची तिची सुरुवात होय. शेंकडों वर्षे जी जागृति झाली नव्हती ती दिसूं लागली होती. देशाची निद्रा संपून तो जागृत होऊन नव्या दिवसाच्या अरुणोदयाला नुकतीच सुरुवात झाली होती.'

राजा राममोहनराय.

मुर्शिदाबादेच्या नबाबानें राममोहनाचा पणजा वंदोपाध्याय कृष्णचंद्र याला राय राय अशी बहुमानाची पदवी दिली होती. पुढें त्यांतील एक राय शब्द जाऊन राममोहनच्या घराण्याला वंशपरंपरा राय या पदवीनें लोक संबोधूं लागले. कलकत्ता येथील गार्डन नांवाच्या आपल्या एका युरोपियन मित्राला राममोहनानें आपल्या पूर्वजांविषयीं जें पत्र लिहिलें आहे, त्याच्या पहिल्या प्याऱ्यामध्ये तो झणतो:—

“माझे पूर्वज कुलीन ब्राह्मणवर्गापैकीं असून ते अति पुरातन काळापासून भिक्षुकवृत्ति करून उदरनिर्वाह करीत असत; पण माझा पांचवा पूर्वज यांनें मात्र १४० वर्षांपूर्वी पारमार्थिक धंदा सोडून इहलोकींचें सुख आणि वैभव यांचा स्वीकार केला. त्याच्या वंशजांनीं हि आतांपर्यंत त्याचेंच अनुकरण केलेलें आहे. राजदरबारीं इतरांप्रमाणें कधीं कधीं यांनां मोठा मान मिळाला आहे, तर कधीं कधीं त्यांचा अपमानहि झालेला आहे. कधीं कधीं यांनां स्वीकृत कार्यामध्ये यश आलें आहे, तर कधीं कधीं अपयश येऊन दुःखहि झालें आहे. कधीं श्रीमंत तर कधीं गरीब याप्रमाणें यांचें स्थित्यंतर होत गेलें आहे. पण माझ्या मातुल घराण्यांतील वंशजांनीं आपला जो उपाध्येपणाचा धंदा तो आतांपर्यंत कायम चालू ठेविला आहे. ऐहिक डामडौलाला भुलून महत्वाकांक्षेला बळी पडण्यापेक्षां, शांतपणें भिक्षुकवृत्ति करून उदरनिर्वाह करणें त्यांनां बरें वाटतें.”

राममोहनाच्या घराण्यांत हें वृत्त्यंतर औरंगजेब बादशहाच्या कारकीर्दीत झालें. हा बादशहा मोठा मुत्सद्दी, पराक्रमी होता खरा, परंतु महंमदी धर्माचा मोठा अभिमानी आणि पक्षपाती असल्यामुळें हिंदुधर्माला आणि हिंदुधर्माधिकाऱ्यांनां तो फार पीडा देत असे. यावरून हें वृत्त्यंतर स्वेच्छेनें झालें, किंवा या जुलमामुळें झालें तें बरोबर समजत नाहीं. या दिवसापासून पुढें राममोहनाच्या

पूर्वपीठिका.

घराण्यांतांल पुरुषांनीं मोठमोठीं कामें केलीं, पदव्या भोगिल्या, आणि राजकारणी पुरुषांनां प्रायः जीं सुखदुःखें अनुभवावीं लागतात तीं त्यांनीं सर्व अनुभविलीं.

कृष्णचंद्र याचें मुळचें राहण्याचें ठिकाण मुर्शिदाबादेजवळील शांकश खेड्यामध्ये होतें. तो तद्दशीलदार असल्यामुळें त्याला वारं-वार कृष्णनगर शहरां जावें लागे. या ठिकाणीं अभिराय गोस्वामी ह्मणून वैष्णव धर्माचा एक विद्वान् प्रचारक राहत असे, व तेथेंच गोपीदास ठाकूर किंवा कृष्णाजी नांवाचें देऊळ होतें. प्रपंचांतील व्यवहारांत मनाला जेव्हां जेव्हां शीण वाटे, तेव्हां तेव्हां कृष्णचंद्र या देवळांत जाऊन देवाची मनोभावानें पूजा करी, व त्या साधूबरोबर धार्मिक विषयांवर संभाषण करी. त्यायोगें त्याच्या मनाला शांति-लाभ होत असे. असें होतांहोतां कृष्णनगर शहर त्याला फारच आवडूं लागलें. म्हणून कृष्णनगराजवळील जें राधानगर त्या ठिकाणीं येऊन त्यानें वसति केली.

कृष्णचंद्र याला अमरचंद्र हरिप्रसाद व ब्रजविनोद असे तीन मुलगे होते. ब्रजविनोदाला नबाब सुराजउद्दाला याच्या दरबारांत मोठ्या दर्जाची नोकरी होती. लोकांमध्येहि त्याला बराच मान असे. त्या वेळच्या श्रीमंत लोकांप्रमाणें तो पैशाचा लोभ धरीत नसे. ईश्वरावर व सर्व मनुष्यमात्रावर प्रेम करणें हें त्याच्या आयुष्यांतील एक मुख्य ध्येय होतें.

या वेळीं बंगाल देशामध्ये वैष्णवपंथ आणि शाक्तपंथ असे दोन धार्मिक पंथ प्रचारांत होते. या दोन पंथांमध्ये मोठें वैमनस्य असून एक पंथ दुसऱ्याला पाण्यांत पाही. राम मोहनाचे वंशज वैष्णव पंथाचे होते; परंतु त्याच्या मातुलगृहांतील मंडळी शाक्तपंथाची होती. हा संबंध थोडा चमत्कारिक दिसतो; पण त्याचा उलगडा पुढीलप्रमाणें आहे:—

राजा राममोहनराय.

त्या वेळीं कुलीन ब्राह्मणांनां सर्वापेक्षां श्रेष्ठ समजून त्यांचा दर्जा फार वरिष्ठ प्रकारचा मानिला जात असे. कुलीन ब्राह्मणवर्गापैकीं नसलेले असे अन्य-वर्गीय ब्राह्मण इतर बाबतींत केवढेहि नांवाजलेले असोत; कुलीनांशीं शरीरसंबंध ठेवण्यामध्ये त्यांनां भूषण वाटे. श्रीरामपूर जवळील छतरा येथील शामभट्टाचार्य हा शाक्त असून भंग-कुलीनांपैकीं होता. त्या वेळेच्या लोकांचा तो धर्मगुरु असून त्याची कीर्ति दूरवर पसरलेली होती. व्रजविनोद याच्या एका मुलाला आपली एक मुलगी द्यावी, असा पुष्कळ दिवसांपासून त्याचा मानस होता; परंतु अशा प्रकारचें नातें जडणें म्हणजे जवळजवळ अशक्य गोष्ट आहे, असें समजून त्याला आपला मानस पुष्कळ दिवस उघड करितां आला नाहीं. शेवटीं योग्य संधि प्राप्त झाली. व्रजविनोद मृत्युशय्येवर पडला व त्या वेळेच्या हिंदु चालीप्रमाणें त्याला गंगेच्या तीरावर आणिलें. त्याचा सुस्वभाव लक्ष्यांत आणून शामभट्टाचार्य त्याच्याकडे गेला, आणि अनेक विषयांवर बोलतांबोलतां त्यानें त्याच्यापासून एक वचन मागून घेतलें. व्रजविनोद हा निर्मळ अंतः-करणाचा असल्यामुळें शामभट्टाचार्याचा हेतु कोणत्याहि प्रकारें वाईट नसेल, असें समजून त्यानें त्याला गंगेची शपथ घेऊन तें वचन दिलें. शामभट्टाचार्यानें नंतर व्रजविनोदाला आपला मनोदय कळवून म्हटलें “माझ्या एका मुलीचें लग्न तुमच्या एका मुलाशीं व्हावें, अशी माझी फार इच्छा आहे; तेव्हां आपण दिलेलें वचन आतां पुरें करावें!”

हें ऐकून व्रजविनोदाला फार आश्चर्य वाटलें. परंतु त्याच्या-सारख्या धार्मिक मनुष्यानें वचनभंग केला नाहीं! त्यानें ही गोष्ट आपल्या सातहि मुलांनां कळवून त्यांचा मानस विचारिला. परंतु पांचवा मुलगा रामकांत याच्याशिवाय दुसऱ्या कोणीहि ती गोष्ट कबूल केली नाहीं. आपल्या पांचव्या मुलानें आपल्या आज्ञेला

पूर्वपीठिका.

मान देऊन वचनभंगाच्या पातकांतून आपल्याला मुक्त केलें, हें पाहून व्रजविनोदाला अत्यंत समाधान वाटलें, व त्यानें त्या मुलाला आशीर्वाद दिला. कांहीं दिवसांनीं रामकांताचें लग्न शामभट्टाचार्याची मुलगी तारणीदेवी इच्याबरोबर झालें. ती पांचव्या मुलाची बायको झणून तिला फूलबौ असें झणतां झणतां पुढें फूलठाकुराणी नांवानें ती प्रसिद्धीस आली. ती जरी शाक्तकुळांत जन्मली होती, तरी तिचें लग्न झाल्यावर तिला वैष्णवधर्माची दीक्षा देण्यांत आली. न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांचे या प्रसंगांचे पुढील उद्गार किती यथार्थ आहेत !

“ झणजे शाक्ततेज व वैष्णवतेज आपला विरोध विसरून एक जीव झालीं, आणि त्यापासून राममोहन हा थोर पुरुष जन्मास आला. या महात्म्याला जें कार्य साध्य करावयाचें होतें, त्याचें हा वैष्णव व शाक्त मातापित्यांचा संयोग हें एक सूचकच होय ! ”

राधागोविंद नांवाचें त्यांचें गृहदैवत असे. प्रातःकाळीं उठल्याबरोबर या दैवताला फुलें अर्पण करणें, हें या घराण्याचें पव्हिलें कर्तव्य असे. त्या वेळचे लोक आपल्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणें वागत असत. प्रत्येक कुटुंबाची उपास्य देवता निरनिराळी असे, व त्या कुटुंबांतील मंडळीचें त्या देवतेवर निस्सीम प्रेम असे.

प्रथम रामकांत याला मुर्शिदाबादेचा नबाब सुराजउद्दौला याच्या दरबारामध्ये नोकरी होती; पण तो नबाब इतका दुष्ट होता, कीं, आपल्या हिंदुरयतेचीं घरें जाळून टाकणें, मनुष्यांनीं भरून चाललेल्या नौका बुडविणें, आणि कधीं कधीं गरोदर स्त्रियांनां—ज्यांचें वर्णन केलें असतां अंगावर रोमांच उभे राहतील—अशा प्रकारचीं वेदनाकारक दुःखें देणें, असल्या गोष्टींत त्याला आनंद वाटत असे ! रामकांताचा मुर्शिदाबादेच्या दरबारामध्ये अपमान झाल्यामुळे, व

राजा राममोहनराय.

दरबारांतील वरिष्ठ अमलदारांशीं त्याचें न पटल्यामुळें, त्यानें आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला. नंतर राधानगरजवळील बरद्वानच्या राजाच्या मालकीच्या कांहीं मालमत्तेची व्यवस्था पाहण्याच्या कामावर तो राहिला. तेथेहि त्याची बरद्वानच्या महाराजाशीं वारंवार खडाजंगी उडूं लागली ! यामुळें त्याला संसाराचा इतका वैताग आला, कीं, ऐहिक व्यवहारांतून त्यानें आपलें बहुतेक लक्ष्य काढून घेतलें, व आपला सारा वेळ तो ईश्वरभजनपूजनांत घालवूं लागला. तो मोठा प्रामाणिक असून पापभीरू होता.

त्याची पत्नी फूलठाकुराणी हिनेंहि त्याला या कामांत अत्यंत मदत केली. ती फार सद्गुणी व सत्वशील बाई असून फार व्यवहारचतुर होती. आपल्या पतीला ती वेळोवेळीं प्रत्येक कामांत योग्य सल्लामसलत देत असे. तिला एक मुलगी व दोन मुलगे झाले. वडील मुलाचें नांव जगमोहन, व धाकट्याचें नांव राममोहन.

पुढें जीं माणसें विशेष प्रसिद्धीस आलीं, जगाच्या कल्याणास जीं अंशतः कारणीभूत झालीं, अशांचीं चरित्रें आपण लक्ष्यपूर्वक पाहिल्यास, एक गोष्ट आपल्या तात्काळ लक्षांत येते. ती ही कीं, त्या त्या माणसांच्या थोरपणाचा व त्यांच्या मातांच्या गुणांचा फार निकट संबंध असतो. आमच्या चरित्रनायकामध्ये जे विशेष गुण होते, ते सर्व त्याला त्याची माता फूलठाकुराणी हिच्यापासूनच प्राप्त झाले होते, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं

फूलठाकुराणीसारख्या बुद्धिमती आणि धर्मपरायण स्त्रिया बिरळाच दृष्टीस पडतात. फूलठाकुराणीला कोणत्याहि प्रकारचा मिथ्या अगर कुत्सित व्यवहार क्षणमात्र खपत नसे. या बाई अर्थात्च जुन्या विचारांच्या होत्या; पण त्यांचे नित्य नेम, त्यांची भक्ति, त्यांचें कडक धर्मनुष्ठान हीं सर्वांच्या ठिकाणीं त्यांच्याविषयीं

पूर्वपीठिका.

आदरभाव . जागृत करीत असत. वृद्धपणीं त्यांनीं जगन्नाथाच्या यात्रेला जावयाचा निश्चय केला. इतर जुन्या बायांप्रमाणें त्यांचाहि असा दृढविश्वास असे, कीं, देवदर्शनाला जावयाचें तर आपण कांहीं तरी कष्ट सोसले पाहिजेत. गाळ्यांत बसून अथवा पालख्यांत मिरवणूक काढीत देवदर्शनाला तें काय जावयाचें ! असा त्यांचा दृढविश्वास असल्यामुळें, चांगली सुस्थिति असतां हि, त्यांनीं आपल्याबरोबर कोणी दासदासी किंवा नोकरमाणूस घेतलें नाहीं. कोणा दासीला बरोबर घेतलें तर ती वाटेंत आपली सर्व प्रकारची काळजी घेईल, आपल्याला कांहीं कष्ट पडूं यावयाची नाहीं, झणून कोणालाहि बरोबर न घेतां या बाईंनीं पार्यांच जगन्नाथाची यात्रा केली. एवढेंच नव्हे, तर मृत्युपूर्वी या एक वर्षभर जगन्नाथाच्या मंदिरामध्ये दासी झणून राहिल्या, व यांनीं सर्व प्रकारचें हलकेंसलकें काम केलें.

जी ही फूलठाकुराणी एका काळीं राममोहनावर अतिशय क्रुद्ध झाली होती, राममोहनानें प्रतिमापूजनाचा धिःकार केला झणून जी त्याच्या गृहत्यागास कारण झाली होती, तीच फूलठाकुराणी अखेरीसअखेरीस एकदां राममोहनास झणालीः—

“ राममोहन ! बाबा, तुझेंच मत खरें आहे असें मला अंतीं वाटूं लागलें आहे. पण काय करावें ? आझी अबला, आणि मी तर आतां अगदीं वृद्ध झालेली. तशांतून प्रतिमापूजनास प्राधान्य देणारीं अनुष्ठानें करितांकरितां मी झातारी झालें आहे. त्यांतच मला आतां एक प्रकारचें सुख वाटतें. त्यामुळें त्या मार्गाचा आतां माझ्यानें त्याग होणें नाहीं, इतकेंच. ”

प्रकरण तिसरें.

शिक्षण.

राममोहन सुमारे पांच वर्षांचा झाला, तेव्हांपासूनच त्याच्या भावी थोरपणाचीं लक्षणे दिसूं लागलीं. एकदां वाचलेली किंवा ऐकलेली गोष्ट तो सहसा विसरत नसे. ज्ञान मिळविण्याची राममोहनाला इतकी उत्सुकता होती, कीं, एवढ्या लहान वयांतहि तो आपल्या आईबापांनां सोडून, त्याचा वडील भाऊ जगमोहन दुसऱ्या गांवीं रहात होता त्याच्याबरोबर शिक्षणासाठीं गेला. अशी एक गोष्ट सांगतात, कीं, एके प्रसंगीं दूध न पिण्याविषयीं राममोहन इट धरून बसला. कोणाच्यानेहि त्याची समजूत म्हणून होईना ! शेवटीं वडील भावानें त्याला दटावून सांगितलें, कीं 'तूं जर असा इट धरून बसशील, तर तुला शाळेंतून काढून घरीं आईकडे पाठविलें जाईल !' आपण दूध न प्यालों तर आपल्या शिक्षणाचा मार्ग खुंटेला, अशी भीति वाढून राममोहनानें तें दूध गटकन् पिऊन टाकिलें !

बंगालमधील कोर्टाची भाषा त्या वेळीं फारशी असल्यामुळें राममोहनच्या बापानें खासगी रीतीनें त्याला फारशी भाषेचें शिक्षण देण्याला सुरुवात केली. पुढें कांहीं वर्षांनीं फारशी व आरबी भाषांचें पद्धतशीर शिक्षण मिळवें झणून त्याला पाटणा येथें पाठविलें. सांप्रत इंग्रजी भाषा आहे, त्याप्रमाणें त्या वेळीं संपत्ति आणि मानमान्यता मिळविण्यास या दोन भाषांचें ज्ञान आवश्यक समजलें जात असे. त्या वेळीं सरकारदरबारीं फारशी भाषा होती झणून राममोहन ती शिकला, आरबीवांचून फारशी लंगडी झणून तिचाहि त्यानें

शिक्षण.

अभ्यास.केला, हें खरें; तथापि फारशींतील तत्त्वज्ञानपर काव्यांचा त्याच्या मनावर अत्यंत इष्ट परिणाम झाला. आरबी भाषेतील युक्लिडचे भाषांतर, अ‍ॅरिस्टाटलच्या ग्रंथांचीं रूपांतरें, व कुराण यांचें त्यानें आस्थापूर्वक अध्ययन केलें होतें. त्याचा प्रतिमापूजनावरील विश्वास जावयाला हें अध्ययन कारण झालें असावें, असें झणतात. तथापि अगदीं लहानपणापासून त्याची वृत्ति अत्यंत धार्मिक होती. हा विश्वास उडण्यापूर्वीं पूजाअर्चा करण्याकडे त्याचें अतिशय लक्ष्य असे. एवढेंच नव्हे, तर भागवताचा एक अध्याय वाचल्यावांचून तो पाणी देखील पीत नसे, असा त्याचा नित्यक्रम होता.

राममोहन आत्मचरित्रांत झणतो:—“पूर्वजांच्या चालीस अनुसरून, व बापाच्या इच्छेवरून मीं फारशी आणि आरबी भाषांचा अभ्यास केला. मुसलमानी दरबारामध्ये राहणाराला या भाषा येणें अत्यावश्यक होतें. मातुल घराण्याच्या वहिवाटीला अनुसरून मीं संस्कृत भाषेचें व त्या भाषेमधील परमार्थविषयक ग्रंथांचें अध्ययन केलें.”

त्या वेळेच्या चालीप्रमाणें राममोहनाचें लग्न अगदीं लहानपणींच झालें. पण त्याची पत्नी लवकरच निवर्तल्यावर त्याच्या बापानें त्याचें लग्न दुसऱ्या दोन लहान मुलींबरोबर एकएक वर्षाच्या अंतरानें करून दिलें! झणजे अगदीं लहान वयांतच त्याचीं तीन लग्नें झालीं ! त्याचें दुसरें व तिसरें लग्न अनुक्रमें १७८१ त व १७८२ त झालें.

राममोहनाचीं मातापितरें त्याच्या धर्मशिक्षणाची फार काळजी घेत असत. असें असतां पुढें प्रचलित धर्ममार्गाचा राममोहनानें त्याग केला, हें पाहून तत्संबंधानें एक विलक्षण आख्याइका लोकांनीं जोडिली आहे, ती अशी:—

राजा राममोहनराय.

एकदां वैष्णव झालेली फूलठाकुराणी राममोहनाला घेऊन पितृगृही गेली. तेथे राममोहनाचे आजोबा शिवपूजेंत गढून गेले होते. त्यांनीं राममोहनाच्या हातांत एक बेलाचें पान दिलें. राममोहनाला त्या बेलाच्या पानाचें काय करावयाचें तें कोठें ठाऊक होतें ! त्यानें तें पान तोंडांत घातलें. हें पाहून आजोबा नातवावर अतिशय रागावले, व आपल्या मुलीच्याच शिकवणीवरून त्यानें आपला हा अपमान केला, असा त्यांनीं आपला समज करून घेतला. उलटपक्षां, आपल्या पित्यानें आपल्या मुलाच्या हातांत बिल्वपत्र दिल्यानें त्यांनीं वैष्णवपंथाचा धिःकार केला, असें तिला वाटलें. बापाचें व मुलीचें भांडण जुंपलें, व क्रोधानें वेडा झालेला तो वृद्ध झणाला “ हा तुझा मुलगा तुझ्या पंथाला हात देईल असें समजूं नकोस ! हा तर विधर्मी होणार खास ! हा माझा शाप कालत्रयींहि खोटा होणार नाही ! ”

नंतर फूलठाकुराणी बापाच्या खूप पायां पडली, तेव्हां त्यानें सांगितलें, कीं, “एकदां बोललों तें बोललों ! पण तुला एवढेंच सांगतों, कीं, तुझा हा मुलगा सरकारदरबारीं मोठी मानमान्यता पावणार आहे ! ”

फूलठाकुराणीनें घरीं आल्यानंतर हा सर्व वृत्तांत आपल्या यजमानांला सांगितला, व हें भावी आरिष्ट टाळण्यासाठीं लहानपणापासून मातापितरांनीं राममोहनाच्या धर्मशिक्षणाची फार काळजी घेतली; पण काय ? अंतीं शापच कांहीं अंशानें खरा झाला, व फूलठाकुराणीनेंहि आपल्या मुलाचाच मार्ग सत्य, असें कबूल केलें.

फारशी व आरबी भाषांचें ज्ञान संपादन केल्यानंतर हिंदुधर्मशास्त्राचा अभ्यास करण्याकरितां संस्कृत भाषेचें मुख्य पीठ जें बनारस शहर तेथें राममोहनाच्या चौदाव्या वर्षी त्याच्या आईच्या इच्छेवरून त्याला पाठविण्यांत आलें. रेलवे सुरू होण्यापूर्वी काशीला जाणें झणजे

शिक्षण.

फार मुष्किलीचें होतें. त्या पवित्र स्थळां यात्रेकरितां जाण्यापूर्वी प्रथम मृत्युपत्र करून नंतर जावयाचें, अशी त्या वेळच्या हिंदु लोकांची वहिवाट असे. एवढासा लहान मुलगा आपल्या प्रेमळ आईबापांना सोडून इतक्या लांब ज्ञानप्राप्तीकरितां गेला, यावरून राममोहनाला ज्ञानाची आवड किती होती, हें उघड दिसतें.

राममोहनाच्या या प्रवासाविषयी, व काशीमध्ये संस्कृत शास्त्रांचें अध्ययन त्यानें कसें व कोठें केलें याविषयी माहिती उपलब्ध नाहीं. जे विद्यार्थी त्या वेळां काशीस अध्ययन करण्याकरितां जात, त्यांना त्यांचे गुरु फुकट शिक्षण देत. एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या जेवणा-खाण्याचीहि योग्य ती व्यवस्था आपल्याच घरीं करून मोठ्या दक्षतेनें त्यांची जोपासना करीत. अशाच एका पंडिताच्या हाताखाली राममोहनाचें अध्ययन झालें असावें. थोड्याच वेळांत राममोहन सर्व शास्त्रांमध्ये, विशेषतः वेदशास्त्रामध्ये पारंगत झाला.

प्रकरण चवथें.

गृहत्याग.

राममोहनाची बुद्धिमत्ता विलक्षण होती, त्याचप्रमाणें वाद-
विवाद करण्याची हातोटी त्याला उत्तम प्रकारें साधली होती,
हें त्याच्या पुढील चरित्रावरून लक्ष्यांत येतेंच. पण हा गुण त्याच्या
ठिकाणीं १५-१६ वर्षांपासूनच दिसूं लागला होता. लहानपणीं
तो आपल्या बापाप्रमाणेंच धर्मनिष्ठ होता. परंतु फारशी, आरबी
व संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन केल्यानंतर त्याच्या विचारांत पुष्कळच
चलबिचल झाली. धर्मसंबंधीं विषयावर त्याचा व त्याच्या वडिलांचा
नेहमीं वाद व्हावा, आणि वडिलांनीं कांहीं झटलें तरी याचा 'किन्तु,'
'परंतु' तयार असेच ! त्यावर एकदां त्याचे तीर्थरूप अगदीं चिडून
झणाले "मीं कांहींहि झटलें तरी त्यावर तुझा किन्तु आहेच !
व माझ्या कल्पनेवर प्रतिकल्पना, विचारावर प्रतिविचार आहेतच.
एकूण मला खोडून टाकावयाला तूं सदा उत्सुक असतोस !" याप्रमाणें
बापलेंकाचें पटेनासें होऊन त्याच्या बापानें त्याला घराबाहेर हांकून
दिलें.

डॉ. लॅट कारपेंटर यांनीं, राममोहनाला गृहत्याग करावयाला
निरालेंच कारण झालें, असें झटलें आहे. वर झटल्याप्रमाणें त्याचा
आपल्या वडिलांशीं वादविवाद व्हावा; पण त्याचें समाधान झणून
होत नसे. त्यानें शंका विचारल्या असतांना वडिलांनीं दिलेलीं उत्तरें
त्याला पटत नसत. झणून तिबेटांत जाऊन तेथील धर्ममते तरी पहावीं,
असा विचार करून त्यानें गृहत्याग केला, त्याला घरांतून घालवून
दिलें नाहीं, असें डॉ. लॅट कारपेंटर झणतात.

गृहत्याग.

राममोहनानें प्रतिमापूजनाविरुद्ध फार कडक निबंध लिहिला झणून त्याला घरांतून घालवून दिलें ही गोष्ट खरी नाहीं, व राममोहनानें आत्मचरित्रपर पत्र हेंहि बनावट आहे, असें मिस कॉलेटबाईनें सिद्ध केलें आहे. राममोहनच्या सर्व चरित्रकारांनीं या बनावट पत्रावर विश्वास ठेवल्यामुळेच असा प्रकार झाला, असें तिचें झणणें आहे. परंतु हें पत्र बनावट आहे, असें आम्हांला वाटत नाहीं. असो.

राममोहनाला घराबाहेर हांकून दिलें, तरी त्यायोगें त्यानें आपलें धैर्य खचूं दिलें नाहीं. सर्व हिंदुस्तानभर प्रवास करण्याचा त्यानें निर्धार केला, व प्रवास करीत असतां निरनिराळ्या भाषा अवगत करून घेऊन त्यांमध्ये लिहिलेल्या निरनिराळ्या धर्ममतांची माहिती त्यानें मोठ्या आस्थेनें व मार्मिकतेनें मिळविली.

या पर्यटनामध्ये हिंदुस्तानच्या निरनिराळ्या भागांत कोणतीं निरनिराळीं धर्ममते आहेत, त्यांचें लोकांवर किती वजन आहे, आणि त्यांपासून त्यांच्या आचारविचारांवर कसकसे परिणाम घडून येतात, हें जाणून घेण्याकडेच त्याचें विशेष लक्ष्य असे.

राममोहन सन १७८७ मध्ये तिबेटांत गेला. तीर्थयात्रा करण्याच्या इराद्यानें त्या वेळीं बरेच गोसावी, बैरागी दूरदूरचे प्रवास करीत असत. त्या बैराग्यांमध्ये बरेच तरुणहि असत. अशाच एकाद्या मंडळीची गांठ पडून राममोहन तिबेटमध्ये गेला असावा. तिबेट येथें असतांना राममोहनानें आपल्यावर एक संकट ओढवून घेतलें होतें. तिबेटांत लामाला प्रत्यक्ष परमेश्वराचा मान असतो. तो मेला तरी लहान बालकरूपीं लामा तेथें तयार होऊन त्यालाहि तितकाच मान असतो ! हा प्रकार पाहून राममोहनानें कडक टीका केली. त्यावरून तिबेटी लोक फार चिडले, व राममोहनाच्या प्राणांवर बेतली. हें वृत्त काहीं

राजा राममोहनराय.

स्त्रियांना कळलें. त्यांचा राममोहनावर लोभ असे, झणून त्यांनीं राममोहनाची तिबेटांतून सुटका केली, असें त्याच्या बंगाली चरित्रांत झटलें आहे.

मध्यंतरी राममोहनाच्या आईच्या विनवणीवरून त्याच्या बापानें राममोहनाच्या शोधार्थ निरनिराळ्या शहरीं लोक पाठविले होते. राममोहन उत्तरहिंदुस्तानांतून येत असतां ते लोक त्याला भेटले, व त्याच्या बापाचा निरोप त्यांनीं त्याला कळविला. मातृ-पितृप्रेमा-मुळे राममोहनाचा कंठ सद्गदीत होऊन पहिल्या प्रसंगाची आठवण विसरून तो आपल्या बापाच्या घरीं सुमारे १७९०-९१ त गेला. राममोहनापासून यापुढें आपल्याला कोणत्याहि प्रकारचा त्रास होणार नाहीं, सुखानें कालक्रमणा करितां येईल, चार वर्षे आपल्या मुलास बरींच संकटे भोगावीं लागलीं, त्यामुळे त्याच्या विचारांमध्ये आतां पालट झाला असेल, व त्यामुळे आपल्या वाडवडिलांचा जो धर्म त्याविषयी तो आतां खात्रीनें आदर दाखवील, असें त्याच्या वडिलांना वाटलें होतें. परंतु राममोहनानें एकदां जो मार्ग स्वीकारला होता, त्यापासून त्याला पराङ्मुख करण्याची कोणाचीहि प्राज्ञा नव्हती ! देशातील प्रचलित हिंदुधर्माविरुद्ध त्यानें चळवळ सुरू केली. त्यामुळे त्याच्या बापानें त्याला पुनः घराबाहेर हांकून दिलें ! या वेळीं त्याला बापाकडून गुप्तरीतीनें मदत मिळत होती, असें झणतात. राममोहन बनारस येथें असतांना त्याचें कुटुंबहि त्याच्या अवळच होतें, व येथेंच सन १८०० मध्ये त्याचा वडील मुलगा राधा-प्रसाद जन्मला. या गोष्टीविषयी राममोहन आत्मचरित्रांत लिहितोः-

“मूर्तिपूजा व अंधश्रद्धा या विषयांवर माझा व इतर ब्राह्मणांचा नेहमीं कडाक्याचा वाद होऊं लागला, व मी सती जाण्याच्या चालीसंबंधानें हरकत घेऊं लागलों, झणून ते माझा द्वेष करूं लागले.

गृहत्याग

त्यांनीं आपलें वजन खर्च करून मला पुनः घराबाहेर काढण्याला माझ्या वडिलांनां भाग पाडलें. मी घराबाहेर निघालों, तथापि माझ्या बापाकडून या वेळीं मला मदत होत होती. ”

राममोहनाचा एक चरित्रकार झणतो, कीं, रामकांताचें त्याच्या-
वर अतिशय प्रेम होतें, व त्यामुळें त्याला घराबाहेर काढणें त्याच्या
जिवावर येई. राममोहनाचीं धार्मिक मतें जरी त्याच्याविरुद्ध होतीं,
तथापि तो त्याला घरामध्ये ठेवण्याला तयार होता. परंतु फूलठाकु-
राणीनें अत्याग्रह धरल्यावरून राममोहनाला घराबाहेर हांकून देणें
त्याला भाग पडलें. मुलगा घराबाहेर पडल्यानंतर रामकांताच्या
तोंडून पुढील उद्गार निघालेः—

“रामचंद्राला अयोध्या नगरींतून हांकून दिल्यामुळें दशरथाला
दुःख होऊन तो ज्याप्रमाणें मृत्युमुखीं पडला, त्याप्रमाणेंच माझ्या
रामाला मीं घराबाहेर हांकून लाविल्यानें माझी स्थिति होईलसं
मला वाटतें !”

नवऱ्याची ही विपन्नावस्था पाहून आपल्या मुलाला परत घरीं
बोलाविण्याविषयीं फूलठाकुराणीनें आपलें मत दिलें. फूलठाकुराणी-
सारख्या प्रेमळ व मृदु अंतःकरण्याच्या मातेनें इतकी कठोरता
दाखविली, हें थोडें चमत्कारिकच दिसतें; परंतु तिच्या अंगीं इतर
सत्तुण असतांहि हिंदुधर्माविषयीं तिला इतका अभिमान वाटे, कीं,
ती त्यायोगें बेडी बनून गेली होती !

१८०३ मध्ये रामकांत मृत्यु पावला, व नंतर लवकरच तिनें
आपल्या मुलाला घरीं आणिलें. रामकांताची कांहीं मालमत्ता होती,
तिची त्यानें मृत्युपूर्वीं दोन वर्षे आधींच आपल्या सर्व मुलांमध्ये

राजा राममोहनराय.

सारखी वांटणी करून मृत्युपत्र करून ठेविलें होतें. परंतु, शाखांचें अध्ययन करण्यामध्ये राममोहन इतका गहन गेला होता, कीं, त्याच्या वांट्याला आलेल्या मालमत्तेची व्यवस्था करण्यास त्याला फुरसतच मिळाली नाही. त्याची आईच ती सर्व व्यवस्था पहात असे.

प्रकरण पांचव.

व्यवसाय व गृहस्थिति.

आपल्या वयाच्या २८ व्या वर्षी राममोहनाने इंग्रजी शिकण्याला प्रारंभ केला; परंतु त्याचा बहुतेक वेळ हिंदु व मुसलमानी धर्माच्या धार्मिक पुस्तकांचे निरीक्षण करण्यामध्ये जात असल्यामुळे त्याची इंग्रजी भाषेमध्ये व्हावी तशी प्रगती झाली नाही. या ठिकाणी ही गोष्ट विसरतां कामा नये, कीं, इंग्रजी शिकण्याला जशी साधनें सध्यां उपलब्ध आहेत, तशा प्रकारचे कोणतेहि साधन राममोहनाच्या वेळीं नव्हते. सन १७९६ सालीं त्यानें इंग्रजी शिकण्याला सुरुवात केली. वयाच्या २८ व्या वर्षी त्याला साधारणपणे इंग्रजी बोलतां येऊं लागले एवढेंच. लिहितां मुळींच येत नव्हते !

पण पुढे थोड्याच वेळांत राममोहनाने त्या भाषेवर इतके स्वामित्व मिळविलें, कीं, चांगल्याचांगल्या विद्वान् गृहस्थांवरहि त्यानें ताण केली. जेरेमी बेंथॅम याने राममोहनाला एक पत्र पाठवून त्यांत झटले आहे, “तुमचे एक पुस्तक माझ्या वाचण्यांत आले, त्यामुळे मला तुमच्या इतर पुस्तकांची माहिती झाली. त्या पुस्तकांतील इंग्रजी भाषेची शैली व जुळणी इतकी वाखाणण्याजोगी आहे, कीं, त्या पुस्तकावर आपले नांव नसतें, तर हें पुस्तक एका जाज्या सुसंस्कृत इंग्रज गृहस्थाने लिहिलें आहे, असेंच मला वाटले असतें ! ”

राममोहनाने नंतर सरकारी नोकरी पत्करली. प्रथम तो रंगपूर जिल्ह्यामध्ये मुलकी खात्यांत कारकून होता; परंतु पुढे आपल्या हुषारीने शिरस्तेदार झाला. त्या वेळीं व्रणजे १८०५ मध्ये रामगडचा

राजा राममोहनराय.

कलेक्टर जॉन डिग्बी हा असून तो विद्वानांचा मोठा चाहता असे. राममोहनाची व त्याची ओळख १८०१ मध्ये झालेली होती, व त्याच्याच सांगण्यावरून राममोहनाने नोकरी पत्करली, असें झणतात. राममोहनाचा दीर्घ व्यासंग पाहून त्याविषयी त्याचे मत फार अनुकूल झाले. पुढे दोघांचो मैत्री झाली आणि तो कलेक्टर आपल्या शिरस्तेदाराबरोबर धर्माचे अध्ययन करण्यांत आपला बराच वेळ घालवूं लागला. राममोहनाच्या विद्वत्तेविषयी या साहेबाला फार आदर वाटत असे, व त्याने त्याचे कांहीं ग्रंथ स्वतः प्रस्तावना लिहून सन १८१७ त लंडनमध्ये प्रसिद्ध केले आहेत.

डिग्बीसाहेब १८०८ मध्ये भागलपूरचे, व १८०९ मध्ये रंगपूरचे कलेक्टर झाले. त्यांच्याबरोबर राममोहनहि होता. राममोहनाने जरी सरकारी नोकरी पत्करली होती, तरी आपले ध्येय तो कधीहि विसरला नाही. प्रत्येक दिवशी संध्याकाळी तो आपल्या घरी ईश्वरोपासना करण्याकरितां मंडळी जमवीत असे. त्याच्या देशबांधवांकडून अर्थात्च त्याच्या या कृत्यामध्ये अडथळा येत असे. तथापि त्याने प्रतिपादिलेली तत्त्वे कांहींजणांना पसंत पडली, व प्रथम कांहीं मारवाडी त्याला येऊन मिळाले. रंगपूरशिवाय राममोहनाने दुसऱ्या दोन जिल्ह्यांतहि शिरस्तेदारीचे काम केले; परंतु राममोहन हा नोकरीची फारशी पर्वा करणारा नव्हता. आपल्या ध्येयाच्या आड जगिक व्यवहार येतो, झणून त्याने सरकारी नोकरी सोडून दिली.

या वेळी त्याची आई राधानगर शहराजवळील लांगूलपारा येथे येऊन राहिली होती. कांहीं दिवसांनी तिची दोन अपत्ये मृत्यु पावली. त्यायोगे तिच्या मनाला जबर धक्का बसला. प्रचलित हिंदुधर्मापासून राममोहन पराङ्मुख झाला नसता, तर तिचे कांहींसे सात्वत झाले असतें. सरकारी नोकरी सोडल्यानंतर आपल्या आईला भेट-

व्यवसाय व गृहस्थिति.

प्यास राममोहन लांगूलपारा येथे गेला; परंतु आईच्या मनांतील तेढ कमी झाली नव्हती ! अशा धर्मच्युत पुत्राचें मुखावलोकनहि नकां, असें तिनें स्पष्ट बोलून दाखविलें, व राममोहन आलेला पाहून तिला त्याचा संताप आला. ती त्याला भेटूं देईना ! परंतु तिजविषयीं राममोहनाची पूज्यबुद्धि इतकी जाज्वल्य होती, कीं, कांहीं झालें तरी मातेच्या पायांचें दर्शन घेण्याचा त्यानें निर्धार केला !

असा त्याचा निर्धार पाहून फूलठाकुराणीनें राममोहनाला निरोप पाठविला, कीं, आपला कुलदेव राधागोविंद याला तूं नमस्कार केल्याशिवाय मी तुला जवळ येऊं देणार नाहीं ! असें झणतात, कीं, मातृप्रेमामुळे राममोहन गर्हिवरला, व त्यानें राधागोविंदापुढें साष्टांग नमस्कार घातला ! व असें झटलें, कीं, “ मी माझ्या आईच्या देवाला नमस्कार करतो ! ”

कोणी म्हणतील, राममोहनानें अशा प्रकारचें आचरण करावयाला नको होतें. तो स्वतः एकेश्वरी मताचा इतका पुरस्कर्ता असून त्यानें मूर्तीपुढें साष्टांग नमस्कार घालावयाला नको होता. राममोहनाची तरफदारी करण्याची आमची इच्छा नाही; परंतु त्याला दोष देण्यापूर्वी त्या वेळेच्या विलक्षण परिस्थितीचा विचार करावयाला पाहिजे. त्या वेळीं त्याची आई दुःखसागरांत बुडालेली होती. तिचीं दोन आवडतीं मुलें निवर्तलीं होतीं, व तिचें समाधान करणें राममोहनाचें कर्तव्य होतें. त्यानें तिची आज्ञा जर पाळली नसती, तर तिला आणखी एक जबर धक्का बसला असता व त्याचा परिणाम फारंच भयंकर झाला असता.

कांहीं वेळ त्याचें व त्याच्या आईचें पटलें. आपल्या आईची मर्जी संपादण्याकरितां राममोहन जरी आपली शिकस्त करीत असे, तरी आपल्या आयुष्यांतील कामगिरी—आपलें ध्येय तो विसरला नाही.

राजा राममोहनराय.

आपल्या देशबांधवांमध्ये चालू असलेल्या मूर्तिपूजेच्या प्रकाराचा तो अधिक जोराने निषेध करू लागला, व मूर्तिपूजेविरुद्ध लहानलहान पुस्तके प्रसिद्ध करून धार्मिक विषयांवर त्या वेळच्या पंडितांबरोबर तो वाद-विवाद करू लागला. त्यायोगे ते त्याचा द्वेष करू लागले व एका सनातन, शाश्वत अशा देवाची पूजा करण्याचा जो त्याचा स्तुत्य हेतु त्याबद्दल चोर्हीकडून त्याचा छळ होऊ लागला. यामुळे त्याच्या आईला फार संताप आला.

राममोहनाचा छळ करण्याची एक निराळीच क्लृप्ति त्याच्या एका वजनदार शेजाऱ्याने लढविली. पहांटेस तो कांहीं लोक राममोहनाच्या घरी पाठवीत असे, व कोंबळ्याप्रमाणे आरवण्यास त्यांना सांगत असे, व संध्याकाळी कोणाला न कळत गाईची हाडे तेथे फेंकीत असे. यायोगे तर त्याच्या आईचा संताप दुणावला. परंतु राममोहनाने ते सर्व निमूटपणे सहन केले. एवढेच नव्हे, तर उलट जे लोक त्याचा असा छळ करीत त्यांच्या तो उपयोगी पडे.

राममोहनाची वागणूक नास्तिकपणाची वाटून, आणि शेजाऱ्यांच्या चिथावणीमुळे त्याच्या आईने त्याला तिसऱ्यांदा घराबाहेर हांकून दिले. या वेळी त्याच्याबरोबर त्याच्या दोन बायका, त्याचा मुलगा व त्याच्या मुलाची बायको, एवढ्यांना त्याच्याबरोबर घर सोडावे लागले. कोणाला वाटेले, की, राममोहनाला दोन बायका होत्या, त्यावरून कुलीन ब्राह्मणत्वाचा पगडा त्याच्यावरहि बसलेला होता; परंतु अगदी लहानपणी आपल्या आईबापांची आज्ञा पाळण्या-करिता त्याला जे करावे लागले, त्याबद्दल त्याला जबाबदार धरता येत नाही. राममोहन बहुपत्निकत्वाच्या विरुद्ध होता.

या वेळी राममोहन पूर्वीप्रमाणे परावलंबी स्थितीत नव्हता. मुलकी खात्यांत असतांना त्याला पगार चांगला मिळे, व नोकरी सोडल्या-

व्यवसाय व गृहस्थिति.

नंतर बाकीचें आयुष्य सुखानें घालवितां येण्याजोगी शिल्लक प्रामाणिकपणानें त्यानें मागें टाकली होती. अयोग्य मार्गानें त्याजकडे येणाऱ्या पैशाविषयी तो अतिशय बेफिकीर असे, याविषयी पुढील गोष्ट सांगतातः—

त्या वेळचा बरद्वानचा राजा तेजचंद्र याचा मुलगा प्रतापचंद्र मरण पावला. त्यायोगें त्या राजाला फार दुःख झालें. राममोहनाचा सर्वात वडील मुलगा राधाप्रसाद त्या वेळीं बरद्वान येथें रहात असे. त्याचा चेहरा प्रतापचंद्राच्या चेहऱ्यासारखा होता. राधाप्रसादाला पाहून तेजचंद्राचें त्याच्यावर प्रेम जडलें, व त्याला त्यानें आपल्या घरीं येऊन रहाण्याला सांगितलें, आणि त्याला असें वचन दिलें, कीं, मी आपली अर्धी संपत्ति तुला आतां देतो, व बाकीच्या अर्ध्याची व्यवस्था तुजवर सोंपवितों. मागें सांगितलेंच आहे, कीं, त्या राजाशीं रामकांताचें बरें नव्हतें; यामुळें राममोहनालाहि त्या राजाविषयी आदर वाटत नव्हता, ही गोष्ट राधाप्रसादाला माहीत होती. त्यामुळें त्यानें राजाला कळविलें, कीं, माझ्या वडिलांची परवानगी मिळाल्याशिवाय मला कांहींहि करितां येणार नाही. राजाचा हेतु त्यानें आपल्या बापाला कळविला; पण ही गोष्ट राममोहनाला मुळींच पसंत पडली नाही. त्यानें राधाप्रसादाला लिहून कळविलें, कीं, “अतःपर तूं जर त्या राजाकडे जाशील, तर मी तुझें तोंड पहाणार नाहीं!”

राममोहनानें एवढा पैसा संग्रहीं टाकला, याचें कारण असें, कीं, त्या वेळीं शिरस्तेदाराला पगार मिळून दुसरेंहि वेतन सरकारांतून मिळत असे. राममोहनानें काटकसरीनें पुष्कळ शिल्लक मागें टाकिली. ब्राह्मसमाजाचा इतिहास लिहितांना जी. एस्. लिओनार्डसाहेब राममोहनाविषयीं द्वाणतातः—

राजा राममोहनराय.

“ १८१४ पर्यंत राममोहनानें रंगपूर, भागलपूर आणि रामगड या जिल्ह्यांत कांहीं वर्षे कलेक्टरचा दिवाण, आणि कांहीं वर्षे न्यायाधीश या नात्यानें नोकरी केली, त्यामुळे त्याला दिवाणजी ही पदवी मिळाली. पुढे तो दिल्लीच्या बादशहाचा वकील झणून इंग्लंडाला गेला, तेव्हां बादशहानें त्याला ‘राजा’ हा किताब दिला. नोकरी करण्याचा त्याचा मुख्य हेतु झणजे त्या वेळच्या इंग्रजी राज्यपद्धतीचें पूर्ण ज्ञान मिळवावें, आणि स्वतंत्र होण्याइतका पैसा मिळवावा, हा होता. त्याचा तो हेतु सिद्धीला गेला. नोकरी करून जमीनदार होऊन दर वर्षाला दहा हजार रुपये उत्पन्न येईल, इतका पैसा त्यानें मिळविला. ”

सन १७९३ सालीं लॉर्ड कार्नवालीसच्या कारकीर्दीत जमिनीचा कायम धारा ठरविण्याकरितां बंगालमधील सर्व जमिनीची मोजणी करण्याचें ठरलें. रंगपूर, दिनाजपुर व पूरणिया या जिल्ह्यांतील धारा ठरविण्याचें काम डिगबी साहेबाकडे होतें. तें त्यानें तीन वर्षे करून इतका निःपक्षपातीपणा व न्यायीपणा दाखविला, कीं, सगळे लोक त्याची स्तुति करूं लागले; परंतु त्याचें खरें श्रेय त्याचा दिवाण राममोहनराय याजकडेच आहे. जमीनमहसुलाच्या कामांत राममोहन इतका प्रवीण होता, कीं, त्यानें सर्व जमिनीचा व त्यांच्या उत्पन्नाचा बरोबर अजमास केला. त्याला अमीनाच्या अप्रामाणिक कृत्यांविषयी चांगली माहिती होती. त्यामुळे जरी त्यांनीं जमिनीविषयी खोटे तक्ते केले, तरी राममोहनानें त्यांचें कांहींफुक चालूं दिलें नाहीं.

पूर्वीच्या आपल्या राहत्या शहराजवळ रघुनाथपुर गांवीं राममोहनानें एक घर बांधिलें. त्याच्यासमोर एक वेदी उभारून सर्व बाजूंवर “ॐ तत्सत् एकमेवाद्वितीयम् ” वगैरे उपनिषदांतील वाक्यें कोरून तेथें तो ईश्वराची उपासना करीत असे. प्रवासाल

व्यवसाय व गृहस्थिति.

जाण्यापूर्वी, किंवा परत आल्यावर, तो या वेदीला प्रदक्षिणा घालून नमस्कार करीत असे. त्याचा अवशेष भाग अजूनहि दिसत आहे. या वेदीला उद्देशून त्याची पत्नी उमादेवी हिने एकदां त्याला विचारिले “मग सर्वांत श्रेष्ठ व उत्कृष्ट धर्म आपल्याला वाटतो तरी कोणता ? ”

पत्नीच्या या प्रश्नाला राममोहनाने पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले:—

“ गाई निरनिराळ्या रंगांच्या असतात, परंतु त्यांच्या दुधाचा रंग एकच असतो. त्याप्रमाणे धर्माच्या बाबतीत निरनिराळ्या ऋषींचीं मतें निरनिराळीं असलीं तरी त्या सर्वांचें सार सत्यधर्माचें परिपालन व सद्धर्मानें आयुष्यक्रमण करणें हें एकच आहे ! ”

या ठिकाणीं त्याचा दुसरा मुलगा रामप्रसाद जो पुढें कलकत्ता येथें नामांकित वकील झाला, तो १८११ मध्ये जन्माला आला. त्याचे दोनहि मुलगे त्याची दुसरी बायको श्रीमती देवी इजपासून झाले.

राममोहन मधुनमधून रघुनाथपूर येथील आपल्या घरीं जात असे. दिवसेंदिवस त्याच्या आईचा राग शांत होत गेला, व तिनें आपली चूक कबूल केली. फूलठाकुराणीनें लौकरच ओरिसा येथील ओढ्या जगन्नाथाच्या यात्रेला जाण्याची आपली इच्छा राममोहनाला कळविली. राममोहनाने तिच्या जाण्याची, खर्चाची वगैरे सर्व तजवीज करून दिली. जाण्यापूर्वी तिनें सर्व मालमत्ता आपला मुलगा व नातू यांच्यामध्ये वांटून दिली. एक वर्षभर कटक येथील जगन्नाथाच्या देवळांत झाडसारवण वगैरे देवसेवा करीत ती राहिली, व आपला वेळ भजनपूजनांत घालवून तेथेंच तिनें देह ठेविला, हें पूर्वी सांगण्यांत आलेंच आहे.

राममोहन कलकत्त्याला असतांना त्याच्या दुसऱ्या बायकोच्या आजाराची हकीकत त्याला कळली. त्यानें आपल्या वडील मुलाला

राजा राममोहनराय.

तिच्याकडे पाठविलें, व तिचा आजार वाढला, तर लागलीच आपणाला कळविण्याविषयी त्याला सांगितलें. प्रेत जाळण्याची जी त्या वेळीं हिंदूंची पद्धत होती, ती राममोहनाला फार भयंकर वाटत असे. आपल्या आईच्या किंवा बायकोच्या तोंडामध्ये जळता विस्तव घालण्याची चाल अत्यंत अधमपणाची आहे, असे तो मानीत असे व तीबद्दल त्याला भारी वाईट वाटत असे. त्यानें आपल्या मुलाला अशी आज्ञा केली होती, कीं, यदाकदाचित् तुझी आई निवर्तली, तर तूं असा नियम प्रकार करूं नकोस !

नंतर ती लौकरच मरण पावली. आपल्या बायकोची मृत्युवार्ता ऐकून दुःखानें शोकाकुल होऊन हातपाय न गाळतां त्या वियोगामुळें त्यानें एक घडा घेतला, व बंगालीमध्ये त्या समयाला अनुसरून त्यानें एक गाणें रचलें. त्याचें मराठी भाषांतर एका कवीनें पुढील-प्रमाणें केलें आहे:—

अंतकाळचा विचार करिं मनिं सावध होउनिरे मनुजा !
तरावया करिं साधन कांहीं आठविरे त्या नित्य अजा.
भेटाया तुज निजजन येतिल उमटेना ध्वनि पडेल वजा !
नयनिं देखुनी निजसुतदारा तळमळतां मनिं करिल इजा.
निराश होउनि सुहृद मिळतिल करितिल हाहू आवाजा !
थंडगार तनु पडतां घेतिल नेत्रनाड हळुहळू रजा !
यास्तव सावध होउनि झडकरिं, धर्मपथानें चालत जा !
गर्वा सोडुनि सत्या अनुसर, उपदेशी मोहनराजा.

श्रीमतीदेवी कृष्णनगर येथें सन १८२४ त मरण पावली. कांहीं दिवसांनीं राममोहन तेंथें गेला, व ज्या ठिकाणीं तिचा दहन-विधि झाला होता, त्या ठिकाणीं त्यानें तिच्या स्मरणार्थ एक समाधि बांधिली.

द्वितीय परिच्छेद.

समाजसेवा.

१. सती.
२. स्त्रियांचे हक्क.
३. बहुपत्निकत्व.
४. पुनर्विवाह.
५. जातिभेद.
६. परदेशगमन.

द्वितीय परिच्छेद.

प्रकरण पहिलें.

सती.

राममोहनाच्या वेळीं हिंदु स्त्रिया सामाजिक गुलामगिरीमध्ये खितपत पडल्या होत्या. त्यांची स्थिति अत्यंत शोचनीय झालेली होती. समाजामध्ये त्यांचा दर्जा पुरुषांच्या मानाने अगदीच कमी लेखला जात असे. एकाद्या बाईचें चारित्र्य कितीहि पवित्र असो, तिच्यावर एकदां कां तिच्या नवऱ्याची इतराजी झाली, कीं, तिचे हाल विचारावयालाच नको ! तिच्या घरामध्ये तिला सवत झणून दुसरी खात्रीनें यावयाचीच ! तिच्या या दीनवाण्या स्थितीचें संरक्षण करण्याला कोणताहि कायदा अस्तित्वांत नव्हता. प्रत्येक विवाहित स्त्रीच्या हक्कावर केव्हां गदा बसेल, याचा मुळीच नियम नव्हता ! त्यांत दुर्दैवानें जर का तिला वैधव्य प्राप्त झालें, तर मग तिच्या हालांनां सीमाच नाहीं ! आज सतीची चाल जरी बंद आहे, तरी बंगालमध्येच कां, सान्या हिंदुस्तानामध्येवर सांगितलेल्या स्थितीहून फारशी निराळी स्थिति नाहीं.

इ. स. १८२८ मध्ये नुसत्या कलकत्त्यामध्ये ३०९ स्त्रिया आपल्या नवऱ्यांबरोबर सती गेल्या. या एकाच गोष्टीवरून नवऱ्याच्या पश्चात् स्त्रियांची स्थिति काय होत असे, याची कल्पना होईल. स्त्रियांची ही दीनावस्था व मानखंडना पाहून राममोहनासारख्या कनवाळु

राजा राममोहनराय.

गृहस्थाच्या अंतःकरणांमध्ये दया उत्पन्न झाली, व त्या दयेने प्रेरित होऊन त्याने त्यांची स्थिति सुधारण्याकरितां जे अटोकाट प्रयत्न केले, तितके प्रयत्न दुसऱ्या कोणी केलेले ऐकिवांत नाहींत. स्त्रियांच्या कायदेशीर हक्कांचें रक्षण करण्याकरितां त्यांनां पुरुषांप्रमाणें शिक्षण मिळविण्याचा हक्क आहे, हें स्थापित करण्याकरितां त्यानें अतिशय परिश्रम केले. राममोहन प्रसिद्धीला येण्यापूर्वीच सती जाण्याच्या दुष्ट व घातुक चालीमुळे त्याच्या अंतःकरणांत मोठी दहशत बसली होती. तो इ. स. १८११ त रंगपूर येथें असतांना त्याचा भाऊ जगमोहन मरण पावला, व त्याची एक बायको त्याजबरोबर सती गेली. या बाईविषयी राममोहनाच्या ठिकाणीं फार पूज्यबुद्धि होती.

“ तूं सती जाऊं नकोस ! ” अशी राममोहनानें तिची पुष्कळ विनवणी केली; पण व्यर्थ ! पुढें अग्नीच्या ज्वाळांनीं ती जेव्हां होर-पळून गेली, तेव्हां किंकाळी फोडून चितेबाहेर येण्याचा तिनें प्रयत्न केला; पण तिच्या कर्मठ आत्मांनीं व भटांनीं बांबूच्या काठ्यांनीं तिला आंत ढकललें, व तिच्या आरोळ्या कोणाला ऐकूं येऊं नयेत म्हणून ढोलकीं वगैरे वाद्यें मोठमोठ्यानें वाजविलीं ! तिला वांचविण्याला राममोहन असमर्थ होता; पण त्याला तेव्हां या गोष्टीची अगदीं चीड येऊन त्याच्या मनाला जबर धक्का बसला, व त्याच क्षणीं त्यानें शपथ घेतली, कीं, ही दुष्ट चाल बंद होईपर्यंत मी स्वस्थ म्हणून बसणार नाहीं !

गुलामांच्या झुंडींच्या झुंडी बाजारामध्ये विक्रीकरितां उभ्या असून त्यांच्या पाठीतून रक्ताच्या चिळकांच्या उडेपर्यंत त्यांनां चाबकाचे मार बसत आहेत, हा भयंकर देखावा पाहून अँब्रहॅम लिंकनच्या हृदयाचें पाणी पाणी होऊन गुलामगिरी नष्ट होईपर्यंत स्वस्थ बसावयाचें नाहीं असा ज्याप्रमाणें त्यानें निश्चय करून तो शेवटाला नेला,

सती.

त्याचप्रमाणे, हा सतीचा हृदयद्रावक देखावा पाहून राममोहनाने निश्चय केला, व त्याने तो आपल्या सर्व आयुष्यभर काथम ठेवून शेवटी सिद्धिहि मिळविली. कलकत्याला आल्यानंतर ही सतीची दुष्ट चाल बंद करण्याकरिता त्याने मोठी चळवळ सुरू केली व सती कायद्याने बंद होईपर्यंत आपल्या प्रयत्नांत खंड म्हणून पडू दिला नाही.

मध्यहिंदुस्तानाविषयी लिहितांना सर जॉन मालकम म्हणतात:—

“ आपल्या हिंदु रयतेचे मन न दुखवितां या चालीला आळा घालतां येईल तितका मुसलमान राज्यकर्त्यांनी घालण्याचा प्रयत्न केला. ”

ही चाल बंद करण्याविषयी सुप्रसिद्ध अकबर बादशहाने पुष्कळच परिश्रम घेतले. १८२४ च्या जानेवारीच्या एशि. आटिक जर्नलमध्ये ह्याटले आहे, कीं, “ मुसलमानी राजांनी ही चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला, व पेशवे तर स्वतः विधवांचीं मनं वळवून त्यांच्या उदरनिर्वाहाचीहि व्यवस्था लावून देत असत. ”

यूरोपिअन लोक हिंदुस्तानांत आले, तेव्हांपासून सतीची चाल बंद करण्याकरिता त्यांनी कमीअधिक प्रमाणाने प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज या लोकांनीहि त्या दिशेने मेहनत करून थोड्या अंशाने तरी या चालीला आळा घातला. या दुष्ट चालीमुळे इंग्रज गृहस्थांच्या दयार्द हृदयाला पाझर फुटत असे; पण इंग्रजी मुत्सद्दी मात्र प्रथमप्रथम या धार्मिक बाबतींत हात घालण्यापासून अलिप्त राहिले. कारण तसे केल्यास हिंदु धर्मांमध्ये हात घातल्याचा आपणावर दोष येऊन त्यामुळे कंपनीच्या राज्याला कदाचित् धोका बसेल, असे त्यांना वाटत असे. शेवटी इंग्लंडमधील हॉऊस ऑफ कॉमन्स व ईस्ट इंडिया हॉऊसमध्ये परोपकारी गृहस्थांनी खटपट करून

राजा राममोहनराय.

इ. स. १८२१ मध्ये एक ब्ल्यु बुक (सरकारी पुस्तक) तयार केले. या पुस्तकावरून असे कळून येते, कीं, राममोहन जन्मला त्या वेळीं इंग्रजे १७७२ सालीं त्रिपत्ती येथील कॅप्टन टोमिन याने सती जात असलेल्या एका बाईस चित्तेतून ओढून एका सुरक्षित जागी नेऊन ठेविले. या त्याच्या कृत्यामुळे सर्व लोक खवळून जाऊन त्यांनीं त्याच्यावर जोराचा हल्ला केला. ता. २८ जानेवारी १७८९ रोजी शहाबाद येथील कलेक्टर एम्. एच्. ब्रूक याने तेथील एका बाईला सती जाण्याला परवानगी दिली नाही, व त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॉर्नवॉलीस यांना पुढील अर्थाचे पत्र लिहिले:—

“ कधीकधी अशा गोष्टी घडून येतात, कीं, त्या वेळीं एकाद्या जिल्हाधिकाऱ्याने कोणत्या प्रकारे वागावे याविषयी सरकारी हुकूम संदिग्ध असतात. अशा वेळीं त्याच्या विवेकबुद्धीला योग्य वाटेल तेंच त्याला करणे भाग पडते. अशाच प्रकारची एक हृदयद्रावक गोष्ट आज घडून आली आहे. एका हिंदु बाईच्या नातेवाईकांनी तिला सती जाण्याला परवानगी मिळण्याबद्दल माझ्याकडे अर्ज केला ही चाल कलकत्ता व त्याच्या आसपासचा मुख्य येथे बंद केली आहे, व ती बंद करण्याला जी कारणे पुढे करण्यांत आली, तींच कारणे कंपनीसरकारच्या इतर मुलुखांतहि लागू आहेत, असे वाटून मी तो विनंतीअर्ज फेटाळून लावला. हिंदु लोकांचे धर्मविधि आणि भोळ्या समजुती यांच्यामध्ये हात घालणे श्रेयस्कर नाही इंग्रज त्या निमूटपणे मान्य करणे जरी भाग असले, तरी पण अंगावर शहारे आणणारी जी गोष्ट तिला माझ्या ताब्यांतील मुलुखामध्ये माझ्याने तशा प्रकारचा स्पष्ट कायदा असल्याशिवाय परवानगी देववत नाही ! इंग्रज मी जे या बाबतीत केले, ते सरकाराला पसंत आहे किंवा नाही, हे सरकाराने मेहेरबानीने मला कळवावे. ”

सती.

यावर लॉर्ड कॉर्नवालिस यांचे असे उत्तर आले, की, “ तुम्ही सती जाण्याला परवानगी दिली नाही, तें तुमचे आचरण सरकाराला पसंत आहे; पण तुम्ही बलात्काराने किंवा आपल्या अधिकाराच्या जोरावर या विधांला हरकत घ्यावी असा अधिकार तुम्हाला देणें इष्ट आहे, असें सरकाराला वाटत नाही. कारण, या चालीला हिंदु शास्त्रांनी परवानगी दिलेली आहे, व पूर्वीच्या येथील राज्य करणाऱ्या राजांनी तिला हरकत घेतलेली नाही. तेव्हां सध्यांचे सरकार आतां ती चाल पंद करील, तर त्या चालीविषयी हिंदूंची जास्तच आदरबुद्धि वाढून सतींची संख्या कमी होण्याऐवजीं जास्तीच होईल.”

नंतर सोळा वर्षांनीं झणजे १८०५च्या जानेवारीमध्ये अशाच प्रकारची दुसरी एक गोष्ट बिहारमध्ये घडून आली. तेथील कलेक्टर जे. आर. एल्फिन्स्टन यांनीं एका बारा वर्षांच्या विधवेला सती जाण्यास मनाई केली; परंतु अशा प्रकारची रानटी चाल बंद करण्याविषयीं एकादा कायदा अस्तित्वांत आहे कीं नाहीं, हें त्यांना माहीत नसल्यामुळे, आणि हिंदूंकडून दंगा होईल म्हणून, त्यां हें प्रकरण लॉर्ड वेलस्ली यांजकडे अभिप्रायाचा पाठविले त्यांनीं ता. ५ फेब्रुवारी १८०५ दिवशीं निज्ञामत अर्थात् यांच्याकडे एक पत्र पाठवून या चालीला हिंदुशास्त्रांची कितपत अनुमति आहे, याची चौकशी करण्याची विनंती केली. चार महिन्यांनीं त्या वरिष्ठ कोर्टानें एका मुख्य पंडिताचें या चालीविषयीं मत घेऊन त्यावर आपला अभिप्राय सादर करून १८०५च्या जूनच्या ५ व्या तारखेला सतीच्या चालीला थोड्या अंशानें तरी आळा घालतां येईल, अशा कांहीं गोष्टी सरकाराला सुचविल्या. परंतु ७ वर्षेपर्यंत त्या सूचनांचा कांहीं एक विचार झाला नाहीं. ता. ३ आगस्ट १८१२ रोजीं बुंदेलखंडच्या कलेक्टरनें निज्ञामत अदालत यांजकडे सतीच्या

राजा राममोहन राय.

चालीविषयीं आपण कोणत्या प्रकारचें धोरण ठेवावें, याविषयीं खुलासा विचारला असतां त्यानें तें पत्र लॉर्ड मोईरो-जे पुढें मॉर्किंस ऑफ हेस्टिंग्ज झाले, त्यांच्याकडे पाठविलें. पुढें ८ महिन्यांनीं ह्मणजे १८१३ च्या एप्रिलच्या १७ व्या तारखेला एक कायदा पास करण्यांत आला. त्यामध्ये असें झटलें होतें, कीं, जी बाई सती जाण्याला तयार नाही, किंवा जिचें वय सोळा वर्षांच्या आंत आहे, किंवा जी गरोदर आहे, किंवा जिला अमली पदार्थ चारण्यांत आले आहेत, अशा बाईला सती जाण्याला कायद्यानें बंदी केली आहे. पुढें १८१५ च्या जानेवारी महिन्यांत त्या कायद्यामध्ये अशी दुरुस्ती करण्यांत आली, कीं, एकाद्या बाईस जर तान्हीं मुलें असलीं, तर तिलाहि सती जाऊं देऊं नये. पुढें १८१७ च्या जून महिन्यांत या कायद्यामध्ये आणखी कांहीं सुधारणा झाली.

वरील पत्रकावरून असें कळून येतें, कीं, एवढांपासून मात्र ब्रिटिश अधिकारी या गोष्टीकडे विशेष आस्थेनें व कळकळीनें लक्ष्य देऊं लागले. १८१५ ते १८१८ पर्यंत एकंदर किती बाया सती गेल्या, त्याची नोंद सरकारानें ठेविली होती, ती पुढीलप्रमाणें:—

प्रदेशाचें नांव.	१८१५	१८१६	१८१७	१८१८	एकंदर.
कलकत्ता जिल्हा	२५३	२८९	४४२	५४४	१५२८
डाका „	३१	२४	५२	५८	१६५
मुर्शिदाबाद „	११	२१	४२	३०	१०४
पाटणा „	२०	२९	४९	५७	१५५
बनारस „	४८	६५	१०३	१३७	३५३
बरेली „	१५	१३	१९	१३	६०
एकूण	३७८	४४१	७०७	८३९	२३६५

सती.

सतीच्या चालीला सरकाराने आळा घालण्याविषयी कांहीं नियम केल्यामुळेच ही सतीची संख्या वाढत आहे असे समजून लॉर्ड हेस्टिंग्स यांनी १८१७ च्या सप्टेंबरमध्ये निष्णामत अदालत यांनी केलेले कायदे कांहीं वेळ रद्द केले, व अधिक चौकशी करण्याविषयी आपल्या अधिकाऱ्यांना हुकूम सोडले.

नंतर लोअर प्रोविडन्सचे कामचलाऊ सुपरिटेंडेंट ऑफ पोलिस डब्ल्यू युअर यांनी आपल्या मुलखांतील कलेक्टरकडून सहा प्रश्नांची उत्तरे मागविली. त्यांमध्ये हुगळीचे कलेक्टर एच्. ओकली यांनी या बाबतीत फार आस्था दाखवून पुढील आशयाची उत्तरे पाठविली. ते झणतात:—

“माझ्या जिल्ह्यामध्ये सतीचा आंकडा सर्वांत जास्त आहे, याचे कारण असे, की, कलकत्याचे व त्याच्या आसपासचे लोक इतर जिल्ह्यांतील लोकांपेक्षा जास्त बदफैली व दुराचारी आहेत. ते काली नामक देवतेचे उपासक आहेत. काली हें दैवत दारुबाजांचे व चोरांचे आहे, असे झणण्याला हरकत नाही. इतर जिल्ह्यांतील मनुष्य कालीचा भक्त क्वचित् असतो. पण कलकत्यांतील बहुतेक लोक कालीचे भक्त आहेत. हे लोक सती जाणे हें धार्मिक कृत्य न समजतां एक प्रकारचा करमणुकीचा खेळ समजतात. या लोकांच्या दुराचारांमुळेच सतीची संख्या माझ्या जिल्ह्यामध्ये जास्त आहे.

“पण या कारणाशिवाय सतीची संख्या जास्ती वाढण्याला दुसऱ्यांही कारणे आहेत. १८१३च्या पूर्वी सतीच्या बाबतीत हात घालण्याला पोलिस अधिकाऱ्याला मुळीसुद्धा परवानगी नव्हती, व त्यावेळी न्यायाने झणा किंवा अन्यायाने झणा, स्त्रिया सती जात असत; पण हिंदु लोकांना हें पक्ष माहित होतें, की, इंग्रजांना ही चाल मुळीच पसंत नाही, व होतां होईतो ही चाल बंद करण्याची ते आपली शिकस्त करतील.

राजा राममोहन राय.

पण आतां तो सर्व प्रकार बदललेला आहे. हा विधि शास्त्राप्रमाणें होत आहे कीं नाहीं हें पाहण्याचा, व होत नसल्यास बंद करण्याचा हुकूम पोलिसांनां सुटला आहे; ह्मणजे शास्त्रांची तरफदारीच करणारा हा सरकारचा कायदा आहे असें लोकांनां वाटून माझ्या जिल्ह्या-मधील सतीची संख्या सुमारे दुप्पट झाली आहे, यांत नवल नाहीं. ही चाल अजीवात बंद करणारा कायदा करण्याचें सरकारनें ठरविलें, तर त्याला सती जाणाऱ्या स्त्रियांच्या आस्तांकडून, त्यावरच उदरनिर्वाह चालविणाऱ्या भिक्षुकांकडून व दुराचारी लोकांकडून जोराचा विरोध उत्पन्न होईल, हें मला माहीत आहे. कसें झालें, तरी सरकारनें केलेला कायदा रद्द करावा.”

वरील कलेक्टरचा अभिप्राय व अशाच अर्थाचे इतर कलेक्टरांचे अभिप्राय युअरसाहेबानें गव्हर्नर जनरलकडे पाठवून दिले. तेव्हां त्यांनां निरुपायानें कायद्यामध्ये आणखी दुरुस्त्या करण्याचें बंद ठेवावें लागलें.

मध्यंतरी सरकारचा अस्तित्वांत असलेला कायदा रद्द करण्या-विषयीं कलकत्त्याच्या रहिवाशांचा एक अर्ज सरकाराकडे गेला. त्या अर्जाला विरोध करणारा दुसरा अर्ज राममोहनानें व त्याच्या कांहीं मित्रांनीं १८१८ च्या आगस्ट महिन्यांत सरकाराकडे पाठविला. त्यामध्ये असें झटलें होतें, कीं “स्त्रिया सती जातात त्या आपखुशीनें ह्मणून जात नाहींत. त्यांचीं मनें त्यांचे लोभी नातेवाईक स्वार्था-करितां वळवितात, हें आह्मी स्वतः डोळ्यांनीं पाहिलें आहे. बिचाऱ्या स्त्रिया नवऱ्याच्या मृत्यूनें अगदीं होरपळून गेलेल्या असतात, व त्यांनां आपला जीव अगदीं नकोसा होतो, अशा वेळीं या कृत्याला त्यांची संमती ते बळेंच मिळवितात. एकाद्या स्त्रीला चित्तेच्या ज्वाळा सहन न होऊन ती बाहेर येत असतांना तिचे ते दुष्ट नातेवाईक तिला बांबूच्या

सती.

काठीनें आंतै लोटतात. भूतदयेच्या दृष्टीनें हें कृत्य अगदींच निंघ होय, व कोणत्याहि धर्मशास्त्राप्रमाणें हा खूनच होय !”

१८१८ नोवेंबरच्या ३० व्या तारखेला राममोहनानें A Conference between an advocate and an opponent of the practice of burning widows alive—सती जावें असें प्रतिपादन करणारा, आणि सती जाऊं नये असें मत असलेला, अशा दोन पक्षांमधील संवादा-संबंधीं एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें. १८२० च्या फेब्रुवारीच्या २० तारखेला त्याच नांवानें दुसरें एक संवादात्मक पुस्तकें प्रसिद्ध केलें.

इंग्रजी शिक्षणामुळें व राममोहनासारख्यांच्या प्रयत्नांमुळें ही चाल आपोआप नाहींशी होईल, अशी समजूत करून घेऊन सरकारी अधिकारी कांहीं वेळ गप्प बसले; पण सन १८२५ मध्ये सतीची संख्या जी पूर्वींच्या वर्षी ५७२ होती ती ६३९ झाली; द्वाणजे शेंकडा १० नें वाढ झालेली पाहून १८२६ च्या नोवेंबरमध्ये निझामत अदालत यांनीं या गोष्टीची पुनः चौकशी चालविली. स्थित नांवाच्या जजानें ती एकदम कायमची बंद करावी असा आग्रह धरिला, व रॉस नांवाच्या दुसऱ्या जजानें त्याला आपलें जोराचें अनुमोदन दिलें, आणि देशी सैन्यामध्ये त्यायोगें कोणत्याहि रितीनें असंतोष उत्पन्न होणार नाहीं, असें प्रतिपादिलें. हा प्रश्न काउन्सिलपुढें आला, तेव्हां व्हाइस प्रेसिडेंट बेली यांनीं तारीख १३ जानेवारी १८२७ रोजीं अशी शिफारस केली, कीं, दिल्ली, सागर, नरमडा, कुमान व रंगपूर या जिल्ह्यांमधील सतीची चाल कायद्यानें बंद करावी. १८२७ च्या मार्चच्या १ त्या तारखेला व्हाइस प्रेसिडेंट कॉबरमिअर यांनीं बेलीसाहेबाचें द्वाणणें मान्य करावें अशी आग्रहाची विनंति केली. पण लॉर्ड आमहर्स्ट यांनीं मार्चच्या १८ व्या तारखेला ती सूचना नापसंत केली.

राजा राममोहन राय.

“ वर जे जिल्हे सांगण्यांत आले आहेत, त्यांमध्ये सती जाण्याचा प्रघात नाही, व त्यामुळे अशा प्रकारच्या कायद्याने कांहींहि फायदा होण्याचा संभव नाही. ही चाल नष्ट होण्याला इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसारच झाला पाहिजे. करितां आणखी कांहीं वर्षे वाट पाहणेंच श्रेयस्कर होईल, ” असे त्यांनीं आपल्या ठरावामध्ये उत्तार काढले. पुनः जज्जानांनीं व बेलीसाहेबानें मागणी केली; पण सतीच्या चालीच्या प्रतिकारार्थ कांहींएक न करितां लॉर्ड आमहस्टॅन विलायतेला निघून गेले.

त्यांच्या मागून लॉर्ड वुडलियम बेंटिंक आले. ते फार दृढ निश्चयाचे होते. एकादी गोष्ट करणें जरूर आहे असें त्यांनां एकदा वाटल्यास ते ती केल्याशिवाय राहत नसत. ते जरी फार विद्वान् नव्हते, तरी त्यांनां व्यवहारज्ञान फार चांगलें होतें. कांहीं वर्षे वाट पाहण्याला ते तयार नव्हते. त्यांनीं एकामागून एक प्रयत्न चालू केले. प्रसंग पडल्यास सैन्याचा उपयोग करावा लागेल, हें ते जाणून होते. झणून सैन्याकडून आपणाला कितपत मदत होईल हें प्रथम त्यांनीं अजमावून पाहिलें. त्यांनीं एकंदर ४९ फलटणींतील अम्मलदारांकडे चौकशी केली, तेव्हां ४४ जणांनीं सतीची चाल बंद केली असतां सैन्यामध्ये मुळीच असंतोष उत्पन्न होणार नाही, असें स्पष्ट झटलें. सन १८२९ मध्ये निष्णामत अदालतमधील पांचहि जज्जानांनीं ही चाल अजीबात एकदम बंद करावी, असें आपलें मत दिलें.

पोलिस् सुपरिंटेंडेंटनीहि आपलें मत तसेंच दिलें. देशी लोकांचीं मनें मात्र अजून तयार झालेलीं नव्हतीं. तीं तयार व्हावीं, झणून गव्हरनर जनरलला राममोहनाची मदत अवश्य होती. राममोहनानें सारखी चळवळ सुरू करून हिंदु शास्त्रांमध्ये सतीच्या चालीला आधार नाही, हें दाखविण्याकरितां त्यांतील वचनें देऊन पुष्कळ लहानलहान पुस्तके प्रसिद्ध केलीं व त्यांमध्ये सतीच्या चालीचा त्यानें

सती.

जोरानें निषेध केला. पुरावे देऊन त्यानें असें सिद्ध करून दाखविलें, कीं, विधवा आपल्या नवऱ्याच्या चितेवर जाऊन घेण्याला तयार होतात, त्या नेहमीं स्वतःच्या खुषीनें होतात असें नाहीं. तर त्यांचे आपमतलबी आप्त त्यांनां तसें करण्याला भाग पाडतात, हें होय. राममोहनाच्या या लिहिण्यामुळें लॉर्ड वुडलियम बेंटिक यांचें या विषयाकडे लक्ष्य लागलें. या विषयावर राममोहनाशीं बोलण्याची त्यांनां इच्छा होऊन आपल्या ए. डी. कांगबरोबर राममोहनाला येण्याविषयीं त्यांनीं निरोप पाठविला. त्यानें तो निरोप राममोहनाला कळविला; पण एवढ्या मोठ्या राजकर्त्याच्या दरबारीं जाण्याची आपली मुळीच इच्छा नाहीं, असा राममोहनानें उलट निरोप धाडला !

असा विचित्र जबाब मिळतांच “राममोहनाकडे जाऊन तूं त्याला काय सांगितलेंस ?” असें गव्हरनर जनरलनें आपल्या ए. डी. कांगला विचारलें.

“हिंदुस्तानचे गव्हरनर जनरल आपणाला भेटिला बोलावतात, असा मीं निरोप सांगितला,” असें त्यानें कळविलें.

त्यावर “गव्हरनर जनरल नव्हे, तर मिस्टर वुडलियम बेंटिक आपणाला भेटिला बोलावतात, असें पुनः जाऊन सांग,” असें त्यानें ए. डी. कांगला पुनः सांगितलें.

तो निरोप ऐकून राममोहनानें ती विनंती मान्य करून तो भेटिला गेला. लॉर्ड बेंटिक हे स्वतःच राममोहनाच्या घरीं आले होते, असेंहि कित्येकांचें झणणें आहे. असो.

आपल्या नवऱ्याच्या चितेबरोबर स्वतःला जाऊन घेण्याला विधवांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांचे आप्तइष्ट त्यांचें मन वळवीत असत, असा आक्षेप घेणें हें कदाचित् कोणाला चमत्कारिक वाटेल; परंतु असें करण्याला काय कारणें आहेत, तीं स्पष्ट दाखवून राममोहनानें सर-

राजा राममोहन राय.

कारची खात्री केली. पुष्कळ वेळां असें घडतें, कीं, विधवा जीवंत असेपर्यंत तिच्या नवऱ्याच्या आपस्वार्थां आप्तांना मृताच्या माल-मत्तेचा ताबा मिळत नसतो. द्वाणून विधवांचें मरण त्यांच्या स्वार्थाला इष्ट असतें. त्यामुळे ते ही गोष्ट साध्य करून घेण्याकरितां पुष्कळ क्लृप्त्या लढवीत. कांहींजण लोभां ब्राह्मणांना धन देऊन त्यांच्याकडून विधवांनां असें सांगवीत, कीं, नवऱ्याच्या पाठीमागें जीवंत राहणें द्वाणजे नरकांत जाणें होय. नवऱ्याबरोबर सती जाण्यांतच जीविताचें सार्थक आहे, व त्यायोगें या जगामध्ये कीर्ति होऊन दुसऱ्या जगामध्ये खरें स्वर्गसुख अनुभवावयाला मिळतें. दुसरे कित्येकजण, विधवा ज्या वेळीं दुःखसागरांत बुडून गेलेल्या असत, नवऱ्याच्या मरणानें त्यांच्या दुःखाची परमावधि होत असे, स्वतःचें जीवित त्यांनां ओझ्यादाखल वाटून जीव द्यावा असें वाटे, त्या वेळीं त्यांची अनुमती मिळवीत असत. दुसरीं अशींच कित्येक उदाहरणें राममोहनानें सरकाराला दाखवून दिलीं, कीं, एकाद्या विधवेच्या पोटांत कांहीं अन्न नसतांना तिला भांग पार्जीत व त्यामुळे तिला कैफ येऊन बेशुद्ध स्थितींत असतांना जीवंत जाळून घेण्याची त्या आपली इच्छा प्रदर्शित करीत.

सतीची चाल बंद करण्याविषयी सरकारची व राममोहनाची खटपट चालू असतां कर्मठ हिंदूंनीं आपल्या 'समाचार चंद्रिका' नामक पत्रामध्ये अशा कायद्याविरुद्ध ओरडाओरड चालविली; पण 'संवादकौमुदी' व 'वंगदूत' या पत्रांमध्ये लेख लिहून राममोहनानें ती ओरड किती शुष्क आहे, हें लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें.

एवढेंच करून राममोहन थांबला नाहीं. तर तो व त्याचे मित्र यांनीं Vigilance Society नामक एक संस्था स्थापन केली.

सती.

कलकत्त्यामध्ये व आजूबाजूला एकादी स्त्री सती जात आहे, असे त्यांना समजले, की ते त्या ठिकाणी जात व त्यांच्यावर कांहीं जुलूम होत आहे की काय, याची बारकाईने चौकशी करीत.

राममोहनाने जी पुस्तके प्रसिद्ध केली, व लॉर्ड बेंटिक यांच्यापुढे जी विधाने केली, त्यांवरून ही दुष्ट चाल बंद करण्याची सरकाराला आवश्यकता वाटून तारीख ४ दिजंबर १८२९ त सतीची चाल बंद करण्याविषयीचा कायदा पास करण्यांत आला; त्यांत असे झटले होते, की “ही चाल बेकायदेशीर आहे, व जे कोणी एकाद्या विधवेला—मग तिची इच्छा असो किंवा नसो सती जाण्याला मदत करतील ते न्यायाधीश ठरवील त्या शिक्षेला पात्र होतील, आणि जे कोणी बळजबरीने तिला सती जाण्याला लावतील, त्यांना कदाचित् फांशीची देखील शिक्षा सांगण्यांत येईल.”

राममोहनाने १८२९ सालापर्यंत, झणजे सतीची चाल बंद करणारा कायदा पास होईपर्यंत, अहोरात्र परिश्रम केले. हा कायदा पास झाल्यानंतरहि कांहीं दिवस त्याला बरेच श्रम करावे लागले. त्याच्या शत्रूंनी १८३० च्या जानेवारीच्या १४ व्या तारखेला एक सभा भरवून, सतीची चाल बंद करणे झणजे हिंदु धर्मामध्ये हात घालणे आहे, या सबबीवर ८०० जणांच्या सद्धानिशी लॉर्ड वुडलियम बेंटिककडे अर्ज पाठविला. हिंदुशास्त्रामध्ये सतीच्या चालीला आधार नाही, हे राममोहनाने मत जे सरकारालाहि पसंत पडले होते, ते खोटे ठरविण्याचा या अर्जाचा मुख्य हेतु होता. त्या अर्जामध्ये असे झटले होते, की “राममोहनासारख्या गृहस्थानां त्यांच्या पूर्वजांच्या धर्माची मुळीच चाड नाही. युरोपिअनांबरोबर खाण्यापिण्याचा त्यांना मुळीच विधिनिषेध नाही. तेव्हां त्यांच्यासारख्या लोकांवर सरकाराने विश्वास ठेवणे बरोबर नाही.

राजा राममोहन राय.

आमच्या धर्मशास्त्रांचा अर्थ करणे, या वादग्रस्त विषयांवर त्रोलण्याचा अधिकार पंडितांचाच आहे. तेव्हां त्यांचीं मते घ्यावीं. ज्यांना आपल्या पूर्वजांविषयी बिलकूल अभिमान वाटत नाही, अशांचीं मते घेणे बरोबर नाही. ”

असें ह्मणून सती जाणे ही धर्माची बाबत आहे, अशा अर्थाचें १२० पंडितांच्या साह्यानिशींचें एक पुरवणीपत्र त्या अर्जाला जोडलें होतें.

तशाच प्रकारचा दुसरा एक अर्ज ३४६ लोक आणि २८ पंडित यांच्या सह्यानिशीं गव्हरनर जनरलकडे गेला; पण राममोहन त्याच पाळतीवर होता. नंतर दोनच दिवसांनीं ह्मणजे १८३० च्या जानेवारीच्या १६ व्या तारखेला कलकत्त्याच्या ३०० लोकांकडून व ८०० ख्रिश्चन लोकांकडून सरकारचें अभिनंदन करणारा दुसरा अर्ज राममोहनाच्या खटपटीनें पाठविण्यांत आला, व गव्हरनर जनरलचें अभिनंदन करून त्यांना एक मानपत्र देण्यांत आलें. त्या मानपत्राचा मसुदा राममोहनानेंच तयार केला होता. त्याचा सारांश पुढील प्रमाणें:—

“स्त्रीहत्या करणारे व आत्महत्येला प्रोत्साहन देणारे ह्मणून जो कलंक आमच्या नांवाला आजपर्यंत लागलेला होता, तो आपल्या उदार बुद्धीमुळें नाहीसा झाला आहे, व स्त्रीच्या जीवित्वाचें रक्षण करणारा कायदा आपण मोठ्या कृतज्ञता-बुद्धीनें पास केला आहे, त्याबद्दल आम्ही कलकत्त्याचे रहिवाशी आपले मनःपूर्वक व मोठ्या, आदरभावानें आभार मानतो. आपल्या पश्चात् आपल्या विधवेनें इतर मनुष्याशीं संबंध ठेवतां कामा नये, अशी असूया मनांत धरून एतद्देशीय

सती.

राजांनीं स्त्रियांच्या हक्कांची पायामल्ली केली, व त्यांचें संरक्षण करणें हें जें त्यांचें कर्तव्यकर्म त्याकडे कानाडोळा करून नवऱ्याच्या पश्चात् स्त्रीनें सती जावें, अशा प्रकारची जुलमी पद्धत धर्माच्या नांवाखालीं अमलांत आणिली. विधवेचा अशा प्रकारें नाश होणें तिच्या लोभी व दुष्ट नातेवाईकांनां इष्टच आहे; पण या कृत्याला उपनिषदे, वेद, भगवद्गीता किंवा मनू यांची परवानगी नाही. पण दुसरे हलक्या दर्जाचे जे ग्रंथ त्यांतीलच वचनें हे लोभी नातेवाईक पुढें करितात, व विधवेच्या पातिव्रत्याविषयींच्या आपल्या संशयी स्वभावावर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न करितात. नवरा मेल्याबरोबर स्त्री दुःखानें जेव्हां अगदीं होरपळून गेलेली असते, व तिला सर्वत्र निराशा वाटूं लागते, अशा वेळीं तिचें मत घेऊन तिला तिच्या नवऱ्याच्या चितेला जखडून बांधतात, व तिनें चितेबाहेर येऊं नये ह्मणून मोठमोठालीं लांकडे तिच्यावर ठेवितात. हा त्यांच्या-वर होत असलेला जुद्धम सरकारानें नाहींसा केला, व सती जाण्याविषयींची जीं लुंगीसुंगी शास्त्रांतील वचनें तीं धाब्यावर बसविलीं, हें आह्मी आमचें भाग्य समजतो, व आह्मां स्त्रीपुरुषांचीं जीवितें ईश्वरी योजनेनेंच इंग्रज सरकारच्या हातीं गेलीं ह्मणून आह्मी त्याचे धन्यवाद गातो. अग्नीच्या ज्वाळा सहन न होऊन चितेबाहेर येऊन पळून गेलेल्या, किंवा तो भयानक देखावा पाहून आपला निश्चय सोडून दिलेल्या विधवांचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत, व अशींहि कांहीं उदाहरणें आहेत, कीं, त्यांचें करणें अनुचित आहे हें विधवांनां दाखवून

राजा राममोहन राय.

दिल्याबरोबर व त्यांना मदत करण्याचें आश्वासन दिल्या-
बरोबर सती जाण्याचा त्यांचा निश्चय ढळलेला आहे अशा
प्रकारची निंदा चाल ब्रिटिश राजतत्त्वाच्या विरुद्ध आहे व
ती त्यांच्या नांवाला काळीमा आणणारी आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत
घेऊन स्त्रियांच्या हक्काचें रक्षण करणारा कायदा आपण केल्या-
मुळें आपण न्यायाला व भूतदयेला अनुसरून आपलें कर्तव्य-
कर्म बजाविलें आहे. या कायद्यामुळें आजपर्यंत स्त्रियांवर होत
असलेला अनाचार बंद होईल, व शास्त्रांतील या विषयांवरील
जीं उत्तमोत्तम वचनें मागे पडलीं होतीं, तीं उजागरीला येतील.
न्यायाधिकारी हा कायदा सर्वत्र मोठ्या जारीनें अमलांत
आणतील अशी आह्मांला आशा आहे. आपला मोठा हुद्दा
लक्ष्यांत घेतां, आपल्या बहुमोल कामगिरीच्या मानानें कोण-
तेंहि पारितोषक अपुरें होणार आहे. तथापि आपल्या कृतज्ञते-
बद्दल आह्मांला आंतून जी स्फूर्ति होत आहे, ती आह्मीं व्यक्त
न केली तर आह्मी कृतघ्न व दोषी ठरूं, ह्मणून आपल्या
या सतत टिकणाऱ्या अनुग्रहाबद्दल आह्मी आपल्याला हें जाहिर
मानपत्र देत आहों. आमची आपल्याविषयींची कृतज्ञताबुद्धि
थोड्या अंशानें तरी आह्मांला व्यक्त करितां येईल, असें
आह्मांला वाटत नाहीं. या मानपत्राला आणखी ज्या पुष्कळांची
संमति आहे, पण अज्ञानानें किंवा दुरभिमानानें जे आह्मांला
येऊन मिळाले नाहींत, त्यांना आपण क्षमा करून या मानपत्राचा
स्वीकार करावा. ”

राममोहन राय या कृत्यामुळें हिंदु समाजांत जिकडेतिकडे फार
खळबळ उडून गेली. सर्व दंगल देश चवताळून गेला. दुसऱ्या

सती.

दिवशीं ह्मणजे. १७ व्या तारखेला त्याच्या शत्रूंनीं त्या वेळच्या सोभाबाजार राजघराण्याचा पुढारी राजा राधा कांतदेव, के. सी. एस्. आय्, शब्दकल्पद्रुम या संस्कृत कोशाचा कर्ता, यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक जाहीर सभा भरवून गव्हरनर जनरलनें तो कायदा रद्द करण्याचें नाकारलें ह्मणून इंग्लंडमधील अधिकाऱ्याकडे अर्ज करण्याचा ठराव पास केला. राममोहनाचा पाडाव करण्याकरितां जागच्याजागीं ११,२६० रुपये जमा झाले. त्याच वेळीं त्यांनीं धर्मसभा नांवाची संस्था स्थापन केली. मोठपोठे श्रीमान् व वजनदार जमीनदार या संस्थेचे सभासद झाले. या सभेनें पहिल्यानेंच एक मोठा पराक्रम केला, तो हा, कीं, सती जाण्याची चाल बंद करूं नये ह्मणून तिनें इंग्लंडच्या राजाला एक अर्ज पाठविला, व नंतर कोणी मनुष्य स्वधर्माचा त्याग करील, तर त्याच्या वडिलांच्या मालमत्तेवर त्याचा वारसा चालूं नये, असा कायदा असावा ह्मणून दुसरा एक अर्ज केला. मूर्तिपूजेचें ब्राह्मसभेपासून हरएकप्रकारें रक्षण करण्याचाहि उद्देश या धर्मसभेचा होता. या प्रतिकारामुळें राममोहनाचें धैर्य मुळींसुद्धां खचलें नाहीं. त्यानें लागलीच “The abstract of the arguments regarding the burning of widows considered as a religious right— सती जाणें हें धर्मग्रंमत आहे कीं काय याविषयीं दोनशब्द” नांवाचें पत्रक प्रसिद्ध केलें. त्यामध्ये तो ह्मणतो:—

“ सतीच्या चालीचा पुरस्कार करणारे व तिचें खंडन करणारे या दोघांनींहि इतकीं पत्रें, पत्रकें आणि लेख स्वमतप्रतिपादनार्थ लिहिलीं आहेत, कीं, त्या चालीविषयीं खरी कल्पना साधारण मनुष्याला येणें कठिण आहे. ती व्हावी ह्मणून आजपर्यंत दोघांनींहि जीं विधानें केलीं आहेत, त्यांचा गोषवारा अगदीं थोडक्यांत या पत्रकामध्ये दिलेला आहे.

राजा राममोहन राय.

पहिला मुद्दा असा आहे, कीं, हिंदुशास्त्रामध्ये विधवांनीं आपल्या नवऱ्याच्या चित्तेमध्ये जाकून घेतलेंच पाहिजे, असा निर्बंध घातलेला आहे कीं काय ? अशा प्रकारची शास्त्राची आज्ञा नाही, असें सतीच्या चालीचा एकादा कट्टा कैवारीहि कबूल करील व ही गोष्ट विधवांच्या मर्जावर आहे असें झणेल. मनु झणतोः—

आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ॥

झणजे, विधवेनें मरेपर्यंत सर्व प्रकारच्या संकटांमध्ये क्षमा धारण करावी, नेहमीं ब्रह्मचर्यानें वागावें, अति उत्तम असा जो एकपत्नी धर्म त्याला अनुसरून वागावें.

याज्ञवल्क्याचेंहि असेंच मत आहेः—

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।

हीना न स्यात् विना भर्त्रा गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥

झणजे, विधवेनें आपला बाप, आई, मुलगा, भाऊ, सासू, सासरा किंवा मामा यांच्या देखरेखीखालीं रहावें. मग गतभर्तृका आहे झणून कोणीहि तिच्यावर दोषारोपण करणार नाही.

दुसरी गोष्ट अशी, कीं, सतीच्या चालीच्या कैवाऱ्यांनीं सती जाणें हें विधवांचें कर्तव्य आहे, व त्यांनीं तें बजाविलेंच पाहिजे असें झणण्याचें धाडस केल्यास, ज्या विधवा सती न जातां नीतीनें आपलें आयुष्य घालवीत आहेत त्यांच्या शीलाविषयीं संशय घेतल्यासारखें होईल.

नवऱ्याच्या पश्चात् सती जाणें, किंवा नीतीनें आयुष्यक्रमण करणें ही गोष्ट विधवेच्या मर्जावर आहे, असें ठरल्यावर, दुसरा मुद्दा असा उत्पन्न होतो, कीं, दोनहि गोष्टी सारख्याच पुण्यकारक आहेत, किंवा एक दुसरीपेक्षां श्रेयस्कर आहे ? वेदामध्ये झटलें आहेः—

सती.

तस्मादुह पुरायुषः स्वकामी प्रेयात् ।

झणजे, स्वर्गसुख मिळेल झणून जीविताचा नाश करूं नये.

विधवांनीं सदाचारानें वागावें असें मनु व याज्ञवल्क्य यांचें मत वर दिलेंच आहे; पण विधवांनीं सती जावें असें अंगिराचें मत आहे. तो झणतो:—

मृते भर्तारि या नारी समारोहेद्दुताशनम् ।

सारुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

झणजे, जी स्त्री नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या चितेवर चढून स्वतःला जाळून घेते, तिची कीर्ति अरुंधतीप्रमाणें स्वर्गामध्ये होते.

व्यासाचेंहि तसेंच झणणें आहे:—

पतिव्रता सप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ।

तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्वपद्यत ॥

झणजे, आपल्या नवऱ्याच्या ज्वाळांमध्ये शिरून एक कबुतरी स्वर्ग-लोकामध्ये गेली, व तेथें तिला आपल्या नवऱ्याचा सहवास घडला.

तिस्रः कोट्यर्धकोटीच यानि लोमानि मानवे ।

तावन्त्यद्धानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥

झणजे, जी स्त्री आपल्या नवऱ्यासमवेत परलोकाला जाते, तिची कीर्ति मनुष्याच्या शरीरावर जितके केंस आहेत, तितकीं वर्षे किंवा साडेतीन कोटी वर्षे टिकते.

विष्णूस्मृतीचें मत पुढीलप्रमाणें आहे:—

मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ।

झणजे, पतीच्या मरणानंतर स्त्रीनें सन्यस्त वृत्तीनें रहावें, किंवा पतीसह गमन करावें.

हारिताचें मत अंगिराप्रमाणें आहे. अंगिर, हारित व दुसरे झणतात कीं, पुढें विषयसुखाची प्राप्ति व्हावी झणून स्त्रीनें सती जावें; परंतु भगवद्गीतेनें या गोष्टीचा तीव्रतेनें निषेध केलेला आहे:—

राजा राममोहन णय.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥

ह्मणजे, अर्जुना ! वेदाविषयीं पोकळ बडबड करण्यांत रमलेले, दुसरें कांहींच नाही असा वाद घेणारे, कामना धरून कर्म करणारे, स्वार्थभोग हेंच सर्वस्व मानणारे असे जे मूढ लोक, ते ऐश्वर्यभोगांकडेच लक्ष्य ठेवितात, आणि ज्या कर्मांचें फळ पुनर्जन्म आहे असलीं, अमकीं तमकीं अनेक कर्म करावीं असें प्रफुल्लित भाषण करितात ! पण हें त्यांचें भाषण भोग आणि ऐश्वर्य यांच्यासाठीं आसक्त झालेल्या लोकांचें चित्त हरण करितें. यामुळे अंतःकरणाची एकाग्रता करण्याला दृढ प्रवृत्तीची बुद्धि त्यांनां होत नाही.

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्मप्रनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

ह्मणजे, ते त्या विशाल स्वर्गलोकांचा उपभोग घेऊन पुण्य संपलें ह्मणजे पुनः मृत्युलोकीं प्रवेश करितात. याप्रमाणें या त्रयी धर्माला अनुसरून वागणारे पण भोगांची इच्छा धरून कर्म करणारे जे त्यांनां येरझारा प्राप्त होतात. मनूचेंहि असेंच मत आहे.

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥

सती.

झणजे, इहलोक्या किंवा परलोक्या सुखाकरितां जें जें कर्म केलें जातें, त्याला प्रवृत्तिपूर्वक कर्म झणतात. त्यायोगें तात्पुरतें खर्गसुख लाभतें; पण जीं कर्म ईश्वरविषयक ज्ञानानें केलीं जातात, त्यांनां निवृत्ति-पूर्वक कर्म असें झणतात, व त्यामुळे मनुष्य या देहापासून मुक्त होऊन त्याला शाश्वतचें सुख मिळतें.

एका बाजूला मनु, याज्ञवल्क्य, भगवद्गीता आणि दुसऱ्या बाजूला अंगिर, हारित व व्यास वगैरेंच्या मतांचा विचार करून मिताक्षरकारानें आपलें असें मत दिलें आहे, कीं:—

**अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्याः
सहमरणानुमरणयोरधिकार इतरकाम्यानुष्ठानवत् ॥**

झणजे, ज्या विधवेला शाश्वतच्या सुखाची इच्छा नसून नश्वर सुखाची इच्छा आहे, तिनें आपल्या पतीसह गमन करावें.

स्मार्त, रघुनंदन यांचें असें मत आहे, कीं, सती जाणें झणजे पुढील सुखाकरितां होय. तेव्हां

पंडितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः ।
झणजे, पुढें सुख प्राप्त होईल अशा प्रकारचें वचन देणारे जे विधि ते करण्याला अज्ञानी लोकांचें मन जाणत्यांनीं वळविण्याचा प्रयत्न करूं नये.

तिसरा मुद्दा असा, कीं, हारित वगैरेंच्या मतांवरहुकूम ही चाल आजपर्यंत पाळली गेली आहे किंवा नाही ? यांचीं मते अशीं आहेत, कीं, विधवेनें वाटल्यास पतिसहगमन करावें, व तो भयंकर देखावा पाहून दहशत बसली, किंवा ज्वाळांनीं तिचें अंग होरपळून जाऊन ती चितेबाहेर आली, व पुनः चितेमध्ये जाण्याची तिची इच्छा नसली, तर तिला तसें करूं यावें; व प्रायश्चित्त देऊन पावन करून घ्यावें. या मताप्रमाणेंच विधवा आपखुषीनेंच आजपर्यंत सती गेल्या आहेत, असें कोणालाहि झणतां यावयाचें नाहीं.”

राजा राममोहन राय.

सतीचा कायदा रद्द करण्याविषयी कलकत्त्याच्या राहवाशांनी पार्लमेंटकडे पाठविलेल्या अर्जाला विरोध करणारा दुसरा अर्ज राममोहनाने इतर गृहस्थांच्या सहायानिशी हाउस ऑफ कॉमन्सकडे पाठविला. त्यामध्ये असें झटलें होतें कीं:—

“गव्हरनर जनरल लार्ड वुडलियम बेंटिक यांनीं ही रानटी व दुष्ट चाल बंद केल्यामुळें हिंदुस्तानचें अतोनात कल्याण झालें आहे, व त्यामुळें हिंदुलोक त्यांनां दुवा देत आहेत. त्यांनीं केलेल्या कायद्याबद्दल पुष्कळांनीं त्यांचे आभार मानले आहेत, व एक जाहिरसभा भरवून त्यांचें अभिनंद केलें आहे. हा कायदा पास होऊन आज जवळजवळ एक वर्ष होत आलें, तथापि बहुजनसमाज मुग्धच राहिला आहे; परंतु हिंदुरूढीचा अभिमान मानणाऱ्या बऱ्याचशा लोकांनीं हा कायदा रद्द करण्याविषयी आपणाकडे अर्ज केला आहे, असें आम्ही ऐकतो. त्यांच्या अर्जात नमुद केलेले विचार सर्व देशांचें नव्हत, हें आम्ही नम्रतापूर्वक आपणांला कळवितों व अशी प्रार्थना करितों, कीं, हिंदुस्तानसरकारानें केलेला कायदा कायम करावा. ही चाल पुनः आस्तित्वांत आणल्यामुळें इंग्रजसरकारची इभ्रत व दानत कमी होणार आहे.”

एवढेंच करून राममोहन स्वस्थ राहिला नाही. तर पार्लमेंटमध्ये हा कायदा बदलूं नये, अशाविषयी खटपट करण्याकरितां तो इंग्लंडला गेला. अखेर ही निर्दय व राक्षसरूपी मनुष्यजातीला लांछन आणणारी सतीची चाल सन १८३३ पासून कायमची बंद पडली, व त्यायोगानें हिंदुस्तानांतील सामाजिक सुधारणेचा पाया सुरक्षित झाला. भूतदयेचा व सदसद्विवेकबुद्धिचा अखेर जय हा झालाच !

सती.

शतकेंची 'शतकें' हिंदुलोक अंधश्रद्धा व दुष्ट कडी यांच्या शृंखलेनें जखडून गेले होते, ते आतां मुक्त झाले. हजारों सत्वशील, स्वार्थ-त्यागी, सुशील अशा स्त्रियांचे खून बंद झाले. लक्षावधि स्त्रिया अकाली काळाच्या मुखांत पडत असत तें सर्व बंद झालें. अधाशी, आळशी अशा भिक्षुकांच्या दुष्ट कृत्याला आळा बसला. जे अन्याय, धडधडीत खून, निंथ प्रकार वर्षानुवर्षे चालू होते, ते बंद पडले. याचें बरेंचसे श्रेय राममोहनाला दिलें पाहिजे. या चालीला शास्त्राचा आधार यांकिंचि-तहि नाही, ही गोष्ट सदसद्विवेकबुद्धि व भूतदया यांच्या उलट आहे, असें त्यानें सरकाराला स्पष्टपणें दाखवून दिलें. झणजे त्यानें हिंदुशास्त्र, भूतदया व सरकार या त्रयींची मदत घेऊन आपलें कार्य तडीला नेलें.

स्त्रीजातीविषयीं राममोहनाच्या ठिकाणीं फार आदर वसत असे. त्यांचीं दुःखें पाहून त्याच्या हृदयाला पाप्पर फुटत असे. स्त्रियांवर होत असलेल्या जुलमाचा त्यानें मोठ्या तीव्रतेनें निषेध केला. झानें बहुपत्निकत्व, व कुलिनपण या विषयांवर पुस्तकें लिहून, शास्त्रांतील वचनें आणि आधार दाखवून या गोष्टींचा निषेध केला. दुर्बलांची बाजू घेण्याकडे त्याच्या लेखणीचा ओघ नेहमी वाहत असे. हिंदुलोकांनीं आपल्या स्त्रियांविरुद्ध आणलेले आरोप त्यानें मोठ्या धैर्यानें खोडून काढले. या विषयावरील एका संभाषणांत तो झणतो “तुमच्या स्त्रियांनां तुम्ही शिक्षण न देतां त्यांनां अढाणी झणतां ही गोष्ट चमत्कारिक आहे ! शिक्षण देऊन पहा, व मग त्यांनां काय काय करितां येतें, हें तुम्हांला कळून येईल. शिक्षण दिल्यानंतर जर त्यांच्यामध्ये कांहीं कमीपणा दिसला, तर मग त्यांनां दोष द्या. लीलावती, भानुमती, मैत्रेयी वगैरे पूर्वकाळीन कांहीं स्त्रियांनां उदार शिक्षण मिळालें होतें, व त्यामुळें त्या आपल्या वर्गाला भूषण होऊन बसल्या आहेत.”

प्रकरण दुसरें.

स्त्रियांचे हक्क.

सन् १८२२ सालीं Brief Remarks on ancient female right—पूर्व कालीन स्त्रियांच्या हक्काविषयीं अल्प विचार हें पुस्तक लिहून राममोहनानें बृहस्पति, विष्णू, मनू, याज्ञवल्क्य व कात्यायन यांचे आधार घेऊन असें दाखविलें आहे, कीं, मुलीला आपल्या बापाच्या मालमत्तेचा चवथा हिस्सा, किंवा मुलाच्या वांट्याच्या मानानें कांहीं हिस्सा मिळावयाला पाहिजे. पण पुढें दाय-भागावर टीका करणारांनीं तो त्यांचा हक्क हिरावून घेतला आहे. त्यामुळें बापाच्या पश्चात् मुली जर अविवाहित असतील, तर त्यांच्या दर्जाप्रमाणें त्यांनां नवरा मिळण्याची भुष्कील पडते. पुष्कळ वेळां तिचे आप्त बरेचसे पैसे घेऊन एकाद्या ह्याताऱ्याच्या किंवा अनेक बायका असलेल्या मनुष्याच्या पदरांत तिला घालतात. त्यामुळें तिला वैधव्य लौकर प्राप्त होतें, किंवा तिचें जीवित तिला कष्टमय वाटूं लागतें. मुलीचा पैसा घेण्याला शास्त्रांमध्ये आधार नाहीत हें त्यानें त्याच पुस्तकामध्ये दाखविलें आहे, तें असेः—

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयात् शुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥
आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥
नानुशुश्रुम जात्वेतत्पुर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥

—मनु.

स्त्रियांचे हक्क.

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

कन्याविक्रयिणः पापं महाकिल्बिषकारिणः ॥

—काश्यप.

वरील पुस्तकांतच राममोहन द्वाणतोः—

“पुरातन काळच्या सर्व कायदेपंडितांनीं असें आपलें स्पष्ट मत दिलें आहे, कीं, एकाद्या स्त्रीला तिच्या नवऱ्याच्या पश्चात् मुलाबरोबर मालमत्तेचा वांटा मिळावा.

पितरुद्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

—याज्ञवल्क्य.

द्वाणजे, बापानें ठेविलेल्या मालमत्तेचा समान हिस्सा मुलांबरोबर त्याच्या आईलाहि मिळावा.

माता च पितरि प्रते पुत्रतुल्यांशहारिणी ।

—कात्यायन.

द्वाणजे, बाप मरण पावल्यावर आईला मुलांइतका वांटा मिळावा.

समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ।

—नारद.

द्वाणजे, नवऱ्याच्या पश्चात् विधवेला प्रत्येक मुलांइतका वांटा मिळावा.

मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्यः ।

—विष्णू.

तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।

समांशा मातरस्त्वेषां तुरीयांशास्तु कन्यकाः ॥

वृहस्पती.

नवऱ्याच्या पश्चात् त्याच्या सर्व विधवांनां मग त्यांनां मुलें असोत अगर नसोत, मुलांइतका वांटा मिळावा, पण मुलींना ३/४ वांटा मिळण्याचा अधिकार आहे.

राजा राममोहन राय.

यात्रमाणें जरी वस्तुस्थिति आहे, तथापि दायभाग व दायतत्व यांच्या कर्त्यांनीं वर सांगितलेले हक्क मर्यादित केले आहेत, व मालमत्तेच्या विभागणीच्या संबंधांत या आधुनिक कायदेकर्त्यांचेंच मत सर्व बंगालभर लागू झालें आहे. यांच्या मताप्रमाणें एकच मुलगा असलेल्या बाईलाहि तिच्या नवऱ्याच्या मालमत्तेचा कांहींहि वांटा मिळण्याचा अधिकार नाही. तो मुलगा मरण पावल्यास त्याचा मुलगा किंवा बायको मालमत्तेची मालकीण होऊन बसते ! याचा परिणाम असा होतो, कीं, तिला सर्व आयुष्यभर दुसऱ्यांवर अवलंबून रहावें लागतें. आपल्या मुलाला किंवा सुनेला विचारल्याशिवाय तिला कांहींहि करितां येत नाही. भांडणतंट्याच्या वेळीं मुलगे बहुशः आपल्या बायकोचा पक्ष घेऊन आईची हेटाळणी करतात. त्याच्या सख्या आईची जर ही गोष्ट, तर त्याच्या सावत्र आईचे हाल विचारावयालाच नकोत ! त्यांच्या दृष्टीसमोर अशा प्रकारचीं उदाहरणें असल्यामुळें व पुढील सुखप्राप्तीची लालच त्यांचे लोभी नातेवाईक दाखवीत असल्यामुळें त्या आपल्या नवऱ्याबरोबर सती जातात.

प्रकरण तिसरें.

बहुपत्नीकत्व.

राममोहन झणतो:—

“ मुलाची तेवढी तरतूद केली झणजे पुरे, खतःच्या बायकोला आपल्या मालमत्तेची वांटणी कायद्याप्रमाणें मिळत नाहीं हें माहीत असल्यामुळें पुरुष एकाच वेळीं दहादहा, वीसर्वास, तीसतीसहि बायका विषयलालसेनें करितो. या बहुपत्निकत्वाच्या रूढीमुळें बंगाल देशाचें किती नुकसान होत आहे, हें नित्यशः दृष्टीला पडत आहेच. नवऱ्याच्या पश्चात् अशा स्त्रियांनां तीनच काय ते मार्ग मोकळे आहेत.

१. दुसऱ्याच्या दास्यत्वामध्ये सर्व आयुष्य कंठणें. दुसरा नवरा मिळण्याची आशासुद्धां धरावयाला नको.

२. स्वतःचा चरितार्थ चालविण्याकरितां अनीतीचें अवलंबन करणें.

३. आपल्या नवऱ्याबरोबर सती जाणें.

यामुळें बंगाल देशामध्ये इतर देशांच्या मानानें दसपट स्त्रिया आत्महत्या करितात. याचें कारण असें, कीं, या देशामध्ये बहु-पत्निकत्वाची चाल मोठ्या जरीनें चालू आहे, व त्यांच्या चरितार्था-करितां कायद्यामध्ये कांहींएक सोय केलेली नाहीं. प्राचीन ऋषींनीं जे कायदे केले आहेत, त्यांविरुद्ध ही चाल आहे. याज्ञवल्क्य झणतो:—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्व्यार्थन्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूआभिषेक्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

राजा राममोहन राय.

झणजे, एकाद्या स्त्रीला दाह पिण्याचें व्यसन असेल, ती असाध्य रोगानें पीडिलेली असेल, तिनें नवऱ्याला फसविलें असेल, ती वांझ असेल, ती उधळपट्टी करणारी असेल, नेहमी नवऱ्याला शिवीगाळ करणारी असेल, नेहमीं तिला कन्याच होत असतील, किंवा ती नवऱ्याचा द्वेष करणारी असेल, तेव्हां ती जीवंत असतांहि त्यानें दुसरें लग्न करावें.

मनूचीं अशाच प्रकारचीं वचनें आहेत:—

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥

झणजे दाह पिणारी, अनीतीचें वर्तन करणारी, नवऱ्याचा द्वेष करणारी, असाध्य रोगानें पछाडलेली, चेष्टेखोर, मालमत्तेचा नाश करणारी असल्यास तिच्या नवऱ्यानें दुसरें लग्न करावें.

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

झणजे, आठ वर्षें स्त्री वांझ राहिल्यास, दहा वर्षेपर्यंत तिचीं सर्व मुलें मेल्यास, अकरा वर्षेपर्यंत सर्व मुलीच झाल्यास, नेहमीं कटु बोलणारी असल्यास, तिच्या नवऱ्यानें दुसरें लग्न करावें.

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥

झणजे, रोगानें पीडित असूनहि ती जर प्रेमळ व सात्विक आहे, व तिच्या इच्छेनें तिच्या नवऱ्यानें दुसरें लग्न केलें, तथापि तिचा कधींहि अपमान केला जाऊं नये.”

बहुपत्निकत्वाला आळा घालण्याच्या उद्देशानें राममोहनानें सरकाराला असें सुचविलें, कीं, एकाद्या विधवेला तिच्या मुलाइतका वांटा मिळावा असा कायदा सरकारानें पास करावा. असा कायदा पास

बहुपत्तिकत्व.

झाल्यास एकापेक्षा जास्त बायकांशो लोक लग्न करणार नाहीत. कारण, त्यांना अशी भीति वाटेल, की, आपल्या मालमत्तेचे लहान-लहान विभाग होऊन तिची वांटणी होईल. या आपल्या झणण्याला त्याने शास्त्रांतील वचने सादर केली. त्याने असेहि सुचविले, की, एकाद्या हिंदु मनुष्याला दुसरे लग्न कर्तव्य असल्यास त्याने शास्त्रांत सांगितलेले जे आज्ञार, त्यांपैकी एका आज्ञाराने आपली बायको निःसत्व झाली आहे, व त्यामुळे दुसरे लग्न करणे इष्ट आहे, असा पुरावा आणून मॅजिस्ट्रेटची खात्री करावी.

बहुपत्तिकत्व बंद करण्याविषयीच्या राममोहनाच्या खटपटीला यश आले नाही, ही मोठी दिलगिरीची गोष्ट आहे ! असे झणतात, की, कार्यकारी कौन्सिलमधील एका सभासदाला ही सुधारणा अमलांत आणण्याची अवश्यकता वाटली नाही. त्याने आपले असे मत दिले, की, देशाच्या धर्मांमध्ये सरकाराने हात घालणे झणजे त्या धर्मावर बळजबरी करणे होय. सरकारानेहि हे त्याचे झणणे कबूल केले.

प्रकरण चवथें.

पुनर्विवाहाचें समर्थन.

१८२१ च्या 'संवाद कौमुदी'च्या पहिल्या अंकामध्ये हिंदु विधवाकरितां फंड उभारण्याची एक योजना राममोहनानें सादर केली होती, व त्या वेळीं अशी दाट वदंता उठली होती, कीं, राममोहन विलायतेहून परत आल्यावर तो पुनर्विवाह प्रचारांत आणणार आहे. त्यानें पुनर्विवाहाचें समर्थन करणारें एक पुस्तकहि लिहिलें होतें, असें झणतात. पुनर्विवाह प्रचारांत आला पाहिजे, अशी आपली इच्छा राममोहन आपल्या मित्रांजवळ प्रदर्शित करीत असे, असें बाबू राजनारायण चतर्जी झणतात. मुख्यतः राममोहनाशीं परिचय झाल्यामुळेच मेरी कार्पेंटर बाईच्या मनामध्ये हिंदी स्त्रियांविषयी कळवळा उत्पन्न होऊन त्यांची स्थिति सुधारण्याकरितां त्या हिंदुस्तानांत आल्या.

जातिभेदनिषेध.

हिंदु लोकांमध्ये जो जातिभेद चालू आहे, त्याविरुद्ध राममोहन होता. त्याची अशी समजूत होती, कीं, मनुष्याचा उच्चनीचपणा तो ज्या जातींत जन्माला आला, त्यावर अवलंबून नसून त्याच्या गुणावगुणांवर अवलंबून आहे. जातिभेद नष्ट करण्याकरितां मृत्युंजयाचार्य यांनीं जातिभेदाविरुद्ध लिहिलेलें 'वन्नसूची' या नांवाचें संस्कृत पुस्तक, त्यावर बंगालीमध्ये स्वतः टीका करून क्रमशः प्रसिद्ध करण्याचें त्यानें योजिलें; पण तें पुरें झालें नाहीं. सन १८२९ मध्ये फक्त त्याचा पहिलाच अध्याय निघाला.

पुनर्विवाहाचें समर्थन.

परदेशगमन.

जातिभेदांमुळें लोकांचें किती भयंकर नुकसान होतें, याची राम-मोहनाला पूर्ण कल्पना होती. १८२८ सालीं त्यानें आपल्या एका मित्रास पत्र लिहिलें आहे, त्यामध्ये तो झणतो “ हिंदूमधील जाती व पोटजाती यामुळें सहकारित्वानें त्यांनां एकादी गोष्ट करणें अशक्य होऊन त्यांच्यामधील देशाभिमान नष्ट होत चालला आहे. त्यांच्या-मध्ये जे निरनिराळे धर्मविधि प्रचलित आहेत, त्यायोगें कोणतेंहि एकादें धार्मिक जोखमीचें काम अंगावर घेण्यास ते नालायक आहेत.

राममोहन विलायतेला गेला, या एवढ्या गोष्टीनेंच सामाजिक सुधारणेला किती तरी मदत झाली आहे. समुद्रांतून परदेशगमन करणारा हा पहिला ब्राह्मण होय. सध्यां एक शतकांनंतर देखील इंग्लंडमध्ये जाणें चांगल्याचांगल्या सुशिक्षितांच्याहि जिवावर येतें. कारण ज्ञातिबहिष्कृत होण्याचा त्यांनां बागुलबावा वाटतो. तेव्हां राममोहनाच्या वेळीं ती गोष्ट किती दुर्धर होती, याची कल्पना वाचकांनींच करावी. राममोहन खरोखर छातीचाच पुरुष, झणून तो पहिल्यानें इंग्लंडला गेला, व इतरांनां त्यानें उदाहरण घालून दिलें.

तृतीय परिच्छेद.

लोकशिक्षण.

१. इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार.
२. संस्कृत भाषेचा जीर्णोद्धार.
३. मातृभाषेची सेवा.
४. वर्तमानपत्रांचा प्रचार.
५. स्वातंत्र्यप्रेम.
६. देशाभिमान.

तृतीय परिच्छेद.

प्रकरण पहिलें.

इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार.

आपल्या देशबांधवांच्या सामाजिक सुधारणेविषयी प्रयत्न करून शिवाय लोकसुधारणेचे त्या वेळचे जे अनेक प्रश्न होते त्या सर्वांमध्ये राममोहन मन घालीत असे. त्यांमध्ये इंग्रजी भाषेचें एतद्देशीयांनां मुबलक शिक्षण देणें, आणि देशी भाषेला उत्तेजन देणें, हे दोन प्रश्न मुख्य होते.

इंग्रजी शिक्षणाचा सर्व हिंदुस्तानांत-विशेषतः कलकत्त्यामध्ये प्रसार व्हावा, अशाविषयी राममोहनाची फार इच्छा होती, व त्या-कारितां त्यानें पुष्कळच मेहनत घेतली. प्रथम फारशी भाषेमध्ये, व नंतर संस्कृत भाषेमध्ये त्यानें इतकी पारंगतता मिळविली, कीं, जुन्या शास्त्रांची पूर्ण माहिती त्याच्याइतकी त्या वेळीं तरी दुसऱ्या कोणाला नव्हती. तथापि राममोहनला पक्कें कळून चुकलें होतें, कीं, हिंदुस्तानचा भाग्योदय होण्यास व त्याचा दर्जा इतर राष्ट्रांबरोबर होण्यास पाश्चात्य शिक्षणाच्या धर्तीवर हिंदुस्तानांत लोकशिक्षण मिळावयाला पाहिजे. झणून तो कलकत्त्यामध्ये आल्याबरोबर त्यानें इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या संस्था स्थापन करण्याविषयी सरकारच्या पाठीमागें दुमणें लाविलें; परंतु त्याच्या देशबांधवांनींच नव्हे, तर चांगल्या-चांगल्या इंग्रजांनीं देखील त्याच्या या प्रयत्नामध्ये अबयळा आण-ण्याचा प्रयत्न केला.

राजा राममोहन राय.

या बाबतींत बाबु हेमचंद्र सरकार लिहितात “सन १७७४ सालापर्यंत, द्वाणजे सर इलिजा इम्पे यानें कलकत्त्याला वरिष्ठ कोर्ट स्थापन करीपर्यंत बंगाली लोकांचें इंग्रजीचें ज्ञान फक्त तांत्रिक होतें. त्यांनां कामापुरते इंग्रजी शब्द आले, कीं ते इंग्रज व्यापारी व देशी व्यापारी यांच्यामध्ये दुभाष्याचें काम करीत असत. वरिष्ठ कोर्ट स्थापन झाल्यापासून मात्र बंगाली लोकांनां इंग्रजी भाषा जास्तजास्त अवगत होणें अवश्य वाटूं लागलें. सरकार व व्यापारी मंडळ यांनां दुभाष्ये, कारकून, नकला करणारे आणि दलाल वगैरेंची जास्तजास्त उणीव भासूं लागली. युरोपिअन व अरमेनिकन लोकांपासून बंगाली तरुण स्वतःच्या फायद्याकरितां इंग्रजीचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊं लागले. शेरबोर्न नांवाच्या एका युरोपियनानें जोरासँको येथें एक शाळा उघडली. तेथें बाबू द्वारकानाथ ठाकूर यांनां इंग्रजीचें प्राथमिक शिक्षण मिळाले. मॉर्टिन बौल यांनीं अम्रतोला येथें प्रसिद्ध सील घराण्याचा मूळपुरुष याला शिक्षण दिलें. अरेटून पेट्रस याचीहि एक शाळा होती. त्यामध्ये ५०-६० तरुण शिष्य होते. याच शाळेमध्ये शिकलेले नित्यानंद सेन व उद्याचरण सेन हे पुढें शिक्षक झाले. याप्रमाणें अंगदीं थोड्या खासगी शाळा होत्या, तथापि सरकारानें शिक्षणाची कांहींहि व्यवस्था केलेली नव्हती. राममोहन कलकत्त्याला येण्याच्या आदल्या वर्षी पार्लमेंटाच्या आग्रहास्तव कोर्ट ऑफ डायरेक्टर यांनीं दरवर्षी देशी लोकांनां शिक्षण देऊन त्यांची सुधारणा करण्याकरितां एक लाख रुपये निराळे काढून ठेवण्याचें ठरविलें; परंतु पुष्कळ वर्षे पर्यंत त्या पैशाचा उपयोग इंग्रजी शिक्षणाकडे करण्यांत आलेला नव्हता. सन १७८० त वॉरन हॅस्टिंग्ज यांनीं कलकत्त्यामध्ये आरबी व फारशी शिक्षण मुसलमानांच्या मुलांनां देण्याकरितां एक मद्रसा कलकत्ता येथे स्थापन केली. सन १७९१ मध्ये जोनाथन डंकन

इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार.

यानें बनारस येथें संस्कृत शिकविण्याठी एक कॉलेज स्थापन केलें. फॉर्ट वुड्लियम कॉलेज सन १८०० मध्ये सिव्हिल सर्व्हिसमधील लोकांकरिता स्थापण्यांत आलें होतें, परंतु राममोहन कलकत्त्याला येईपर्यंत हिंदी लोकांना पद्धतशीर इंग्रजी शिक्षण देणारी सार्वजनिक शाळा झणून नव्हती.”

कलकत्त्याला आल्याबरोबर राममोहनानें त्या दिशेने प्रयत्न सुरू केले. आज आपल्या देशांत ज्या खासगी, सरकारी, निमसरकारी आणि मिशनरी शिक्षणसंस्था शिक्षणप्रसाराचें अमूल्य कार्य करीत आहेत, त्या सर्वांस शंभर वर्षांपूर्वी राममोहनानें केलेले प्रयत्न प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने कारण झाले, असें झटलें तर बिलकूल अतिशयोक्ति होणार नाही. अगदीं प्रथम इंग्रजी सार्वजनिक शिक्षण देणारी अशी शाळा झटली झणजे सन १८५९ सालीं कलकत्ता येथें स्थापन झालेलें हिंदु कॉलेज हें असावें. सन १८१५ मध्ये राममोहनानें स्थापन केलेल्या आत्मिय सभेमध्ये जो वादविवाद झाला, त्यामुळेच ही संस्था निघाली, असें झणण्याला हरकत नाही. हें कॉलेज स्थापन झाल्याविषयीची हकीगत डॉ. अलेक्झांडर डफ यांनीं सन १८५३ मध्ये हाउस ऑफ कॉमन्सच्या सिलेक्ट कमिटीपुढें सांगितली, ती अशी:—

“ बंगालमध्ये इंग्रजी शिकविण्याला मुख्यतः दोन मनुष्ये कारण झालीं. एक राजा राममोहनराय व दुसरा डेविड हेअर. सन १८१५ मध्ये आत्मियसभेमध्ये असा प्रश्न निघाला, कीं, एतद्देशियांनां सुशिक्षित कण्याविषयी काय खटपट करावी? राममोहनानें सुचविलें, कीं, एक सभा स्थापन करून लोकांचें लक्ष्य मूर्तिपूजेवरून उडून एका सत्य सनातन परमात्म्याकडे लागेल, अशाविषयीं प्रथम प्रयत्न करावा. डेविड हेअर हा कलकत्त्यामधील घड्याळें विकणारा व दुरुस्त करणारा (Watchmaker) असून तो स्वतः अप्रबुद्ध होता

राजा राममोहन राय.

पण त्याला चांगलें व्यवहारज्ञान असून त्याचा उत्साह दांडगा होता. त्यानें सुचविलें, कीं, इंग्रजी शिक्षणाच्या योगानेंच लोकांचीं मनें सुसंस्कृत होतील. त्याप्रमाणें त्यानें एक हस्तपत्रक काढून लोकांची मदत मागितली. त्याकडे त्या वेळचे मुख्य न्यायाधिश सर हाइड ईस्ट यांचें लक्ष्य जाऊन त्यांनीं त्यामध्ये मन घातलें, व त्यानें यूरोपियन व वजनदार बंगाली गृहस्थ यांची एक सभा सन १८१६ मध्ये बोलाविली. त्या सभेमध्ये एक शाळा काढण्याचें ठरून हिंदु कॉलेज ही संस्था स्थापन झाली. ”

ही संस्था स्थापन करण्याच्या कामीं राममोहनाचें मुख्य अंग होतें. मोठ्या उत्साहानें या संस्थेची भरभराट होण्याविषयीं त्यानें पुष्कळ खटपट केली; पण कमिटीच्या दुसऱ्या कर्मठ सभासदांनीं राममोहन त्या कमिटीमध्ये असेपर्यंत मदत करण्याचें नाकारिलें. तेव्हां संस्थेच्या फायद्याकरितां राममोहनानें अपखुशीनें त्या जागेचा राजीनामा दिला. खरें पाहिलें, तर राममोहनाच्याच खटपटीनें या संस्थेला मूर्तस्वरूप आलें; परंतु आपल्याकरितां संस्थेची नुकसानीं होणें त्याला बिलकूल पसंत न पडून त्या संस्थेशीं असलेला आपला संबंध त्यानें सोडला; तथापि त्या संस्थेविषयींची त्याची कळकळ यत्किंचित्हि कमी झाली नाहीं.

सरकारालाहि इंग्रजी शिक्षणसंस्था काढण्यास लावण्याविषयीं त्यानें थोडेथोडेके परिश्रम घेतले नाहींत. १८१३ पासून राखून ठेवलेल्या पैशाचा विनियोग कसा करावा, याविषयीं दोन तऱ्हे इंग्रज मुत्सद्दयांमध्ये झाले. एका पक्षाचें ध्याणें असें पडलें, कीं, पंडित व मोलवी यांनां स्कॉलशिप देऊन त्यांच्याकडून संस्कृत व आरबी भाषेमधील हस्तलिखित प्रति छापून प्रसिद्ध कराव्या. याला Orientalists (आशिया खंडांतील भाषांचे पुरस्कर्ते) असें नांव पडलें. दुसऱ्या पक्षाचें

इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार.

झणणें असें, कीं, इंग्लंडच्या धर्तीवर येथेंहि सार्वजनिक शाळा स्थापन कराव्या. याला Anglicists (इंग्रजी भाषेचे पुरस्कर्ते) असें नांव पडलें. १८३५ च्या मार्च महिन्याच्या ७ व्या तारखेला लॉर्ड बेंटिंक यांनीं एक संस्मरणीय असा ठराव करीपर्यंत हा वाद चालू होता. हा ठराव पास होण्यापूर्वी राममोहनानें बरीच खटपट केल्याचें दिसून येतें. प्रथम Orientalists यांचा जय होऊन त्यांच्या झणण्याप्रमाणें सरकारी देणगीचा विनियोगहि होऊं लागला होता. राममोहनानें या दिशेनें प्रयत्न केले नसते, तर इंग्रजी शिक्षणाला सुरुवात व त्याचा प्रसार होण्याला बरीच वर्षे लागलीं असतीं. त्याला त्या वेळीं जरी समाधानकारक उत्तर मिळालें नाहीं, तथापि त्यानें लोकांची जी तरफदारी केली, त्यावरून Anglicists यांनां जय येण्यास फार दिवस लागणार नाहींत, हें उघडउघड दिसूं लागलें.

ख्रिश्चन मिशनचें मनहि शिक्षणसंस्था काढण्याविषयीं राममोहनानें वळविलें. त्याची यूरोपिअन व अमेरिकन मिशनरींबरोबर ओळख झाल्याबरोबर हिंदी लोकानां इंग्रजी शिक्षण देण्याविषयीं त्यांच्यामध्ये प्रेरणा उत्पन्न करण्यास राममोहन कारणीभूत झाला. इंग्लंडमधील व अमेरिकनमधील युनिटेरिअन पुढाऱ्यांनां त्यानें वेळोवेळीं चांगले, हुषार, उदार मताचे असे शिक्षक हिंदुस्तानांत पाठविण्याला पत्रें पाठविलीं. युनिटेरिअन लोकांनां त्याची विनंति मान्य करतां आली नाहीं; पण कलकत्त्यामधील पहिले स्कॉटिश जेम्स ब्राड्स यांनीं मात्र त्याच्या विनंतीला मान देऊन १८२४मध्ये भरलेल्या (General Assembly) सभेकडे एक अर्ज पाठवून हिंदुस्तानामध्ये मिशनरी पाठविण्याविषयीं चर्च ऑफ स्काटलंडचें लक्ष्य पहिल्यानें वेधलें, व त्या संस्थेकडून रे. अलेक्झांडर डफ हे १८३० मध्ये हिंदुस्तानांत आले. या गृहस्थाचा राममोहनानें

राजा राममोहन राय.

फार आदरसस्कार केला, व त्याला फार मदत केली. नाहींतुर निराश होऊन त्याला परत जावें लागलें असतें.

डफसाहेबांना शाळा काढण्याकरितां हिंदु लोक जागा देईनात, तेव्हां राममोहनानें ब्राह्मसभेच्या इमारतीमध्ये त्याला वर्ग चालवूं दिला, व प्रथम पांच उच्च वर्गांतील तरुण विद्यार्थी मिळवून दिले. १८३० च्या जुलैच्या १३ व्या तारखेला शाळा उघडण्याच्या दिवशीं डफसाहेबांनीं बायबलची एकएक प्रत प्रत्येक विद्यार्थ्याला दिली, तेव्हां तेथें गडबड उडून 'हें ख्रिस्ती शास्त्र आहे, आम्ही ख्रिस्ती नाहीं; आम्ही तें वाचल्यास ख्रिस्ती होऊं व आमचे मित्र आम्हांला जातीबहिष्कृत करतील,' असें ते तरुण झणूं लागले. राममोहन तेथें हजर होताच, व असें कांहीं घडून येणार हें भविष्य त्यानें केलेंच होतें. त्यानें त्या विद्यार्थ्यांनां उपदेश केला, कीं " बायबल वाचण्यामध्ये कांहीं गैर नाहीं. डॉ. हॅरिस हेमन वुडलसन यांनीं हिंदुशास्त्रें वाचलीं आहेत, पण ते हिंदु झाले नाहींत; मीं कुराण वाचलें आहे, पण मीं मुसलमान झालेलों नाहीं." या त्याच्या उपदेशाचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर बराच परिणाम झाला.

इंग्लंडाला जाईपर्यंत राममोहन त्या शाळेविषयीं आस्था बाळगीत होता. ती शाळा त्या मिशनरीला दुसरी जागा मिळे तोंपर्यंत त्या इमारतीमध्येच भरत असे. त्या शाळेची प्रगति व्हावी, अशी राममोहनाची फार इच्छा होती. त्या शाळेवर देखरेख करण्याकरितां तो नियमानें जात असे. हिंदुस्तानामध्ये शिक्षणाचा जो पुढें मोठ्या जरीनें प्रसार झाला, त्याचा उगम ही लहानशी शाळा होय.

शिक्षणाच्या बाबतींत दुसऱ्यांनां सल्लामसलत देऊनच राममोहन थांबला नाहीं, तर हिंदी मुलांनां इंग्रजी शिक्षण देण्याकरितां त्यानें स्वःच्या खर्चानें एक शाळा स्थापन केली. त्या शाळेमध्ये समारें ६० भलें

इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार.

शिकू लागली. त्या काळाचा विचार करतां ही संख्या फार समाधानकारक होय, असें झणण्याला हरकत नाही. एक दरमहा १५० रुपयांवर व दुसरा दरमहा ७० रुपयांवर असे दोन शिक्षक त्यानें त्या शाळेवर नेमिले. पुष्कळ वर्षेपर्यंत या शाळेची भरभराट होत गेली. याच शाळेमध्ये महर्षि देवेंद्रनाथ यांना प्राथमिक इंग्रजी शिक्षण मिळालें. या शाळेमध्ये धार्मिक शिक्षणहि देण्यांत येत होतें, व त्या शिक्षणाला राममोहन प्राधान्य देत होता. स्त्रीशिक्षणाविषयीहि राममोहनानें हयगय न करितां हिंदु स्त्रियांना शिक्षण देण्याकरितां एका खिस्ती बाईला त्याने पुष्कळ रक्कम दिली. त्याचा असा दृढ समज होता, कीं, समाज सुधारण्याच्या कामी स्त्रीशिक्षणाची अत्यंत जरूरी आहे.

संस्कृत व पर्शियन भाषांच्या द्वारे शिक्षण देऊन लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करावा, अशी सरकारची फार इच्छा होती. फारशी भाषेचें शिक्षण देण्याकरितां कलकत्ता येथें एक मद्रसा स्थापण्यांत आली, व संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाकरितां बनारस येथें एक विद्यालय स्थापण्यांत आलें, व कलकत्यामध्ये दुसरें एक संस्कृत भाषेचें विद्यापीठ स्थापण्याचा सरकारचा उद्देश होता. वर ज्या हिंदु कॉलेजाचा उल्लेख केला आहे, तें विद्यालय बंगालमधील पुढारी हिंदु गृहस्थांनीं, कांहीं परोपकारी यूरोपियन गृहस्थांच्या मदतीनें स्थापन केलें होतें. सात वर्षेपर्यंत सरकारची कांहींसुद्धां मदत न मिळतां ही खासगी संस्था चालू होती. या अवघोत राममोहनानें प्रयत्न करून सरकारचे डोळे उघडले, व इंग्रजी भाषेचा पुरस्कार करून शिक्षण-संस्थांनां सढळ हातानें मदत करणें आवश्यक आहे, ही गोष्ट सरकारच्या स्पष्टपणें लक्ष्यांत आणून दिली.

१८२३ सालीं एक सरकारी शिक्षणखातें स्थापन झालें होतें, व शिक्षणाला उत्तजन देण्याकरितां १८१३ सालीं जे एक लाख रुपये राखून

राजा राममोहन राय.

ठेविले होते झणून वर सांगण्यांत आले आहे, ते सरकारानें या मंडळीच्या स्वाधीन केले. या मंडळीने कलकत्याला एक संस्कृत कॉलेज काढण्याचें सरकाराला सुचविलें. संस्कृत कॉलेज काढणें ही चुकीची दिशा आहे, असें स्पष्ट झणून राममोहनानें गव्हर्नर जनरल-कडे सन १८२३ त खालील आशयाचें एक मुद्देसुद पत्र पाठविलें:—

“कलकत्यामध्ये एक नवीन संस्कृत कॉलेज काढून शिक्षणाच्यायोगें एतदेशियांची स्थिति सुधारावयाची, ही सरकारची इच्छा स्तुत्य आहे. हें कॉलेज काढण्याचा विचार चाळू असतां आमच्या ऐकण्यांत आले आहे, कीं, दरवर्षीं हिंदी लोकांच्या शिक्षणाकरितां कांहीं रक्कम निराळी काढून ठेवण्यांत आली आहे. त्या वेळीं आह्मांला खात्रीनें असें वाटलें, कीं, यूरोपमधून विद्वान् व बुद्धिमान् शिक्षक आणवून त्यांच्याद्वारेणें एतदेशियांनां गणित, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, खगोल-भूगोल वगैरे विषयांचें ज्ञान दिलें जाईल; परंतु हिंदु पंडितांच्या देखरेखीखालीं एक संस्कृत कॉलेज काढून हिंदुस्तानामध्ये जें शिक्षण आधींच प्रचलित आहे तेंच देऊन त्या पैशाचा विनियोग करण्याची सरकारची इच्छा आहे, हें ऐकून आमची निराशा झाली आहे. बेकनच्यापूर्वीं यूरोपमध्ये जी शिक्षण-पद्धति चाळू होती, तशाच प्रकारची शिक्षणपद्धति सध्यां हिंदुस्तानांत चाळू आहे. हिच्यायोगें व्याकरणविषयक, मानस-शास्त्रविषयक वगैरेंमधील लहानलहान भेदांमुळे तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनावर एक प्रकारचे ओझे मात्र होत आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा किंवा देशाचा फायदा झाल्यास तो फारच

इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार.

थोडा आहे. दोन हजार वर्षांपूर्वी हिंदुस्तानाला ज्या गोष्टी माहीत होत्या, त्याच गोष्टी अशा प्रकारच्या संस्कृत कॉलेजा-मुळे विद्यार्थ्यांना शिकविल्या जातील. शिवाय त्या वेळेपासून जे निरर्थक वाद झाले, त्यांचाहि बोजा विद्यार्थ्यांवर बसेल. संस्कृत भाषा इतकी कठिण आहे, की, ती प्राप्त करून घेण्याला सर्व आयुष्यभर मेहनत केली पाहिजे. सर्व ज्ञान याच भाषेमध्ये गुरफटून राहिल्यामुळे त्याचा फैलाव होणे फार मुष्किलीचें झालें आहे. या भाषेमध्ये जी उपयुक्त माहिती आहे ती कायम ठेवणे असेल, तर तो हेतु संस्कृत कॉलेज स्थापन न करितां हि साध्य होण्यासारखा आहे. ही भाषा शिकविणारे पुष्कळ पंडित देशामध्ये आहेत, त्यांपैकी नामांकित पंडितानां वेतन द्यावे, ह्मणजे त्यांना आपलें काम करण्याला अधिक उत्तेजन येईल. हिंदुस्तानच्या लोकांची स्थिति सुधारणे हा सरकारचा हेतु संस्कृत कॉलेज स्थापन करण्यानें मुळींच सिद्धीला जाणार नाही, हें आह्मी आपणांला नम्रतापूर्वक कळवितों. कारण, संस्कृत भाषेचें व्याकरण वगैरे शिकण्यामध्ये आयुष्यांतील उत्तमोत्तम अशीं बारा वर्षे खर्च करण्याच्यायोगें कोणतीहि सुधारणा होणार नाही. वेदांत, मीमांसा आणि न्यायशास्त्र यांसारख्या गहन गोष्टींनीं देशाची स्थिति ती काय सुधारणार ! बेकनच्या तत्त्वज्ञानापूर्वी जी शिक्षणपद्धति अमलांत होती, तिच्या योगें खरें ज्ञान लोकांना ज्याप्रमाणें प्राप्त होण्यासारखें नव्हतें, त्याप्रमाणें संस्कृताच्या अध्ययनानें देशाचें अज्ञान मात्र वाढत जाणार आहे. पण सरकारची इच्छा तें नाहींसें व्हावें अशी आहे,

राजा राममोहन राय.

तेव्हां यूरोपमधून चांगलेचांगले शिक्षक आणवून एक इंग्रजी कॉलेज येथे स्थापन करावे, व त्यामध्ये सर्व प्रकारच्या साहित्याचा पुरवठा करावा. ”

सरकाराने हे पत्र पब्लिक इन्स्ट्रक्शन् कमिटीकडे पाठविले, व संस्कृत कॉलेज काढण्याचा बेत जरी रहित झाला नाही, तरी इंग्रजी व संस्कृत कॉलेजचा समावेश होण्यासारखी एक इमारत उभारण्याविषयी तजवीज करण्यांत आली. ही इमारत १८२५ साली पुरी झाली, व त्या वेळेपासून सरकार त्या कॉलेजाला मदत करू लागले. डॉ. एच्. एच्. वुड्सन यांना सरकारतर्फे या संस्थेची देखरेख करण्याच्या कामावर नेमले.

ज्या वेळी इंग्रजी शिक्षणाविषयी लोकांचा कटाक्ष होता, त्या वेळी एका बंगाली मनुष्याने वरील उद्गार काढणे खरोखरच विलक्षण गोष्ट आहे !

इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र व्हावा अशी त्याची इच्छा होती व त्याने त्याकरितां जे परिश्रम घेतले त्यांची सफलता त्याच्या हयातीमध्ये झाली नाही. तो निवर्तल्यानंतर दोन वर्षांनीं द्विज इ. स. १८३५ साली लॉर्ड विल्यम बेंटिक व लॉर्ड मेकॉले यांनी शिक्षणाविषयी एक योजना तयार करून ती सर्वत्र लागू केली.

प्रकरण दुसरें.

संस्कृत भाषेचा जीर्णोद्धार.

राममोहनानें इंग्रजी शिक्षणासाठीं इतकी खटपट केली, यावरून संस्कृत भाषेच्या शिक्षणाकडे त्यानें लक्ष्य दिलें नाहीं, व त्याच्या प्रसाराविषयी त्यानें आस्था दाखविली नाहीं, असें कोणालाहि वाटण्याचा संभव आहे; पण खरा प्रकार असा आहे, कीं, संस्कृताचें पुनरुज्जीवन होण्याविषयीहि त्यानें पुष्कळ खटपट केली. त्याच्या वेळीं संस्कृत भाषा अगदींच मागे पडलेली होती. त्या भाषेचें व्याकरण व स्मृति, वेद, उपनिषदे यांचें पठण करण्यापलीकडे फारसें कांहीं होत नव्हतें. पाश्चात्य शिक्षणाचा राममोहनानें जरी पुरस्कार केला, तरी या प्राचीन भाषेचा त्याला कधीहि विसर पडला नाहीं. आत्मियसभेच्या वादविवादानंतर पाश्चात्य शिक्षणाचा पुढाकार जरी त्यानें घेतला, तरी संस्कृत भाषेचा प्रसार करण्याच्या कामीं त्याचे अहर्निश प्रयत्न चालू होते. राममोहनाच्याच खटपटीमुळे १८२६ त एक वेदांत कॉलेज स्थापन झालें. त्यानें स्वतःच्या खर्चानेंहि एक संस्कृत कॉलेज काढून त्यावर तो महिन्याच्या महिन्याला बरीच रक्कम खर्च करी. संस्कृत भाषा किती प्रौढ आहे, व तीमध्ये किती उदात्त विचार भरलेले आहेत, हें लोकांच्या दृष्टीला आणण्याकरितां त्यानें वेळोवेळीं उपनिषदांचीं भाषांतरे करून तीं इंग्रजी, बंगाली व हिंदी भाषांमध्ये प्रसिद्ध केलीं. यामुळे लोकांचेहि संस्कृत भाषेकडे लक्ष्य वेधलें, व त्या वेळेपासून ते संस्कृताच्या अध्ययनाकडे अधिकाधिक लक्ष्य देऊं लागले. राममोहनाच्या या बहुमोल कामगिरीची साक्ष सध्याचे मोठमोठाले पंडित देत आहेत.

राजा राममोहन राय.

राममोहनाचा ६३ वा वाढदिवस साजरा होत असतां पंडित कवि-
वर वेदांतवागीश यांनीं असे उद्गार काढले आहेत, कीं “वेदांताचा
अभ्यास करणें राममोहनामुळें सुकर झालें आहे. त्यामुळें सर्व
हिंदुस्तान देश त्याचा फारफार आभारी आहे. तत्त्वबोधिनी पत्रिके-
मध्ये वेदांतावर जे विषय येत असत, ते वाचून माझे लक्ष्य
त्या विषयाकडे लागलें, अर्थात् मी राजाचा फार आभारी आहे.”

प्रकरण तिसरें.

मातृभाषेची सेवा.

बंगाली भाषेची राममोहनानें जी मनोभावेन सेवा केली, ती फार अमूल्य होय. बंगाली गद्याचा तो आद्यप्रवर्तक होय. राममोहनापूर्वी सर्व पुस्तकें पद्यात्मक लिहिण्याचा प्रघात होता. त्याच्यामागे जरी अनेक व्यवसाय होते, अनेकांबरोबर त्याला निरनिराळ्या विषयांवर वादविवाद करावा लागला, तथापि वेळांत वेळ काढून त्याने आपल्या बांधवांकरितां बंगालीमध्ये भूगोल, इतिहास वगैरे पुस्तकें लिहिलीं. त्या वेळच्या लोकांना गद्यात्मक पुस्तकें वाचतां येईनात, झणून खुणांच्याद्वारां त्याला तीं समजावून द्यावीं लागलीं. इंपिरिअल गॅझेटिअरच्या सहाव्या पुस्तकामध्ये डॉ. हंटर साहेब झणतातः—

“बंगाली गद्याचा उगम १९ व्या शतकामध्ये राजानें केला. राममोहनानें केवळ धर्मपर ग्रंथच गद्यांत लिहून त्या ग्रंथांची गोडी आपल्या लोकांत उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला एवढेंच नाही, तर त्याने प्रथम साध्या विषयांवर गद्यामध्ये ग्रंथ लिहून आपल्या कामाला प्रारंभ केला. या एकेश्वरी पंथाच्या प्रस्थापकाला असें वाटलें, कीं, आपल्या मतांचा व विचारांचा देशामध्ये प्रसार होण्याकरितां पद्यापेक्षां गद्याचा जास्त उपयोग होईल, झणून त्याने आपली पुस्तकें गद्यात्मक लिहिलीं. तो निवर्तल्याबरोबर बंगाली भाषेचा जनक झणून लोक त्याला संबोधूं लागले, व अजूनहि लोकांचा तसाच दृढ विश्वास आहे.”

त्या वेळीं फोर्ट वुडलियम कॉलेजमध्ये यूरोपिअन लोकांकरितां जीं पुस्तकें उपयोगांत होती, त्या पुस्तकांपैकीं दोनतीन खेरीज-

राजा राममोहन राय.

करून बाकींचीं सर्व पद्यांमध्ये होती. राममोहनानें ग्रंथ गद्यामध्ये लिहून बंगाली भाषेचा अभ्यास सोपा करून ठेवला. त्या वेळची लेखनपद्धति फार अपुरी व अशुद्ध असे. राममोहनानें निबंधलेखनाची उत्तम पद्धत घालून दिली, व लोकांनीं हि तिचा स्वीकार केला. धार्मिक व सामाजिक विषयांवरील पुस्तकांखेरीज बंगाली भाषेचा अभ्यास करण्यास मदत व्हावी ह्मणून त्यानें बंगालीमध्ये एक व्याकरण तयार केलें, व सन १८२६ मध्ये बंगाली भाषेचें व्याकरण इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध केलें. कौमुदी नांवाचें एक साप्ताहिक पत्र त्यानें १८२१ मध्ये सुरू केलें होतें. या वर्तमानपत्रामध्ये धार्मिक आणि सामाजिक विषयांवर लेख येत होतेच; शिवाय त्या वेळच्या राजकीय औद्योगिक वगैरे सर्व प्रचलित विषयांवर देखील चर्चा होत असे, व त्यामुळे लोकांमध्ये ज्ञानाचा प्रसार होण्यास त्या पत्रानें फार मोठी कामगिरी बजावली. राममोहनानें एक भूगोल व एक खगोलहि प्रसिद्ध केला. त्यानें जीं पद्यें रचलीं आहेत, तीं फार महत्त्वाचीं असून बंगाली भाषेला तीं भूषणास्पद होऊन बसलीं आहेत. एकेश्वरी धर्माचें समर्थन करणाऱ्या कविता प्रथमच बंगालीमध्ये करण्याचें श्रेय त्याला आहे. त्या अगदीं रसभरीत आहेत. बंगाली भाषेचे प्रसिद्ध इतिहासकार पंडित रामगति न्यायरत्न ह्मणतातः—

“त्या कवितांमध्ये इतकी अप्रतिम शक्ति आहे, कीं, एकाद्या पाषाणहृदयी मनुष्याच्या अंतःकरणाला देखील त्यायोगें पाझर फुटतो, अधार्मिक वृत्तीचा मनुष्यसुद्धां धार्मिक व श्रद्धावान् होतो, व संसारांत गडून गेलेल्या मनुष्याला वैराग्य प्राप्त होतें.”

एकेश्वरी मतानुयायानां व मूर्तिपूजकांनां हि त्या कविता अतिशय आवडतात. त्यांपैकी कांहीं संस्कृतमध्येहि आहेत. राममोहनाच्या कवितांचें इंग्रजी भाषांतर बाबू मोहिनीमोहन चतर्जी, एम्. ए. यांनीं केलें व तें कलकत्त्याच्या आदिब्राह्मसमाजानें छापून प्रसिद्ध केलें आहे.

मातृभाषेची सेवा.

राममोहनच्या ठिकाणी विलक्षण बुद्धिसामर्थ्य व स्वमत प्रतिपादनाची शैली, त्याचप्रमाणे आध्यात्मिक बल व राजकीय महत्त्वाकांक्षा यांची जोड झालेली होती. कौमुदी पत्राशिवाय राममोहन फारशी भाषेमध्ये मिरत-अल-अखबार नांवाचे दुसरे एक पत्र सन १८२२ पासून प्रसिद्ध करू लागला. या पत्रामध्ये आपल्या हिंदु व मुसलमान देशबांधवांकरिता तो राजकीय विषयांवरहि लेख प्रसिद्ध करित असे. यांशिवाय बंगाली हेरल्ड या इंग्रजी वर्तमानपत्राची मालकी त्याजकडे होती.

शिवाय श्रीरामपूर येथील एका ख्रिस्ती मिशनरीच्या मताला विरोध करण्याकरिता त्याने १८२१ मध्ये इंग्रजीत आणि बंगालीत ब्रह्मनिकल मॅगेशिन हे पुस्तक काढले, व वेदांतांची भाषातरे करून व दुसरी पुस्तके लिहून त्याने प्रसिद्ध केली. या व अशा अनेक दिशांनी शिक्षणप्रसाराला त्याने हातभार लाविला.

प्रकरण चवथें.

वर्तमानपत्रांचा प्रचार.

म्हणजे आपल्या देशामध्ये राजकीय बाबतीत जी जागृति झालेली दिसून येते, तिचा आयोजनक राजा राममोहन रॉय होय. १९०४ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या २७ व्या तारखेला राममोहनाच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी बाबु सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी असे उद्गार काढले, कीं “राममोहन हा ब्राह्मसमाजाचा जनिता तर खराच, पण बंगाल-मधील सामाजिक सुधारणांचा व सर्व हिंदुस्तानांतील पद्धतशीर राजकीय सुधारणांचा धुरीण होय, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे.”

राममोहनाच्या पूर्वी राजकीय हक्कांची जाणीव लोकांनां मुळींच नसे. त्यांविषयी त्यांनां मुळींसुद्धां कल्पना नव्हती. आपणांवर होत असलेला जुलूम सरकारच्या नजरेस आणून त्याची दाद लावून घेण्याचा विचार कोणाच्या डोक्यांतहि येत नसे. लोकांच्या हक्कांची तरफदारी करून त्यांच्या वतीनें सरकाराकडे अर्ज करण्याचा व सरकाराला आपली जबाबदारी ओळखावयास लावण्याचा प्रघात राममोहनानें सुरू केला.

राममोहन सोळा वर्षांचा असतांना इंग्रजांविषयी त्याच्या मनांत प्रेमभाव नव्हता. पण त्याचेंतें मत नंतर बदललें हें त्याच्या आत्मचरित्रावरून दिसून येतें. तो म्हणतो:—

“मी सुमारे १६ वर्षांचा असतांना हिंदूंमध्ये मूर्तिपूजेचा चालू असलेला प्रकार धर्मशास्त्रास संमत आहे किंवा नाही याविषयी संशय प्रदर्शित करून एक चोपडें लिहिलें. यामुळें, व त्या विषयावरील माझीं मते माझ्या बापाला माहित असल्यामुळें, माझ्यामध्ये

वर्तमानपत्रांचा प्रचार.

व त्याच्यामध्ये बेबनाव उत्पन्न होऊन मी प्रवासास निघालों. मीं बहुतकरून हिंदुस्तानांतच प्रवास केला; पण हिंदुस्तानामध्ये इंग्रज सत्ता स्थापित झाल्यामुळे माझ्या मनास विषाद वाटून मी तिबेट-मध्ये गेलों. माझ्या विमाव्या वर्षीं बापानें मला घरीं बोलाविलें. तेव्हां मासून माझा व यूरोपिअनांचा परिचय होऊं लागला, व त्यांचे कायदे व राज्यपद्धति यांची मला चांगली माहिती झाली. ते बुद्धिमान्, धिम्मे व नेमस्त आहेत, असें पाहून व पूर्वींच्या मुसलमानांशीं त्यांची तुलना करून पाहतां, माझा त्यांच्याविषयींचा ग्रह बदलला व मला असें वाटूं लागलें, कीं ते जरी परकीय आहेत तरी देशाची स्थिति त्यांच्यामुळेच अधिक लवकर सुधरेल.”

लॉर्ड हेस्टिंग्ज यांची कारकीर्द संपून ते विलायतेला गेले, व त्यांच्या बदली लॉर्ड अँमहर्स्ट हे येणार होते. तेव्हां मध्यंतरीच्या वेळा-मध्ये ऑ. जॉन अँडाम्स हे तात्पुरते गव्हर्नर जनरल असतांना नवीन स्कॉटलंडच्या चर्चचे मुख्य उपाध्याय डॉ. ब्राडश यांनीं १८२३ मध्ये कंपनी सरकारची नोकरी पत्करली, तेव्हां ‘कलकत्ता जर्नेल’च्या बकिंगहॅम नांवाच्या संपादकानें त्याविषय कडक टीका केली. या टीकेचा परिणाम असा झाला, कीं, दोन महिन्यांच्या आंत त्यानें हिंदुस्तान सोडून गेलें पाहिजे, असा गव्हर्नर जनरलनें जाहिरनामा काढिला. लगेच सरकारनें वर्तमानपत्रांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणारा एक कायदा करण्याचें योजिलें. गव्हर्नर जनरलचा परवाना मिळाल्याशिवाय कोणीहि वर्तमानपत्र सुरू करूं नये, किंवा पुस्तक छापतां कामा नये, अशा प्रकारचा त्या कायद्याचा मथितार्थ होता. अशा कायद्याला वरिष्ठ कोर्टांतील जजांकडून संमति मिळाली तरच तो कायदा अमलांत येत असे. तो कायदा जेव्हां पसंतीकरितां वरिष्ठ कोर्टांत आला, त्या वेळीं झणजे ता. २१ मार्च १८२३ रोजीं तो रद्द

राजा राममोहन राय.

करण्याविषयीं राममोहनानें इतर पांच गृहस्थांच्या सहाय्यानिशीं वरिष्ठ कोर्टाकडे अर्ज केला.

याच्यापूर्वी राममोहनानें 'संवाद कौमुदी' नांवाचें साप्ताहिक पत्र सन १८२१ पासून सुरू केलें होतें. या पत्रामध्ये सर्व विषयांचा ऊहापोह होत असे. हें पत्र मुख्यतः साधारण लोकांकरितां होतें. सुशिक्षित लोकांकरितां त्यानें मिरत-अल-अखबार हें पत्र फारशी भाषेंत सुरू केलेंले होतें. याप्रमाणें दोन वर्तमानपत्रांचें स्वामित्व व संपादकत्व वर सांगितलेलें बिल वरिष्ठ कोर्टांत येण्यापूर्वीच राममोहनाकडे होतें. वर ज्या अर्जाचा उल्लेख केलेला आहे, त्याचा मसुदा राममोहनानेंच तयार केला होता. त्यावरून त्याची बहुमोल कामगिरी दिसून येते. या अर्जाचा सारांश येणेंप्रमाणें:—

“एतद्देशीयांनीं आपली राजनिष्ठा वेळोवेळीं प्रदर्शित केली आहे, त्यामुळें ते इंग्रज सरकारशीं वितुष्ट उत्पन्न करून शांततेचा भंग करतील असें मानण्याचें कारण नाहीं. पूर्वींच्या जुलमी सरकारामुळें आमच्या पूर्वजांनां आपली मालमत्ता जमिनीमध्ये पुरून ठेवावी लागे; पण ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्तानांत स्थापित झाल्यापासून कलकत्त्यामधील व आसपासच्या रहिवाशांनीं इंग्रजांच्या दानतीवर पूर्ण विश्वास ठेवून आपली मालमत्ता, ठेव ह्मणून त्यांच्या स्वाधीन केली आहे. पूर्वींच्या काळीं जमीनदार जास्त धारा बसेल या भीतीनें पुष्कळ जमिन पडिक ठेवीत असत. पण १७९३ सालीं जमिनीच्या धान्याची कायमची पद्धत अमलांत आल्यापासून जमीनदारांचा इंग्रजांच्या राजपद्धतीवर पूर्ण विश्वास बसून त्यांनीं पुष्कळ ओसाड जमिनींची लागवड करून तिचें उत्पन्न वाढ-

वर्तमानपत्रांचा प्रचार.

विलें आहे. ब्रिटिश सरकाराला आसपासच्या शत्रूंवर जेव्हां युद्ध करावें लागलें, तेव्हां पुष्कळ श्रीमान् व कुलिन रहिवा-
शांनीं व जमिनदारांनीं इंग्रजांनां जय यावा ह्मणून मनोभावे
ईश्वराची प्रार्थना केली आहे. कारण, त्यांची खात्री होती, कीं,
ब्रिटिश राजसत्तेमुळे आपली मानसिक व सामाजिक
स्थिति सुधारून आपल्या जीविताचें, धर्माचें आणि मालमत्तेचें
रक्षण होईल. एवढेंच नाही, तर त्यांनीं इंग्रजांनां पैशांच्या
रूपानेहि पुष्कळ मदत केली आहे. कारण, इंग्रजांच्या जया-
वरच आपलें कल्याण अवलंबून आहे, हें त्यांनां समजून
चुकलें होतें. इंग्रज सरकारानें देशामध्ये ज्या शिक्षण-
विषयक आणि राजकीय सुधारणा केलेल्या आहेत, त्यांचे
गोडवे बंगालचे लोक नित्यशः गात आहेत, ही गोष्ट अगदीं
स्पष्ट आहे. तेव्हां जो कोणी हिंदी लोकांनां अराजक
ह्मणतो त्याला खरी वस्तुस्थिति माहित नसते, किंवा स्वतःच्या
फायद्याकरितां तो खऱ्या स्थितीचा विपर्यास करून हिंदुस्तान
सरकारचें व इंग्लंड सरकारचें मन कलुषित करीत असतो,
ही गोष्ट आपल्या लक्ष्यांत आल्याशिवाय राहणार नाही.
ब्रिटिश सरकारानें हिंदी लोकांकरितां शाळा, कॉलेजें वगैरे
लोकोपयोगी संस्था काढून त्यांची स्थिति सुधारली आहे,
ह्मणून त्यांची प्रीति इंग्रजांवर जडलेली आहे. छापण्याची
कला हिंदुस्तानांत सुरू होऊन बरीच पुस्तकें बंगालीमध्ये
निघालीं आहेत, व त्यांच्या वाचनानें लोकांचें ज्ञान वाढलें
आहे. सध्यां बंगालीमध्ये दोन, आणि फारशीमध्ये दोन, अशीं

राजा राममोहन राय.

चार देशी वर्तमानपत्रे चालू आहेत. त्यामुळे लोकांचा पुष्कळ फायदा झाला आहे. इंग्रजी पत्राचा परिणाम ती भाषा पूर्णपणे माहित असणारावरच होता, ह्मणून त्याचा परिणाम एतद्देशीयांवर घडून त्यायोगे कायद्याचा किंवा शांततेचा भंग झालेला केव्हांहि दिसून आला नाही. घाटत असलेला कायदा जर पास झाला, तर प्रतिष्ठित श्रीमान् गृहस्थाला वर्तमानपत्र काढणे अशक्य होईल. कारण, ते काढण्यापूर्वी त्याला ज्या अनेक शपथा ध्याव्या लागणार त्या घेण्यामध्ये त्याला कमीपणा वाटणे सहाजीक आहे. छापण्याच्या कलेला पूर्ण स्वातंत्र्य असेल तेव्हां राज्यकर्ते आणि प्रजा या दोघांचाहि जो कांहीं फायदा आहे, तो सांगतां पुरवत नाही. हा कायदा पास झाल्याने ज्ञानाचा उगम एकदम थांबून लोकांची नैतिक आणि अध्यात्मिक स्थिति सुधारण्याचे बंद पडेल. ती सुधारण्यास पूर्वेकडील प्रार्चान ऋषींच्या ग्रंथांची भाषांतरे होणे, व पाश्चात्यांच्या माहितीचा देशामध्ये वर्तमानपत्रांच्या द्वारा प्रसार होणे अगदीं अवश्य आहे. वर्तमानपत्राचे स्वातंत्र्य नष्ट केल्याने जे कोणी एतद्देशीय लोक कायद्यामध्ये व ब्रिटिश-राज्यपद्धतीमध्ये कुशल आहेत त्यांना आपले ज्ञान व ब्रिटिश राज्य किती उत्तम तऱ्हेने चालू आहे, त्याने लोककल्याणाकरितां कोणकोणते ठराव केले आहेत, व त्यायोगे देशाचे कितीतरी कल्याण होत आहे, ही गोष्ट आपल्या बांधवांना कळविणे मुष्किलीचे होईल. शिवाय, निरनिराळ्या भागांमध्ये अधिकाऱ्यांच्या हातून जाणून किंवा नेणून ज्या चुका होतील त्या सर-

वर्तमानपत्रांचा प्रचार.

कारास समजविणारें साधन नाहींसे होईल, व शिवाय लोकांनां आपलीं 'गाऱ्हाणीं' प्रामाणिकपणें आणि मोकळ्या मनानें इंग्लंडच्या राजाला कळवितां येणार नाहीत. असें होणें ह्मणजे उभयपक्षीं हितावह नाही. ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्तानामध्ये दृढ झाल्यापासून हिंदी लोकांनां वर्तमानपत्रासंबंधीं जें स्वातंत्र्य दिलें आहे त्याचा दुरुपयोग झालेला केव्हांहि आढळून आलेला नाही. या स्वातंत्र्यावर गदा आणणें मोठ्या अन्यायाचें आहे. तेव्हां दयाळु होऊन हा कायदा करण्याला कोर्टानें संमति देऊं नये, व इंग्लंडमधील प्रत्येक इंग्रज मनुष्याला जें स्वातंत्र्य आहे तेंच हिंदुस्तानामध्येहि असावें. हा कायदा पास करून हिंदी लोकांनां आजपर्यंत जें स्वातंत्र्य होते तें नष्ट केल्यानें ईश्वरी योजनेनेंच आपण पाश्चात्यांच्या सत्तेखालीं आलों असें ह्मणण्यांत त्यांनां भूषण वाटणार नाही, व आपले हक्क शाबूत असून आपणांला त्यांचा उपभोग घेतां येईल, असें त्यांनां ह्मणतां यावयाचें नाही. प्रजा अज्ञानांत असेल त्या मानानें राज्यकर्त्यांचा अधिक फायदा आहे, ही जी आशिया खंडांतील पूर्वीच्या राजांची समजूत, ती ब्रिटिशसरकाराची नाही, हें आह्मी अर्जदार जाणून आहों. ही समजूत खोटी ठरल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत. संधि मिळाल्याबरोबर अज्ञान लोकांनीं राजाच्या विरुद्ध बंड करून अनन्वित प्रकार केले आहेत. परंतु न्यायी राज्यपद्धति अमलांत असली ह्मणजे प्रजेची प्रीति राजावर जडलीच पाहिजे. कारितां घाटत असलेला कायदा कोर्टानें पास करूं नये, अशी अर्जदारांची विनंति आहे. ”

राजा राममोहन राय.

वरिष्ठ कोर्टाकडे पाठाविलेल्या या अर्जाचा कांही उपयोग झाला नाही, तेव्हां राममोहनाने इंग्लंडच्या राजाकडे अर्ज पाठवून दाद मागितली. राममोहन किती व्यवहारकुशल व राजनीतिनिपुण होता हे त्याने पाठाविलेल्या अर्जावरून दृष्टोत्पत्तीला येते. त्या अर्जाचा अल्प सारांश खाली दिला आहे.

“ईश्वरी योजनेनेच आमचे जीवित आपल्या हातामध्ये गेले आहे, असे आम्ही समजतो. ह्मणून आमच्या जीवितांचे, आमच्या मालमत्तेचे आणि आमच्या धर्माचे रक्षण करणारे व आमच्या हक्कांची खालील अधिकाऱ्यांकडून पायमल्ली झाली असतांना दाद घेणारे आपणच दयाळु सरकार आहां, असे आम्हांला वाटत आहे. आजपर्यंत आम्ही निर्विघ्नपणे उपभोगीत असलेले हक्क स्थानिक अधिकाऱ्यांनीं आम्हांपासून हिरावून घेतले आहेत. त्या हक्कांचा आम्ही कधींहि दुरुपयोग केलेला नसूनहि नुसत्या संशयानेच ग्रासून जाऊन त्यांनीं अशा प्रकारचा कायदा पास केला. ब्रिटिश सत्ता बंगालमध्ये पूर्णपणे स्थापित होण्यापूर्वी या देशावर पुष्कळ स्वाऱ्या होऊन आम्हां बंगाली लोकांचे जीव व मालमत्ता फार धोक्यामध्ये असे. त्या वेळीं सुद्धा ब्रिटिशांविषयींची आमची राजनिष्ठा ढळली नाही. पुढे ब्रिटिश सत्ता पूर्ण स्थापित झाल्यावर आमच्या करितां आपण शाळा, कचेऱ्या वगैरे स्थापन करून पुष्कळ हक्क आम्हांला दिले, तेव्हां आम्ही आपणांस राज्यकर्ते एवढेच ह्मणून रहात नाही, तर आपण आमचे संरक्षणकर्ते, माबाप आहां, असे आम्ही समजतो. कोणत्याहि हिंदी वर्तमानपत्राने आजपर्यंत सरकाराशीं विरोध उत्पन्न करणारा लेख लिहिलेला

वर्तमानपत्रांचा प्रचार.

नाहीं, हें 'फ्रेंड ऑफ इंडिया'सारख्या इंग्लिश मिशनरींनीं चालविलेल्या पत्रांवरूनहि कळून येतें. 'कलकत्ता जर्नल'च्या बकिंगहॅम नांवाच्या इंग्रज संपादकावर स्थानिक सरकारची इतराजी झाल्यामुळे गव्हरनर जनरलनें आपल्या इच्छेस बळी पडून ती तृप्त करण्याकरितां एकंदर सर्व मुद्रणकलेच्या स्वातंत्र्यावरच गदा आणली. स्थानिक सरकारानें पास केलेल्या कायद्यास वरिष्ठ कोर्टाकडून तो रजिस्टर होण्यास संमति मिळावी लागते; अशा प्रकारची संमति देण्यापूर्वीं मुख्य न्यायाधिशानें लोकांचा पक्ष ऐकून घेऊन योग्य विचार करावा, अशा प्रकारचा कायदा पार्लमेंटानें पास केला आहे; पण वरिष्ठ कोर्टाचे मुख्य न्यायाधिश सर फ्रान्सिस मॅकनॅकटन यांनीं कांहीं झालें तरी 'मी तो कायदा पास करीन' अशा प्रकारचें वचन आधींच सरकाराला दिलें होतें, हें त्यांच्याच भाषणावरून कळून येतें. वरपांगी मात्र लोकांचें ह्मणणें ऐकून घेण्याचा आव त्यांनीं घांतला. आमच्या या अर्जावर जरी थोड्याच रहिवाशांच्या सद्वा आहेत, तरी संख्येपेक्षां न्यायान्यायावरच आपली सर्व भिस्त आहे, हें आह्मी जाणून आहों. तेव्हां हा कायदा आपण रद्द करून इतःपर आमच्या हक्काची पायमल्ली स्थानिक सरकाराकडून याप्रमाणें होणार नाहीं असा बंदोबस्त कराल, अशी आह्मांला पूर्ण आशा आहे. आपलें व आमचें पितापुत्राचें नातें आहे असें आह्मी समजतो."

राजाकडे पाठविलेल्या या अर्जाचाहि कांहींएक उपयोग न होता १८२५ च्या नोवेंबरांत राजाच्या प्रिव्हीकौन्सिलनें अर्जदारांना उत्तर पाठवून त्यांचा अर्ज नामंजूर केला.

राजा राममोहन राय.

हा कायदा पास झाल्यानंतर थोड्याच महिन्यांनी मिरत-भल-अखबार पत्र राममोहनाने बंद केले. काय ते एकंदर सोळाच महिने ते चालू होते. अशा प्रकारचा कायदा अस्तित्वांत असतांना हे पत्र चालविणे फार कठिण आहे, असे त्या पत्राच्या शेवटच्या अंकांत झटले होते, व मी सरकारच्या अतिशय राजनिष्ठ प्रजेपैकीं एक असूनहि हे पत्र बंद करणे मला भाग पडले झणून त्यामध्ये दिलगिरी प्रदर्शित केली होती. राममोहनाने आपले दुसरे वर्तमानपत्र 'संवाद कौमुदी' हे मात्र बंद केले नाही. त्याच्या मृत्यूनंतर देखील हे पत्र कांहीं वर्षे राहिले.

प्रकरण पांचवें.

स्वातंत्र्यप्रेम.

फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं फ्रान्सला स्वातंत्र्य मिळावें अशी राममोहनाची मनापासून इच्छा होती. १८३० च्या जुलै महिन्यांत फ्रान्समध्ये तीन दिवस राज्यक्रांतीची झटापट सुरू आहो अशी बातमी जेव्हां कलकत्त्यास पसरली, तेव्हां तिचा निकाल होईपर्यंत राममोहनाचें सारें लक्ष्य सारखें तिकडे लागून राहिलें होतें.

इंग्लंडला जात असतांना केप ऑफ गुड होप येथें एका फ्रेंच जहाजावर स्वातंत्र्याचा वावटा फडकत असलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. एका शिडीवरून पडण्याच्या अपघातामुळें त्याला जबर इजा झाली होती, व तो लंगडत लंगडत चालत होता, तथापि त्या जहाजावर जाऊन आपला आदरभाव व्यक्त करण्याचा त्यानें आग्रह धरून तो तेथें गेला. तें निशाण पाहून त्याला नवजीवन प्राप्त झाल्यासारखें वाटूं लागलें. फ्रेंच लोकांनीं त्याचा मोठा सन्मान करून त्याला तेथील निशाणाखाली नेलें. फ्रान्सचा जयजयकार असो असें मोठ्या आनंदानें झणत राममोहन परत आला. तितक्या अवकाशांत त्याला आपल्या दुःखाचें मुळींच भान नव्हतें. स्वातंत्र्याचा विजय झालेल्याकून इतका त्याला आनंद झाला होता !

स्पेन देशामध्ये राज्यप्रकरणीं फार अव्यवस्था होऊन तेंटेबखेडे चालले होते, त्यामुळें सर्व देशभर कायदे, नियम व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा कांहींच धरबंद न राहून सर्वत्र झोटिंगपाच्छाई चालली होती परंतु त्या सर्व बेबंदशाहीचें निवारण होऊन पुनः सुव्यवस्था होऊन स्पेनमध्ये लोकसत्तात्मक राज्य जेव्हां स्थापन झालें, तेव्हां त्या

राजा राममोहन राय.

आनंदानिमित्त कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलमध्ये राममोहन व त्याचा मित्र द्वारकानाथ यांनी मिळून एक भोजन समारंभ केला.

राममोहनाविषयी मि. डिग्बी हे आपल्या एका पत्रांत झणतात:-

“ माझी सर्व कागदपत्रे लक्ष्यपूर्वक वाचून पाहून आणि इंग्रज लोकांशी भाषण व पत्रव्यवहार करून राममोहनाला इंग्लिश भाषेचे ज्ञान इतके झाले होते, की, तो ती शुद्ध रीतीने बोलू व लिहू लागला. त्याला इंग्लिश वर्तमानपत्रे वाचण्याची फार आवड असे, आणि त्यांत युरोपांतील राज्यप्रकरणाविषयी जे लिहिलेले असे ते वाचून त्याला विशेषच आनंद होई. त्यावरून फ्रान्स देशाचा माजी राजा बोनापार्ट याची बुद्धि आणि पराक्रम यांविषयी त्याच्या मनांत असा विचार भरून गेला, की, त्यापुढे त्या राजाची क्रूर आणि जुलमाची कमें त्याला दिसेनाशीच झाली; आणि सरशेवटी जी अवस्था त्याला प्राप्त झाली तिजविषयी त्याला फारच वाईट वाटले. परंतु तो दुःखाचा लोट आणि समय गेल्यावर ज्यामुळे पुढे तो पदच्युत झाला ती त्याची वर्तणूक इतकी अयोग्य होती असे त्याला वाटू लागले, की, आपण बोनापार्टाची जितकी स्तुति केली, तितकीच त्याची निंदा करणे योग्य आहे, असे त्याने बोलून दाखविले.”

राममोहन विलायतेला जात असतांना वाटेंत लॉर्ड ग्रे यांच्या जागी (१८३० नोवेंबर) ज्यूक ऑफ वेलिंग्टन हे इंग्लंडचे मुख्य प्रधान झाले, ही बातमी ऐकून त्याला फार आनंद झाला. त्या दिवशी त्याला दुसरा विषयच नव्हता. हिंदुस्तानचे आतां कल्याण होण्याचा संभव आहे, अशा विचारानेच त्याला इतका आनंद झाला होता.

इंग्लंडमध्ये असतांना रिफॉर्म बिलाचे तिसरे वाचन १८३२ च्या मार्चमध्ये चालू असतां सर्व इंग्लंडचे त्याकडे सारखे लक्ष्य लागून राहिले होते. त्यापूर्वी ते दोनदां लॉर्डच्या सभेने फेटाळून लावल्या-

स्वातंत्र्यप्रेम.

मुळें या वेळींहि तसेंच झालें तर देशामध्ये अस्वस्थता उत्पन्न होऊन कदाचित् लढाईहि होण्याची भीति वाटत होती. हें बिल पास व्हावें अशी राममोहनाची मनापासून इच्छा होती. ता. ३१ मार्च रोजी त्यानें मिस किडल इला एक पत्र लिहून कळविलें, कीं “ हें बिल पास झाल्यानें नुसतें इंग्लेंचेंच कल्याण होणार आहे असें नव्हे, तर त्यावर सर्व जगाचें कल्याण अवलंबून आहे. या बिलाच्या निकालाची मी सारखी वाट पहात आहे. ”

ता. २७ एप्रिल रोजीं मिसस वुड इला लिहिलेल्या पत्रांत राममोहन झणतो “ हें भांडण नुसतें सुधारक व दुर्धारक यांमधीलच नव्हे, तर सर्व जगांतील स्वतंत्रता व जुलूम, न्याय व अन्याय, सत्य व असत्य यांमधील होय. ”

पुढें जूनमध्ये तें बिल पास झाल्यानंतर ता. ३१ जुलई रोजीं त्यानें रायबोनसाहेबाला पत्र लिहून झटलें “ मोठा जोराचा विरोध असतांहि शेवटीं सत्याचा जय होऊन हें बिल पास झालें, तेव्हां आतां मात्र मी आपलें व लिव्हरपूलमधील माझ्या इतर मित्रांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. गेल्या अर्ध शतकभर गरीब लोकांच्या जिवार थोड्या श्रीमंत लोकांच्या तुंबड्या भरून गरीब लोकांनां निकृष्टावस्था प्राप्त झाली होती-नव्हे त्यांचा नाश होत चालला होता. तें आतां सर्व बंद झालें. प्रधानमंडळानें प्रामाणिकपणें लोकांनां त्यांचे हक्क मिळवून देण्यास मदत केली. हें बिल पास झालें नाहीं, तर मी माझा या देशाशीं असलेला सर्व संबंध तोडून टाकणार अशी मी शपथ घेतली असल्यामुळें मी आपणाला किंवा लिव्हरपूलमधील कोणाहि मित्राला इतके दिवस पत्र लिहिलें नाहीं. आतां तुमचा एक बांधव झणून झणवून घेण्यामध्ये मला अभिमान वाटत आहे. अनन्वित छळापासून सर्व जगाची मुक्तता झाली, हें पाहून मला जो कांहीं आनंद झाला आहे तो सांगतां पुरवत नाहीं. ”

राजा राममोहन राय.

नेपल्स येथील लोकांनी आपल्या जुलमी राजापासून व्यवस्थे-
शीर राज्यपद्धति प्राप्त करून घेतल्यानंतर रशिया, प्रशिया, ऑस्ट्रिया,
सारडानिया व नेपल्स या देशच्या राजांच्या हुकुमाने ऑस्ट्रियन
सैन्याने परत त्यांना चिरडून टाकून गुलामगिरीमध्ये टाकले, हे जेव्हा
राममोहनाने ऐकिले तेव्हा त्याला अतिशय दुःख झाले. ता. ११ ऑगस्ट
१८२१ रोजी बर्किंगहॅमसाहेबाला लिहिलेल्या पत्रांत तो म्हणतो:—

“ नेपल्सहून आलेल्या ताज्या दुःखकारक बातमीने मला अतिशय
दुःख झाले आहे. सर्वत्र यूरोपभर व एशियाभर स्वातंत्र्य स्थापित
झालेले पदाण्याचे माझ्या नशिबी आहे, असे मला वाटत नाही.
नेपल्स येथील लोकांचे हिताहित ते माझे आहे म्हणून त्यांचे शत्रु
ते माझेहि शत्रु होत, असे मला वाटते. स्वातंत्र्याला विरोध करणारे
व जुलमी राज्याचे कैवारी यांना कायमचा जय कधीहि मिळालेला नाही,
व पुढेहि मिळणार नाही. ”

प्रकरण सहावें. देशाभिमान.

हिंदुस्तानांत असतांना व पुढें इंग्लंडाला गेल्यावर राममोहनानें हिंदुस्तानची राजकीय स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळच प्रयत्न केले.

१८२७ मध्ये राममोहनानें सरकारच्या तत्कालिन राज्यपद्धतीवर कडक टीका केली. १८२६ सालीं हिंदुस्तानाकरितां झणून एक ज्युरीबिल पास झालें, व तें १८२७ च्या आरंभीं अमलांत आलें. वजनदार हिंदु आणि मुसलमान लोकांच्या सहा घेऊन राममोहनानें दोन निरनिराळे अर्ज हौस ऑफ कॉमन्स आणि हौस ऑफ लॉर्डस यांच्याकडे पाठविले. हिंदुस्तानासारख्या देशांत हिंदु व मुसलमान यांच्यामध्ये मत्सर उत्पन्न होण्याजोगा कायदा करणें हें अन्यायाचें व अविवेकाचें आहे, असें त्या अर्जांत स्पष्ट झटलें होतें.

ता. १५ आगष्ट १८२८ रोजीं राममोहनानें जे. काफर्ड यांना लिहिलेल्या पत्रामध्ये या बिलाविषयीं झटलें आहे:—

“ बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे अध्यक्ष विनसाहेब यांनीं ज्युरीबिल पास केल्यामुळें या देशांतील लोकांमध्ये असंतोष उत्पन्न होईल, यांत नवल नाहींच; पण राजकीय धोरणाची ज्यालाज्याला झणून माहिती आहे, त्याला त्याला या बिलाच्या योगें भीति वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं. या बिलाच्या योगें कोणाहि हिंदु किंवा मुसलमान गृहस्थाचा खटला एकाद्या युरोपियन किंवा ख्रिती ज्युररपुढें चालण्याला हरकत नाहीं. पण एकाद्या युरोपियनाचा किंवा ख्रिश्चनाचा खटला मात्र कितीहि वरिष्ठ प्रतीच्या हिंदु किंवा मुसलमान ज्युररपुढें चालण्याची

राजा राममोहन राय.

बंदी केली आहे. हिंदूंचा किंवा मुसलमानांचा खटला चालू असतां प्रांड ज्यूरीमध्ये एकादा हिंदु किंवा मुसलमान असतां कामा नये, असाहि निर्बंध या बिलामध्ये घातला आहे. ”

यूरोपिअन लोकांनीं हिंदुस्तानामध्ये वसाहती करून रहावें, अशी राममोहनाची फार इच्छा होती. बंगालमध्ये निळीची लागवड करणाऱ्या यूरोपिअन लोकांविरुद्ध हिंदी लोकांनीं जेव्हां ओरड चालविली, तेव्हां राममोहन मोठ्या धैर्यानें पुढें आला व त्यानें यूरोपिअनांना मदत केली. आपल्या ‘संवाद कौमुदी’ वर्तमानपत्रामध्ये वारंवार लेख लिहून त्यानें स्पष्टपणे लोकांच्या निदर्शनाला आणून दिलें, कीं, निळीच्या लागवडीमुळे पुष्कळ ओसाड जमिनी ज्या वर्षानुवर्षे तशाच पडून राहिल्या होत्या, त्यांची लागवड सुरू झाली, व त्यामुळे कामकरी वर्गाची स्थिति बरीच सुधारली आहे. शेतकऱ्यांना लागवडवाल्यांकडून चांगलें वेतन मिळूं लागल्यामुळे ते जमिनदारांच्या कचाट्यांतून सुटले आहेत. ज्या मानानें यूरोपिअन या देशामध्ये वसाहत करून राहतील, त्या मानानें जास्तजास्त जमिनीची लागवड होऊं लागेल व गरीब व मध्यम वर्गाची स्थिति सुधारूं लागेल.

नेथ्यानिअल अलेक्झांडर यांनीं विचारलेल्या प्रश्नाला राममोहनानें ता. १२ नोव्हेंबर १८२९ रोजीं एक पत्र लिहून खालीलप्रमाणें उत्तरें दिलीं आहेतः—

“ निळीची किंमत वाढल्यामुळे वसाहतवाल्यांनीं आपल्या कारखान्यांमधील मजुरांची मजुरीहि वाढविली आहे. या वसाहतवाल्यांकडून गरिबांचें जितकें कल्याण झालें आहे, तितकें दुसऱ्या कोणापासूनहि झालेलें नाहीं. हिंदुस्तानामध्ये किंवा यूरोपमध्ये वरील प्रकारचें विधान करण्याला मी केव्हांहि भिणार नाहीं ! अशी जरी गोष्ट आहे, तरी मला हें कबूल करणें भाग आहे, कीं, कांहीं वसाहत-

देशाभिमान.

वाल्यांकडून त्यांच्या हाताखालील मजुरांना जशा प्रकारची वागवणूक मिळावयाला पाहिजे तशी मिळत नाही, ते त्यांना फार कडक रीतीने वागवितात, व दुसऱ्या रीतीनेहि त्यांचा छळ करितात; परंतु हे ध्यानांत ठेवावयाला पाहिजे, कीं, थोडासा अन्याय झाल्याशिवाय कोणतीहि मोठी कल्याणाची गोष्ट होणे शक्य नाही. या बाबतींत तोट्याच्या मानाने फायदा अतिशय आहे. वसाहतवाल्यांनी मजुरांची कड घेऊन पुष्कळ वेळां जमिनदारांपासून त्यांचे रक्षण केले आहे. तेव्हां त्यांचा हिंदुस्तानांतून नायनाट व्हावा, असे जमिनदारां-शिवाय दुसऱ्या कोणालाहि वाटणार नाही.”

यूरोपियनांना वसाहत करून राहण्याला जे प्रतिबंध होते, ते काढून टाकण्याकरितां ता. १५ दिसेंबर १८२९ सालीं कलकत्याच्या टाऊन हॉलमध्ये जेव्हां एक सभा भरली होती, तेव्हांहि राममोहन हजर होता, व त्या वेळीं मुद्देसूद भाषण करून त्यानें वसाहतवाल्यांची बाजू घेतली. तो झणाला:—

“मी स्वतःच्या अनुभवावरून असें झणण्याचें धाडस करितों, कीं, आमचा व पाश्चात्यांचा ज्या मानाने अधिक निकट संबंध जुळेल, त्या मानाने आमची सामाजिक, राजकीय व शिक्षणविषयक स्थिति सुधारेल. ज्यांचा झणून पाश्चात्यांशीं परिचय झालेला आहे, त्यांची स्थिति इतरांच्या मानाने पुष्कळच सुधारलेली आहे. यावरून वरील गोष्ट सिद्ध होते.”

याप्रमाणें निळीची लागवड करणारांची बाजू उचलून धरून राममोहन आपल्या लोकांच्या विरुद्ध भांडला; पण त्या वेळीं वाडिलो-पार्जित मिळकतीच्या कायद्यासंबंधानें ब्रिटिश कोर्टाचें जें धोरण होतें, त्याविरुद्ध त्यानें चळवळ चालविली. १८२९-३० च्या सुमाराला वरिष्ठ कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश सर सी. ई. प्रे यांनीं बंगालमधील

राजा राममोहन राय.

वडिलोपार्जित मिळकतीसंबंधाचा जो कायदा होता त्याला हरताळ लावण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां १८३० मध्ये राममोहनाने बंगालच्या कायद्याप्रमाणे वडिलोपार्जित मिळकतीवरील हिंदु लोकांचे हक्क (The rights of Hindus over ancestral property according to the law of Bengal.) हे पुस्तक लिहून त्यामध्ये असे प्रतिपादन केले, की “वडिलोपार्जित वारशाच्या कायद्यासंबंधाने मिताक्षर व दायभाग हे दोन ग्रंथ हिंदुस्तानामध्ये विश्वसनीय मानलेले आहेत. त्यांत मिताक्षरामध्ये सांगितलेले कायदे हिंदुस्तानामध्ये बऱ्याच ठिकाणी लागू आहेत; पण दायभागांतील कायद्यांचे वर्चस्व बंगालमध्ये फार आहे. दोन्ही पुस्तकांतील कायद्यांमध्ये पुष्कळ फरक आहे, व कित्येक ठिकाणी तर एकांतील कायदा दुसऱ्याच्या अगदी विरुद्ध आहे. मिताक्षराप्रमाणे आपल्या वडिलोपार्जित मिळकतीची विल्हेवाट लावतांना एकाद्याला आपल्या मुलांचे व नातवांचे अनुमोदन घेणे भाग आहे; पण दायभागाप्रमाणे त्याला त्या मिळकतीची विल्हेवाट त्याच्या मनाला येईल त्याप्रमाणे लावता येते. दायभागांत सांगितलेले कायदे सर्व बंगालदेशामध्ये ३०० वर्षांपासून प्रचारांत असतांना त्या कायद्याविरुद्ध आपला निकाल देऊन ब्रिटिश न्यायाधिकाऱ्यांनी त्या कायद्याची पायमल्ली केली आहे. नीतीच्या तत्वाला अनुसरून आम्ही हे केले, नीतीस विरोध करणारा कायदा आम्ही रद्द करणार, असे जर त्यांचे धाणणे असेल, तर मी असे विचारतो, की, दारू व दुसरे अमली पदार्थ हे शरीरास फार अपायकारक आहेत, व कधीकधी त्यायोगे मृत्युदेखील येतो. तेव्हां ते विकण्याला परवाना देणे हे अनितीचे आहे. हे जरी खरे आहे, तरी सरकारने बसविलेला कर न्यायाचा नसल्यामुळे त्याचे पैसे देता कामा नये, असे धाणणे वाजवी होईल काय ? ”

देशाभिमान.

या पुस्तकाचा सदर दिवाणी अदालत यांच्या मनावर बराच परिणाम होऊन त्यांनी सन १८३१ मध्ये दायभागांतीलच कायदा पास केला, व नंतर प्रिव्ही काउन्सिलमध्येदेखील तो पास झाला.

राजकीय दृष्टी मिळविण्याकरितां राममोहनानें फारच परिश्रम घेतले. लोकांच्या वतीनें भांडण्याकरितां तो त्या वेळींदेखील इंग्लंडाला गेला. तेथें त्याच्या जाण्यानें राज्यकारभारांत बरीच सुधारणा झाली. लोकांची बाजू तेथील मुत्सद्दयांच्या स्पष्टपणें नजरेला आणून देणें हा एक त्याचा उद्देश इंग्लंडाला जाण्यामध्ये होता, व तो चांगल्या रीतीनें पार पडला. त्याचा एक इंग्रज चरित्रकार ह्मणतो:—

“ राममोहन येण्यापूर्वी पूर्वेकडील लोकांच्या विद्वत्तेविषयीं इकडील लोकांनां माहिती नव्हती. हे जित लोक नेमळे नसून त्यांची वृत्ति बाणेदार आहे, ते बुद्धिवान् व भक्तिवान् आहेत, हें राममोहनानें येथील लोकांच्या दृष्टीला आणून दिलें.”

इंग्लंडमध्ये त्यानें हिंदुस्तानच्या कल्याणाकरितां तीन वर्षे अहो-रात्र झटून मेहनत केली. ईस्ट इंडियन कंपनीचा परवाना पुढें चालू करावा कीं नाहीं, हा विचार चालू असतां राममोहन तेथें गेला. हिंदुस्तानचा राज्यकारभार चांगल्या रीतीनें चालविण्याला कंपनीस भाग पाडावें, अशा प्रकारचीं पुष्कळ कलमें त्या परवान्यामध्ये घालण्या-विषयीं राममोहनानें पार्लमेंटाला आप्रहाची विनंती केली. १८३१ मध्ये नेमलेल्या हॉउस ऑफ कॉमन्सच्या एका निवडक कमिटीपुढें त्याला साक्षीस बोलाविलें. तें ह्मणणें जरी त्यानें कबूल केलें नाहीं, तथापि निबंध लिहून हिंदुस्तानसंबंधाची माहिती त्यानें वेळोवेळीं कमिटीला कळविली. न्यायखातें आणि मुलकीखातें यांच्या पद्धती-संबंधानें त्यानें जे दोन निबंध लिहिले आहेत, ते इतके विचारपरि-प्लुत आहेत, कीं आज देखील त्याबद्दल सर्वांनां मान डोलवावी लागते.

राजा राममोहन राय.

हे दोनही निबंध भरपूर व चोख माहितीने भरलेले आहेत. न्याय-खात्याचे दमर फारशी भाषेऐवजी इंग्रजीत असावे, मुलकी खात्यांत एतद्देशीय असेसरांना नेमावे, गुन्हेगारांची चौकशी ज्यूरी-कडून व्हावी, जज व रेव्हिन्यु कमिशनर, आणि जज व मॅजिस्ट्रेट यांची खाती निरनिराळी व्हावी, कायदे करण्यापूर्वी लोकांची मते घ्यावीत वगैरे अनेक उपयुक्त सूचना त्याने पार्लमेंटाला केल्या. तो स्वतः जरी जमिनदार होता, तरी जमिनदारांविरुद्ध रयतेच्या बाजूचे त्याने समर्थन केले. त्याने असे सिद्ध करून दाखविले, की, १७९३ च्या कायम धान्याच्या पद्धती (Permanent settlement) मुळे जमिनदारांचा फायदा झाला आहे; पण रयतेची स्थिति अधिक शोचनीय झाली आहे. कारण जमिनदाराला आपल्या कुळाकडून जास्ती धारा घेण्याची मोकळीक ठेवलेली आहे. त्यांची स्थिति सुधारण्याला त्याने दोन उपाय सुचविले. सध्या धारा आहे तो इतःपर वाढवू नये हा एक उपाय, व जमिनदाराकडून सध्या सरकाराला जो वसूल येतो तो कमी करणे हा दुसरा उपाय. असे झाले झणजे जमिनदारालाहि कुळाकडून कमी धारा घेतां येईल, असे त्याने प्रतिपादिले आहे.

१८३१ च्या सप्टेंबरच्या १९ व्या तारखेला राममोहनाने एक निबंध लिहून न्यायखात्यांतील पद्धतीविषयी विचारलेल्या ७८ प्रश्नांस जी उत्तरे दिली आहेत, त्यांपैकी कांहीं सारांशरूपाने पुढे दिली आहेत:—

प्रश्न—सध्यांच्या पद्धतीमुळे योग्य न्याय मिळण्यासारखा आहे काय ?

उत्तर—१७९३ साली लॉर्ड कॉर्नवालिस याने जी न्यायपद्धति अमलांत आणिली, ती देशाच्या स्थितीला योग्य अशी आहे. मात्र

देशाभिमान.

पुरेसे लायक असे न्यायाधिश या खात्यामध्ये असावयास पाहिजेत, व कायद्यामध्ये योग्य सुधारणा झाली पाहिजे.

प्रश्न—मग व्यवहारदृष्टीने या पद्धतीमध्ये कोणते दोष आहेत ?

उत्तर—पुरेसे न्यायाधिश व मॅजिस्ट्रेट या खात्यांत नाहीत. जे आहेत त्यांपैकी पुष्कळ परकीय भाषेमध्ये काम चालविण्यास नालायक आहेत. सहजरीतीने उपयोगांत आणण्यासारखे कायदे अस्तित्वांत नाहीत.

प्रश्न—पुरेसे न्यायाधिश नसल्यामुळे कोणते संकट ओढवते हें तुझाला सांगतां येईल काय ?

उत्तर—कोर्टाची संख्या कमी असल्यामुळे दूरदूरच्या गरीब रहिवाशांवर जेव्हां श्रीमंतांकडून अन्याय होतो, तेव्हां आपली दाद लावून घेणें त्यांना फार प्रयासाचें होतें. शिवाय, कोर्टांमध्ये इतकें काम तुंबून रहातें, कीं, एकाद्या खटल्याचा निकाल वर्षानुवर्षे लागत नाही. पुढें अपिल केलें असतां आणखी कांहीं वर्षे जातात व त्यामुळे बराच खर्च होतो. यायोगें गुन्हेगारांना उत्तेजन मिळतें, व गरीबांची निराशा होते. शिवाय न्यायाधिशाचें दप्तर परकीय भाषेमध्ये असल्यामुळे तो कितीहि हुषार असला, तरी हा वाढलेला कामाचा बोजा त्याला इतका असह्य वाटतो, कीं, तो कमी करण्याकरितां त्यांतील कांहीं कामें तो आपल्या हाताखालील हिंदी अंमलदाराकडे पाठवितो. या कामीं ते जबाबदार नसल्यामुळे व त्यांचें वेतन फार भिकार असल्यामुळे त्यांना त्या कामाची बिलकूल आस्था वाटत नाही.

प्रश्न—योग्य न्यायाधिकारी नसल्यामुळे कोणते संकट ओढवते ?

उत्तर—कंपनीचे पुष्कळ न्यायाधिश हुषार, प्रामाणिक व न्यायप्रिय आहेत, यांत शंका नाही; पण देशांतील लोकांच्या कायद्यांचा

राजा राममोहन राय.

त्यांना चांगला परिचय नसल्यामुळे, आणि परकीय भाषेत कोर्टाचें सर्व काम चालत असल्यामुळे, त्यांना आपल्या हाताखालील देशी अंमलदारावर सर्वस्वी अवलंबून रहावें लागतें, किंवा तर्क करावा लागतो. देशी अंमलदारांचा दर्जा व वेतन भिकार असल्यामुळे ते या गोष्टीत मन घालीत नाहीत, व शिवाय योग्य न्याय मिळत आहे कीं नाहीं याविषयी ते बेजबाबदार असतात. तर्कावर रचलेल्या गोष्टीमध्ये चूक असण्याचा संभव आहे. तथापि असे थोडे न्यायाधिश आहेत, कीं त्यांना कोर्टाच्या भाषेचें व देशांतील कायद्यांचें चांगलें ज्ञान असून त्यांनी योग्य न्याय दिलेला आहे.

प्रश्न—योग्य कायदे अस्तित्वांत नसल्यामुळे न्याय मिळण्याला कोणती हरकत होते ?

उत्तर—सन १७९३ पासून वरचेवर कायद्यांमध्ये जे फेरफार होत आहेत, ते इतके संदिग्ध आहेत, कीं, त्याचा खरा अर्थ समजण्याची मारामार पडते. आणि हिंदु व मुसलमान यांच्या संबंधीचे कायदे निरनिराळ्या पुस्तकांमध्ये असल्यामुळे न्यायाधिशाला त्यांचें विवरण करण्याच्या कामी आपल्या देशी वकिलाचें साहाय्य घ्यावें लागतें. वकिलावकिलांच्या अर्थांमध्ये फरक पडत असल्यामुळे न्यायाच्या बाबतीत पुष्कळ घोंटाळा होतो.

प्रश्न—कोर्टाचें काम कोणत्या भाषेत चालत असतें ?

उत्तर—बहुतकरून फारशी भाषेत. ती मुसलमानाच्या वेळीं कोर्टाची भाषा होती.

प्रश्न—न्यायाधीश, पक्षकार, साक्षीदार यांना ही भाषा सहज समजण्यासारखी आहे काय ?

उत्तर—ती सर्वांनाच परकी आहे; पण कांहीं न्यायाधिशानां व थोड्या पक्षकारांना ती चांगली समजते.

देशाभिमान.

प्रश्न—फारशीऐवजी इंग्रजी भाषा, सुरू करणे श्रेयस्कर होईल काय ?

उत्तर—ती तर न्यायाधिकांचीच भाषा. पण पक्षकारांना फारशी-प्रमाणेच ती परकीय वाटेल. तथापि आस्तेआस्ते त्या भाषेचा जस-जसा जास्त अभ्यास होईल, तसतशी त्यांना ती भाषा फायदेशीर वाटू लागेल.

प्रश्न—न्यायाधिकांना पैसे उसने देण्याची भुरळ देशी लोकांना कां पडते ?

उत्तर—लोकांच्या गुणांचे चीज सरकाराकडून मध्यस्थीशिवाय होण्यासारखे नसल्यामुळे ते तसे करितात. न्यायाधिकांच्या हाता-खाली बऱ्याच जागा असतात व त्या जागांवर आपल्या आपाला किंवा मित्राला नेमण्यास विनंति करितां यावी ह्मणून ही लालच असते. केव्हांकेव्हां स्वतःच्या इस्टेटीसंबंधाने फायदा व्हावा अशी कित्येकांची इच्छा असते. न्यायाधिशाला कैदेची—नव्हे फांशीची शिक्षा देतां येते, तेव्हां त्याची इतराजी न व्हावी ह्मणून कित्येकजण त्याची मर्जी संपादन करीत असतात.

१८३१ साली हिंदुस्तानांतील राज्यकारभारासंबंधाने एक बिल पार्लमेंटपुढे आले. हिंदुस्तानच्या कल्याणाविषयीचे कित्येक कागदपत्र कमिटीपुढे मांडण्यांत राममोहनाचा बराच वेळ गेला. जमाबंदीची पद्धत, जमिनीचा सारा, जमिनीची स्थिति, शेतकऱ्यांची स्थिति वगैरेविषयी कमिटीच्या सभासदांनी विचारलेल्या प्रश्नांस राममोहनाने दिलेली उत्तरे व त्याने लिहिलेले अनेक कागदपत्र त्या कमिटीने आपल्या रिपोर्टाला जोडले आहेत.

ता. १९ आगस्ट सन १८३१ साली जमाबंदीच्या पद्धतीसंबंधाने ५४ प्रश्नांना उत्तरे लिहून राममोहनाने तो निबंध कमिटीकडे पाठविला. त्यापैकी दोन प्रश्न उत्तरांसह सारांशरूपाने पुढे दिले आहेत.

राजा राममोहन राय.

प्रश्न पहिला—सध्यांच्या बंगालमधील जमिनदारीपद्धतीमुळे व मद्रासमधील रयतवारी पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांची स्थिति कशी काय आहे ?

उत्तर—दोनही पद्धति अमलांत असल्यामुळे शेतकऱ्यांची स्थिति फार कष्टमय झाली आहे. पहिल्या पद्धतीमुळे त्यांना जमिनदाराच्या लोभाला व महत्त्वाकांक्षेला बळी पडावे लागत आहे, व दुसऱ्या पद्धतीमुळे सरव्हेअर व दुसरे इतर सरकारी मुलकी अमलदार यांचा त्यांच्यावर जुलूम होत आहे. दोघांच्याही स्थितीबद्दल मला अनुकंपा वाटते. जमिनीचा सारा ठरविण्यामध्ये सरकाराने जमिनदारांना पुष्कळ सवलत दिली आहे; पण त्या सवलतीचा यत्किंचित्ही फायदा गरीब शेतकऱ्यांना मिळत नाही. भरपूर पीक येऊन धान्याची किंमत जेव्हां उतरते, तेव्हां जमिनदारांच्या साऱ्याची भरपाई करितां करितांच कुळाला आपले सर्व धान्य विकाने लागते, व स्वतःच्या उपजीविके-करितां व बाँ विकत घेण्याकरितां त्याजवळ कांहीं उरत नाही.

प्रश्न दुसरा—शेतकऱ्यांची व साधारणपणे सर्व रहिवाशांची स्थिति सुधारण्याकरितां तुम्ही कोणत्या गोष्टी सुचवितां ?

उत्तर—गेली चाळीस वर्षे नवीन पद्धत सुरू असल्यामुळे जमिनदारांना आपल्या जमिनीचा विस्तार किती आहे हे कळून चुकले आहे, व त्याप्रमाणे वरचेवर त्यांनी आपल्या कुळांवर साऱ्यांचे प्रमाण वाढविले आहे. तेव्हां यापुढे कांहीं झाले तरी जमिनदाराने जमिनीचा धारा अधिक वाढवू नये, अशाबद्दल सरकाराने योग्य खबरदारी घ्यावी, एवढा मात्र उपाय मला सुचवितां येईल.

अशा प्रकारचीं उत्तरे देऊन शिवाय राममोहनाने एक परिशिष्ट त्यांस जोडले आहे. त्यामध्ये तो द्वाणतोः—

देशाभिमान.

“ कायमच्या धान्याच्या पद्धतीमुळे सरकारचा व जमिनदारांचाहि फायदा झालेला आहे. ही पद्धत सुरू झाल्यापासून झणजे सन १७९३ पासून पूर्वीपेक्षां जमिनीचा सारा अधिक सुलभतेनें सरकाराला मिळत आहे. पूर्वी सरकार आपल्या जमिनीवर अधिक सारा बसवील झणून शेतकरी लोक आपल्या जमिनीपैकीं बऱ्याच जमिनीची मशागत करीत नसत. यायोगें शेतकऱ्यांचें नुकसान होत असे, व सरकाराला त्या जमिनीची व्यवस्था करण्यास किंवा धारा न आल्यास ती विकण्याच्या बाबतीत फार गैरसोय होत असे. १७९३ सालापासून जमिनीच्या मालकांस किंवा सरकाराला जमिनी विकणें झाल्यास तिच्या किंमतीचें मान फार वाढलें आहे. तिची किंमत दसपटीनें व केव्हां-केव्हां तर वीसपटीनेंहि वाढली आहे. शेतकरी पडित जमिनीचीहि लागवड करूं लागले व जमिनदारांनां त्यांच्यापासून जास्त भाडें मिळूं लागलें, झणूनच ही वाढ झालेली आहे. देशांत पैशाची वाढ झाली झणजे मालमत्तेमध्ये सुधारणा न होऊनहि तिची किंमत जास्त होते, ही गोष्ट खरी; पण शहरांशिवाय इतर ठिकाणचें दारिद्र्य लक्ष्यांत घेतां देश धनिक झाला असें झणतां येणार नाही. १८१४ सालापासून व्यापाराच्या दळणवळणामुळे बंगालची संपत्ति वाढून तीमुळे जमिनीत उत्पन्न होणाऱ्या मालाची किंमत वाढली आहे असें झणावें, तर व्यापार करणारे व जमिनदार हेच काय ते व्यापारानें गबर झाले आहेत. कायमच्या धान्याच्या पद्धतीमुळे जमिनदारांचा फायदा झाला आहे, हें मुलकी खात्याच्या रजिस्ट्रांवरून कळून येईल. पूर्वी ज्या जमिनीची लागवड होत नव्हती, तिची आतां होऊं लागली आहे, व झणून त्याला त्या जमिनीबद्दल कुळांकडून भाडें मिळतें व वेळेवेळीं त्यानें १७९३ पासून कुळांवरील भाडें वाढविलें आहे. या दोन कारणांनीं त्यांचें उत्पन्न वाढलें आहे. जास्त जमिनीच्या लागवडीमुळे वाढलेल्या

राजा राममोहन राय.

उत्पन्नाबद्दल कोणालाहि आनंद वाटेल. कारण कोणालाहि त्याच्या श्रमाबद्दल मोबदला मिळणें योग्य आहे; पण सरकारानें जमिनदारांवर एकदां जो धारा ठरविला, तो कायमचा कायम. जमिनदारानें मात्र वाटेल तेव्हां वाटेल तितकें भाडें कुळांवर लादावें, या गोष्टीची चौकशी होणें जरूर आहे. जमिनदारानेंहि आपल्या कुळांवरील भाडें एकदां कायमचें ठरवावें. त्यामध्ये वाढ करूं नये, असा सन १७९३ मधील कायद्यामध्ये कां निर्बंध घालण्यांत आला नाहीं? आतां तरी सरकारनें या बाबतींत लक्ष्य घातलें पाहिजे. आतां सरकारला या गोष्टीमध्ये हात घालतां येईल कीं नाहीं, याविषयीं कित्येकांनां शंका येईल; पण १७९३ मध्ये केलेल्या कायद्याच्या पहिल्या कलमामध्ये स्पष्ट झटलें आहे, कीं, सर्व लोकांचें कल्याण सरकाराला कर्तव्य असल्यामुळे रयतेच्या संरक्षणाकरितां गव्हर्नर जनरलला केव्हांहि या कायद्यामध्ये दुरुस्ती करितां येईल; त्याबद्दल जमिनदाराला हरकत घेतां येणार नाहीं. गरीब शेतकऱ्यांवरील लादलेलें भाडें कमी करण्याकरितां सरकारानें चैनीच्या वगैरे पदार्थांवर कर बसवून जमिनदाराला सूट द्यावी, झणजे त्यालाहि आपल्या कुळांवरील भाडें कमी करितां येईल. ही गोष्ट होत नसेल, तर मुलकी खात्याचा खर्च कमी करावा. यूरोपियन कलेक्टरांनां १००० पासून १५०० रु. पगार द्यावा लागतो. त्याचें काम मुख्यतः जमिनीचा वार्षिक वसूल जमा करणें, ज्यांच्याकडून वसूल न येईल त्यांच्या जमिनीचा लिलाव करणें, स्वतःच्या ताब्यांत असलेल्या खजिन्याची योग्य व्यवस्था ठेवणें, जमिनीची वांटणी करून देणें वगैरे आहेत. तीं शिरस्तेदाराला वगैरे सहज करितां येण्यासारखी आहेत. तेव्हां यूरोपियन कलेक्टरांच्या जागा कमी करून वरील कामें बजावण्याकरितां शिरस्तेदारांनां ३०० पासून ४०० रुपये दरमहा पगार द्यावा. हिंदी

देशाभिमान.

लोकांनां उच्च प्रकारच्या जागा देण्यापासून सरकारचा फायदा आहे, हें सर थॉमस मनरो, रॉबर्ट रिचर्ड, एच्. एलीस यांनी काढलेल्या उद्गारांवरून दिसून येईल.”

हिंदुस्तानांतील लोकांच्या स्थितीविषयी विचारलेल्या प्रश्नांस राममोहनानें १८३१ च्या सप्टेंबरच्या २८ व्या तारखेला उत्तरें लिहून तीं हॅउस ऑफ कॉमन्सच्या निवडक कमिटीकडे पाठविलीं. शेतकऱ्यांची शारीरिक स्थिति कशी आहे ? लोकांची नैतिक स्थिति कशी आहे ? शेतकऱ्याला व मजुराला वेतन काय मिळतें ? उपजीविकेचें त्यांचें मुख्य अन्न कोणतें ? कशा प्रकारच्या घरामध्यें ते रहातात ? त्यांचा पोषाख कसा असतो ? लोकसंख्या झपाट्याने वाढते काय ? उद्योगधंद्यांसंबंधानें त्यांची स्थिति कशी काय आहे ? त्यांची सुधारणा होण्यास ते कितपत लायक आहेत ? ते कितपत बुद्धिमान् आहेत ? शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांची कशी काय स्थिति आहे ? अंधश्रद्धेमुळें त्यांच्या वर्तणुकीवर कोणता परिणाम घडला आहे ? सध्यांच्या प्रचलित राज्यपद्धतीविषयी व यूरोपियन आणि हिंदी अंमलदारांविषयी त्यांचें काय मत आहे ? या तेरा प्रश्नांना दिलेल्या समर्पक उत्तरांचा समावेश त्यानें वर सांगितलेल्या निबंधांत केलेला आहे.

हॅउस ऑफ कॉमन्सनें हिंदुस्तानच्या राज्यकारभारामध्यें सुधारणा करण्यास कोणते उपाय योजावे, यांचा खल करण्याकरितां सन १८३२ मध्यें एक निवडक कमिटी नेमिली. हिंदुस्तानासंबंधी कोणतीहि गोष्ट असो, राममोहनानें तींमध्यें अंग असावयाचेंच. त्या कमिटीनें विनंति केल्यावरून ता. १४ जुलई १८३२ रोजीं ‘यूरोपिअनांनीं हिंदुस्तानामध्यें वसाहत करणें इष्ट आहे कीं नाहीं, यावर चार शब्द’ (Remarks on settlement in India by Europeans) अशा मथळ्याचा एक निबंध

राजा राममोहन राय.

त्याने कमिटीकडे पाठविला. त्यामध्ये फायदे व तोटेहि दाखविले होते. त्यांचा सारांशः—

फायदेः—यूरोपिअन लोकांना जमिनीची मशागत करून तिचें उत्पन्न वाढविण्याची कला अवगत असल्यामुळे व त्यांना व्यापारी ज्ञान अधिक असल्यामुळे ते येथें कायमची वसाहत करून राहिले ह्मणजे त्यायोगानें साखरेसारख्या पदार्थाची वाढ अधिक प्रमाणांत होऊन देशी लोकांचें कल्याण होईल. त्यांना जी निळीची लगवड केलेली आहे त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते. यूरोपियन लोकांचे व हिंदी लोकांचे नेहमीं दळणवळण झाल्याने हिंदी लोकांमधील अंधश्रद्धा व भ्रममूलक कल्पना नाहीशा होतील. उदार मताच्या सरकारापासून अमकेअमके हक्क मिळावयाला पाहिजेत, याची जाणीव यूरोपिअनांना असल्यामुळे व ते राजकर्त्यांचे जातीबांधव असल्यामुळे कायद्यामध्ये त्यांना बरीच सुधारणा करून घेतां येईल, व त्यायोगें हिंदी लोकांचा फायदा झाल्याशिवाय रहाणार नाही. हिंदी कामगारांना त्यांचा आश्रय मिळून त्यायोगें जमिनदारांपासून त्यांना आतां जो त्रास पोहोचतो, तो पोहोचणार नाही. त्यांच्यामध्ये हिंदी लोकांविषयी कळकळ उत्पन्न होऊन त्यांची स्थिति सुधारण्याकरितां ते त्यांच्याकरितां इंग्रजी वगैरे शिकविण्याच्या शाळा काढतील. इलाख्याची मोठमोठी ठिकाणे सोडून सध्यां तशा प्रकारची सुधारणा होण्यास कोणताहि मार्ग नाही. वसाहतवाले व हिंदीलोक यांचा निकट संबंध झाल्याने इंग्लंडला हिंदी लोकांची गान्हाणी व येथील राज्यपद्धति चांगल्या रीतीने समजण्यास मदत होईल. सध्यां येथें राज्य करणाऱ्या थोड्या लोकांवर त्यांना अवलंबून रहावे लागतें. पूर्वेकडून किंवा पश्चिमेकडून परचक्र आलें असतां हे वसाहतवाले सरकाराला मनोभावे मदत करतील. कारण इंग्रज सरकारचें राज्य भक्कम पायावर असल्यानेच त्यांना सुख

देशाभिमान.

व शांति मिळणार आहे. दुदैवाने जरी इंग्लंड व हिंदुस्तान हे दोन देश विभक्त होण्याचा प्रसंग आला; तथापि या वसाहतवाल्यांच्या वंशजांकडून हिंदुस्तानचे कल्याण होऊन त्याचा दर्जा युरोपमधील इतर राष्ट्रांच्या मानाने बराच वाढेल व त्यायोगे पूर्वेकडील इतर राष्ट्रांचीहि सुधारणा होण्याचा संभव आहे.

तोटे:—वसाहतवाले राज्यकर्त्यांचे जातिबांधव असल्यामुळे त्यांना उच्च प्रकारचे हक्क मिळून त्यांचे हिंदी लोकांवर वर्चस्व होण्याचा, व हिंदी लोकांची मानखंडना होण्याचा संभव आहे. वसाहतवाले निराळ्या धर्माचे, निराळ्या रंगाचे व निराळ्या वर्तणुकीचे असल्यामुळे त्यांच्याकडून देशी लोकांचीं मने दुखविली जाण्याचा संभव आहे. पण ज्यांच्या मनांवर शिक्षणाचा सुसंस्कार घडलेला आहे, अशाच युरोपिअनांना निदान पहिलीं वीस वर्षे तरी हिंदुस्तानामध्ये वसाहत करू द्यावी. सुशिक्षित युरोपिअनांच्या ठिकाणी इतर धर्माविषयी पुढळ सहिष्णुता असते, असा अनुभव आहे. सरकाराने दोघांकरिता सारखे कायदे करावेत, व ज्यूरीची निवड करतांना पक्षपात करू नये; ह्मणजे वसाहतवाल्यांना आपण कोणी हिंदीलोकांपेक्षा वरिष्ठ दर्जाचे आहो असे वाटणार नाही. युरोपिअनांना राज्यकर्त्यांची भेट घेऊन त्यांचीं मने आपल्या तर्फे वळविणे सुकर असतें, हें बरेच वेळां दृष्टोत्पत्तीस आलें आहे; तेव्हां वसाहतवाल्यांच्या धाकामुळे देशी लोकांचें नुकसान होण्याचा संभव आहे. हें संकट दूर करण्याला उपाय ह्मटला ह्मणजे इलाख्याच्या ठिकाणी युरोपिअन वकील ज्याप्रमाणे नेमलेले आहेत, त्याचप्रमाणे इतर ठिकाणीहि देशी वकीलांप्रमाणे त्यांना नेमावे. कारण देशी वकील असो अथवा युरोपिअन वकील असो, त्याला आपल्या पक्षकाराची बाजू न्यायाधिशपुढे मांडून योग्य न्याय मिळविता येतो.

राजा राममोहन राय.

क्रित्येकांना अशी भीति वाटते, कीं, वसाहतवाल्यांच्या सह-वासामुळे हिंदी लोकांची संपत्ति, ज्ञान व सार्वजनिक उत्साह वाढेल, व दोघे मिळून संगनमत करून बंड करतील, व अमेरिकेप्रमाणे स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न करतील; पण त्यांची ही भीति निराधार आहे. कारण, अमेरिकन लोकांवर जुलूम होऊं लागला, झणूनच त्यांची प्रवृत्ति बंड करण्याकडे वळली; नाहीतर बंड करून ते इंग्लंडपासून विभक्त झाले नसते. चांगल्या रीतीने राज्यकारभार चालविला झणजे विभक्त होण्याची भीति नसते. ही गोष्ट कानडाच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे वसाहतवाल्यांना व हिंदी लोकांना न्यायाने व दूरदर्शित्वाने वागविल्याने ते एकजुटीने विभक्त होण्याचा प्रयत्न करतील, ही धास्ती बाळगावयाला नको. तथापि कांहीं आकस्मिक कारणांनीं दोन्ही देशांची फारकत झाली, तरीहि वसाहतवाले व हिंदीलोक यांच्यामधील स्नेहभाव तुटणे शक्य नाही. दोन्ही देशांमधील व्यापारी दळणवळण चालू राहील.

हिंदुस्तानची उष्ण हवा वसाहतवाल्यांना सहन न होऊन ते आपली मालमत्ता सोडून किंवा कमी भावाने विकून आपल्या देशाला परत जातील, त्यामुळे त्यांची सांपत्तिक स्थिति बरीच निकृष्ट होण्याचा संभव आहे; पण निलगिरीसारख्या थंड ठिकाणीं त्यांनीं रहावे, जरूर पडेल तेव्हांच आपल्या मालमत्तेची व्यवस्था करण्याकरितां इतर उष्ण प्रदेशांत जावे, अशी खबरदारी घेतली, तर वरील संकट निवारण होईल. कांहीं झाले तरी वसाहत करून रहाणे त्यांच्या इच्छेवर आहे; ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे.

याप्रमाणे जरी तोटे आहेत, तथापि फायद्यांच्या मानाने ते कांहींच नाहीत. या गोष्टीचा योग्य विचार होणे अवश्य आहे. निदान कांहीं वर्षे तरी युरोपिअनांना वसाहत करण्याला परवानगी

देशाभिमान.

देऊन अनुभव घेऊन पहावा. दोन्हीपक्षां फायद्याचें दिसल्यास नंतर त्यांना कायमची वसाहत करूं द्यावी. ती त्यांनीं अमक्याच ठिकाणीं केली पाहिजे, असा निर्बंध असतां कामा नये

राममोहनानें राजकीय बाबतींत आंखून दिलेल्या कांहीं गोष्टी सरकाराला आदर्शभूत वाटून त्यांनीं हलकेहलके आजपर्यंत त्या सुरू केल्या आहेत, व बाकीच्यांचाहि ते अजून विचार करीत आहेत. त्याचें दूरदर्शित्व किती लांबवर होतें, याचा विचार केल्यास त्याच्या विषयी कोणाच्याहि मनांत आदरबुद्धि वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

चतुर्थ परिच्छेद. धर्मसेवा.

१. पूर्वतयारी.
२. धर्मसंबंधी वाद.
३. आत्मीयसभा.
४. ब्राह्मसभेची स्थापना.
५. राममोहनाचें धार्मिक ध्येय.
६. मृत्यूनंतर ब्राह्मसमाजाची व्यवस्था.

चतुर्थ परिच्छेद.

प्रकरण पहिलें.

पूर्वतयारी.

राममोहनानें सामाजिक, शिक्षणविषयक व राजकीय सुधारणे-
करितां दीर्घ प्रयत्न केलें, तथापि त्याच्या आयुष्याचें अंतिमध्येय
धार्मिक सुधारणा हेंच होय. त्याच्या जीविताचा हेतु धर्म हा होता.
त्याच्या आयुष्याचा जर धर्म हा पाया नसता, तर त्यानें आपल्या
बांधवांकरितां जें कांहीं केलें तितकें त्याला करितांच आलें नसतें.
राममोहनानें नेहमीं असें मत असे व दिवसेंदिवस त्याविषयीं त्याची
अधिकच खात्री होत गेली, कीं, धर्मावांचून मनुष्याचें कल्याण
व्हावयाचें नाहीं, व मानवी स्वभावाला धर्म हा एक आवश्यक विषय
आहे. राममोहनाला वाटत होतें, कीं, ज्या लोकांनां मुळीं ईश्वराचें
ज्ञान नाहीं, ओळख नाहीं, ते कधीहि महत्त्वाला चढावयाचे नाहींत.
परमेश्वराविषयीं, आत्म्याच्या अमरत्वाविषयीं आणि नीतिसंबं-
धीच्या जबाबदारीविषयीं विचार जर सर्व माणसांच्या मनांतून नष्ट
झाले, तर मानवी सुखाची इमारत लागलीच कोसळून तिचे तुकडे-
तुकडे होऊन जातील. आपल्या शारीरिक व मानसिक रचना, अपरि-
मित व विस्तीर्ण आकाश, सूर्य व ग्रहमाला हीं सहज उत्पन्न झालीं, देव
मुळीं नाहींच, असें जर मनुष्य क्षणभर समजेल, तर तो संशयांत
पडून मूळच्या जंगली व अंधारमय अवस्थेमध्ये गर्क होऊन जाईल.

लहानपणीं राममोहनानाचा ओठा मूर्तिपूजेकडे विशेष होता.
प्रत्येक दिवशीं नियमानें तो आपल्या कुलदेवतेची गंधपुष्पांनीं पूजा
करीत असे. भागवताचा एक पाठ दररोज वाचल्याशिवाय तो

राजा राममोहन राय.

पाण्याचा थेंबहि तोंडांत घेत नसे. इतकी विष्णूविषयी त्याच्या मनांत पूज्यबुद्धि होती. त्याची मातापितरें फार धर्मशील असल्यामुळे त्यांचा त्या क्रोमल अंतःकरणाच्या मुलावर धर्माच्या बाबतींत फार परिणाम घडला, हें मागें सांगितलेंच आहे. चौदाव्या वर्षीच वैराग्य उत्पन्न होऊन संन्याशी होऊन राममोहन घराबाहेर निघाला होता; पण आईच्या विनंतीवरून तो गेला नाहीं.

आरबी भाषेचा अभ्यास करीत असतां युक्लिड व आरिस्टॉटल यांच्या ग्रंथांची भाषांतरे व त्याचप्रमाणें कुराण हे ग्रंथ त्यानें वाचले, व त्यांपैकीं कुराणाचा त्याच्या मनावर विशेष परिणाम होऊन धर्मविषयक विचारजागृति त्याच्या मनांत झाली. सुफी पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचाहि अभ्यास राममोहनानें फार झटून केला व त्याचा परिणाम त्याच्या मनावर इतका झाला, कीं, तो अखेरपर्यंत तसाच राहिला. खासगी संभाषणांत व लेखांतहि तो सुफीचीं वचनें आधाराला घेत असे. पाटणा येथें जाऊन संस्कृत भाषेमध्ये त्यानें प्राविण्य मिळविलें. राममोहनाची आरबी आणि संस्कृत तत्त्वज्ञानांत जी गति झाली, त्यायोगें त्याच्या मनावर सुसंस्कार होऊन त्यापासून त्याचा फार फायदा झाला. हिंदुधर्माविषयी त्याला फार आदर वाटूं लागला. परंतु त्या धर्माच्या नांवाखालीं मूर्तिपूजेचा जो प्रकार सर्वत्र प्रचलित होता, त्याच्यावरचा त्याचा विश्वास डळमळूं लागला. देव एकच आहे हें ज्या धर्माचें मुख्य मत, त्याचें ज्ञान होतांच बहुदैविक अशी जी आपल्या देशाची मूर्तिपूजा व तत्संबंधीं आचार त्यावरून त्याचें मन सहजच उडालें. पाटणा येथें असतांना मौलवी लोकांनीं आरिस्टॉटल व युक्लिड यांच्या ग्रंथांच्या भाषांतराकडे त्याचें लक्ष्य लावलें, तेणेंकरून त्याचें मन सुसंस्कृत होऊन तें प्रफुल्लित झालें.

पूर्वतयारी.

राममोहन सोळा वर्षांचा झाला, तेव्हांच तो धार्मिक विषयांवर आपल्या बापाबरोबर वादविवाद करून त्याला निरुत्तर करू लागला; पण आपल्या भाषणामध्ये उद्दामपणाचें वर्तन त्यानें कधींहि केलें नाहीं. त्यानें मूर्तिपूजेविरुद्ध एक पुस्तक लिहिलें होतें व तें जेव्हां त्याच्या बापाच्या दृष्टीला पडलें तेव्हां त्याला राग येऊन बापलेंकाचें पटेनासें होऊन बापानें त्याला घराबाहेर हांकून दिलें. हताशन होतां राममोहनानें या संधीचा योग्य फायदा घेऊन सर्व हिंदुस्तानभर प्रवास केला व निरनिराळ्या धर्मांचें तारतम्यज्ञान मोठ्या मार्मिकतेनें संपादन केलें.

शाक्य मुनीच्या धर्माची माहिती मिळविण्याकरितां राममोहन १७८७ त तिबेटमध्ये देखील गेला, व तेथें कांहीं वर्षे राहिला. त्या उदार धर्माचा तेथें भलताच विपर्यास झालेला पाहून राममोहनाला फार दुःख झालें. तिबेटचे लोक लामालाच सृष्टीचा उत्पन्नकर्ता, रक्षणकर्ता व संहारकर्ता समजून त्याचीच पूजा करितात, असें त्याला आढळलें. त्यांची अशी समजूत आहे, कीं, महात्मा बुद्ध याचा आत्मा एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत जातो, व त्यामुळे जो कोणी आपल्या शरीरावर विवक्षित प्रकारचीं चिन्हे धारण करतो त्यालाच ते लोक बुद्धाचा अवतार समजतात. यायोगें राममोहनाला संताप येऊन त्यानें बौद्धधर्मगुरूनां त्यांच्या चुका दाखवून त्यांच्याशीं पुष्कळ वाद केला; परंतु त्याचा कांहींएक परिणाम न होतां उलट त्याचा छळ सुरू झाला. त्या लोकांसमक्ष त्यानें लामा देवाची निंदा केल्यावरून त्यांना फार क्रोध आला, व त्याच्या जिवावर देखील येऊन बेतलें ! परंतु तेथील कांहीं परोपकारी ब्रियांच्या मदतीनें तो मोठ्या शिकस्तीनें त्या अरिष्टांतून मुक्त झाला. ब्रियांनीं हें जें त्याला जीवदान दिलें, त्याची फेड करण्याकरितां तो पुढें ब्रियांच्या उन्नतीसाठीं

राजा राममोहन राय.

जन्मभर राबला त्या वेळेपासून स्त्रियांविषयी त्याला अतिशय आदर वाढू लागला. एकंदरीत पदातां राममोहनाला मुसलमानी तत्त्वज्ञान अवगत होतें, संस्कृत तत्त्वज्ञानहि अवगत होतें व चार वर्षे प्रवासांत घालविल्यावर बौद्धतत्त्वज्ञानाशी त्याचा बराच परिचय झाला होता.

याविषयी प. वा. भास्कर हरि भागवत द्वाणतातः—

“एतद्देशीय लोकांनां हजारों वर्षांपासून ज्या अज्ञानानें व वेढ्या समजुतींनीं गर्क करून टाकलें आहे, तें अज्ञान व त्या वेढ्या समजुती यांनां त्याच्या तीव्र बुद्धीपुढें लपावयाला जागा सांपडली नाहीं. पाटणा येथें असतां त्यानें आरिस्टॉटल आणि युक्लिड यांच्या ग्रंथांचें लक्ष्यपूर्वक अवलोकन केल्यावरून न्यायशास्त्राप्रमाणें सयुक्तिक रीतीनें विचार आणि भाषण करण्याचा अभ्यास त्याला पडून गेला होता, आणि पुराणोक्त मतांचीहि त्याला बरीच माहिती झाली होती; यावरून पुराणोक्त मार्ग असत्य असून तीं पुराणें केवळ अलंकार-रूप इतिहासानें व कांहीं अंशां दंतकथांनां हि भरलेली आहेत, अशी लौकरच त्याची पूर्ण खात्री झाली, आणि त्याप्रमाणें तो त्या वेळीं अवघा सोळा वर्षांचा असतां त्यानें ‘हिंदूंनी मूर्तिपूजा’ या विषयावर एक ग्रंथ लिहिला. हिंदुस्तानांत आणि तसेंच इतर देशांत तरी एवढ्या अल्पवयी मुलाच्या ठायीं इतकें सामर्थ्य व धैर्य आढळणें द्वाणजे कठिण ! असें असतां राममोहन रायानें एवढ्या लहान वयांतच प्रसिद्धपणें मूर्तिपूजेचा त्याग करून तन्निषेधक ग्रंथ लिहिला, यावरून त्याच्या बुद्धीचें व धैर्याचें आश्चर्य केल्यावांचून रहावत नाहीं. त्यानें असें केल्यामुळें त्याला बहुत तोटे सोसावे लागले, बापाच्या मालमत्तेवरचा त्याचा हक्क नाहींसा झाला, आणि त्याचे अगदीं जवळचे आप्तहि त्याच्यावर अतिशय रुष्ट झाले. त्याचा बाप जो अगदीं जुन्या चालीप्रमाणें चालणारा होता, त्याला आपल्या पुत्राचीं

पूर्वतयारी.

हीं विपरीत मते सहन होईनात. अशा समयी राममोहन रायाविषयी विचार करणें यांत मोठी मौज आहे. तो वयानें केवळ मूळ असून चरितार्थास्तव त्याला आपल्या पित्याचेंच अवलंबन करावें लागत असे, आणि आपली वास्तविक मते लोकांना विदित झाली असतां आपणावर मोठा कहर होईल अशी त्याची खात्रीहि होती, तर त्यानें तीं प्रगट करण्यास मागेपुढें पाहिलें नाहीं ! अशा या नीति-धैर्याचें आणि मनाच्या स्वतंत्रतेचें आपणांला आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नाहीं. नाहीं तर अमुक करावें आणि अमुक करूं नये, असें तोंडानें बोलणारे आपण पुष्कळ आहों; परंतु त्याचें फळ काय ? या आपल्या महातेजस्वी आणि पराक्रमी देशबंधूप्रमाणें खरें धैर्य धरून कोणी हातानें कृति करून दाखवितील, तर कांहीं उपयोग !”

राममोहन रंगपुर येथें नोकरीत असतांना सायंकाळीं तो आपल्या घरीं मंडळी जमवून धार्मिक विषयांवर—मुख्यतः मूर्तिपूजेवर वाद-विवाद करीत असे. तेथें जैनधर्मी कांहीं मारवाडी त्याला येऊन मिळाले, व त्यांच्यापासून तो ‘कल्पसूत्र’ शिकला.

नोकरी सोडल्यानंतर मुर्शिदाबाद येथें असतांना फारशी भाषेमध्ये त्यानें ‘तोदफत अल् मोहिद्दीन’ नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें होतें; याची प्रस्तावना आरबी भाषेंत होती व त्यामध्ये ज्या विषयाचें प्रतिपादन केलें होतें, तो विषय ह्मणजे सर्व राष्ट्रांमध्ये चालू असलेला जो मूर्तिपूजेचा प्रकार, त्याचा निषेध, हा होता.

ईश्वर एक आहे, त्याचें सामर्थ्य अपार आहे, आत्मा अमर आहे, असें राममोहन मानी, हें या पुस्तकावरून कळून येतें. देव एकच हें महंमदी धर्माचें मुख्य मत असल्यामुळें जरी त्याची या पुस्तकामध्ये थोडीशी स्तुति केली आहे, तरी मक्केचा अवतारी आणि त्याचीं भविष्यकथनें व दुसरे प्रकार यांचें यथायोग्य खंडन राममोहनानें

राजा राममोहन राय.

केलें आहे. या पुस्तकाचें इंग्रजी भाषांतर डाका येथील शाळाखात्याचे सुपरिटेंडंट मोलवी अबदुल्ला यांनीं करून तें १८८४ मध्ये कलकत्त्याच्या आदिब्राह्मणसमाजानें प्रसिद्ध केलें आहे.

वस्तुतः राममोहनाची खरी कामगिरी कलकत्त्यामध्ये आल्यावर झणजे १८१४ सालापासून सुरू झाली. कलकत्त्यास आल्यावर त्याच्या गुणांचें व विद्वत्तेचें तेज तेथील तरुण विद्वान् मंडळींत फांकूं लागलें, व हल्लुदळ त्याच्याभोंवतीं विद्वान् व सुविचारसंपन्न मंडळी जमूं लागली. सरकारी काम सोडून धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांच्या अभ्यासांत स्वस्थपणें काळ घालविण्याचा जो त्याचा फार दिवसांचा उद्देश तो बेचाळीस वर्षांच्या वयाच्या सुमाराला सिद्धीस गेला. कलकत्त्याला असतांना त्याचे कांहीं आप्त त्याला येऊन मिळाले. त्यांमध्ये त्याचा भाचा गुरुदास मुकरजी हा एक होता. या तरुणाची राममोहनावर अतिशय भक्ति जडली. तो फार चिडखोर स्वभावाचा होता. लोकांनीं केलेला छळ निमुटपणें सहन करण्याचें त्याजमध्ये सामर्थ्य नव्हतें. राममोहनाचे विरोध्यांशीं तंटा करण्यास तो नेहमीं सज्ज असे. यानेंच प्रथम राममोहनापासून ब्राह्मधर्माची दीक्षा घेतली. राममोहनाचे दोघे मुलगेहि कलकत्त्यामध्ये आपल्या बापाबरोबर राहूं लागले.

असाधारण बुद्धीचा मनुष्य झणून राममोहनाची कीर्ति चोहीकडे पसरली होती. विलक्षण बुद्धि व थोर अंतःकरण यांची जोड त्याजमध्ये झाली होती. तो बहुगुणी असल्यामुळें कलकत्त्याच्या प्रसिद्ध पुरुषांचें लक्ष्य राममोहनाकडे वेधलें होतें. त्यांमध्ये थोडे विद्वान् पंडितहि होते. सत्याचा प्रसार करण्याकरितां राममोहनानें चार प्रकारच्या पद्धतींचा स्वीकार केलेला होता (१) संभाषण व वादविवाद; (२) शाळांमधून शिक्षणप्रसार; (३) पुस्तकें छापून तीं प्रसिद्ध करणें; व (४) धार्मिक मंडळ्या स्थापन करणें. त्या वेळच्या विद्वान् पंडितांबरोबर

पूर्वतयारी.

व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांबरोबर त्याने पुष्कळ धर्मसंवाद केला. पुष्कळ वेळां हा धर्मसंवाद त्या वेळच्या वृत्तपत्रांतून चालत असे. या वेळीं त्याने बंगाली, इंग्रजी, फारशी व हिंदी भाषांमध्ये कित्येक पुस्तके प्रसिद्ध केलीं. सन १८१६ मध्ये त्याने केन व ईश या उपनिषदांचें आणि सन १८१७ मध्ये मांडुक्य व कंठ या उपनिषदांचें भाषांतर बंगालीत व इंग्रजीत केलें. याच वर्षी त्याने मंडुकोपनिषदाचें बंगालीमध्ये भाषांतर केलें. वेदांतसूत्र व वेदांतसार यांमुळे त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली, व विशालबुद्धीचा मनुष्य झणून त्याची ख्याति जिकडे-तिकडे झाली. हीं दोन पुस्तकेच आधारभूत धरून तो वादविवाद करीत असे. खरा जो हिंदुधर्म त्याच्याविरुद्ध तो कधीहि जात नसे. परंतु मूर्तिपूजेचा प्रकार सर्वत्र चाललेला पाहून तो लोकांना असें सांगे, कीं, आपल्या पूर्वजांचा जो उदार हिंदुधर्म त्याच्याविरुद्ध तुम्हीं हा प्रकार सुरू केला आहे. वेदांतसूत्र या ग्रंथाच्या प्रस्तावने-मध्ये तो असें झणतो, कीं, एका खऱ्या देवाची उपासना करण्या-विषयीं शास्त्रें सांगत आहेत. एका शाश्वत सनातन देवाविषयींच्या उदात्त कल्पना ज्या अडाणी लोकांना ग्रहण करवणार नाहीत, त्यांच्याकरितां मूर्तिपूजा आहे असें शास्त्रें सांगतात. त्या उदात्त कल्पना ग्रहण करितां आल्याबरोबर मूर्तिपूजेचा निषेध केला पाहिजे.

प्रकरण दुसरें. धर्मसंबंधी वाद.

त्या वेळचे कर्मठ ब्रह्मण पवित्र मानलेले धर्मग्रंथ इतर जातींच्या लोकांच्या नजरेला न पडूं देण्याची खबरदारी बाळगीत. वेदांतील मंत्र शूद्रांनी ऐकिले तर वेद भ्रष्ट होतील, अशी सर्वत्र समजूत होती. पण त्या ग्रंथांची भाषांतरें करून प्रसिद्ध करण्याला राममोहनानें सुरुवात केली.

प्रथमतः राममोहनानें १८१५ मध्ये वेदांतसूत्राचें बंगाली भाषांतर प्रसिद्ध केलें. बंगालीनंतर त्याचेंच एक रूपांतर हिंदुस्तानी भाषेत प्रसिद्ध केलें, आणि १८१६त वेदांताचें इंग्लिश भाषांतर प्रसिद्ध केलें. या ग्रंथाला जोडलेली प्रस्तावना फार सुंदर व बोधप्रद असून प. वा. भास्कर हरि भागवत यांनी तिचें केलेलें भाषांतर पुढीलप्रमाणें आहेः—

“ बहुतेक ब्राह्मण व इतर जातींचे हिंदु जी मूर्तिपूजा करितात, तिचें प्रतिपादन करण्याला ते अगदीं असमर्थ आहेत. तिजविषयी त्यांनां प्रश्न केला असतां सयुक्तिक रीतीनें भाषण करावयाचें टाकून, आमच्या वाढवडिलांनीं याप्रमाणें केलें झणून आक्षेप करितो असें झणतात, आणि हेंच तिच्या खरेपणाविषयीं प्रमाण पुरे आहे असें मानितात; आणि मी मूर्तिपूजेचा त्याग करून खऱ्या आणि अनाद्यंत परमेश्वरालाच भजूं लागलों झणून त्यांतून कित्येक मजवर अतिशय रुष्ट झाले आहेत. याजकरितां, आपलीं स्वतःचीं आणि आपल्या पूर्वजांचीं धर्ममते यांच्या प्रतिपादनार्थ मी कांहीं दिवसांपासून आमच्या पवित्र धर्मग्रंथांचा वास्तविक अर्थ आपल्या देशबंधूनां समजावून त्याविषयीं, आणि कित्येक अविचारी मनुष्यें मला जे दोष

धर्मसंबंधी वाद.

लावितात ते अगदी निरर्थक आणि अनुचित आहेत याविषयी, त्यांची खात्री करून देण्याचा यत्न करीत आहे.

“वेद हे हिंदूंची सर्व शास्त्रे होत. ते पृथ्वीच्या उत्पत्तीच्या वेळचे आहेत असें झणतात. ते फारच मोठे ग्रंथ असून अति कठीण आणि लाक्षणिक भाषेत लिहिलेले असल्यामुळे, बहुत स्थळीं गोंधळलेले आणि परस्परांनां विरुद्ध आहेत असें दिसून येतें. या सर्व अडचणी ध्यानांत आणून, महाव्यासानें सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी त्या सर्व ग्रंथांचा एक संक्षेपरूप ग्रंथ रचिला, आणि जे भाग परस्परांनां विरुद्ध असणारे असे दिसले तेहि टीका करून मिळवून घेतले. या ग्रंथाला वेदान्तसूत्र असें झणतात. त्याला सर्व हिंदु फार मान देतात, आणि विस्तीर्ण वेदांच्या जागी त्याजवरच गरज भागवितात; परंतु तो संस्कृत भाषेत असल्यामुळे आणि ब्राह्मण आपणांखेरीज दुसऱ्या कोणाला तो वाचावयाला तर काय, परंतु त्याला स्पर्श करावयाला देखील देत नसल्यामुळे, वेदांताचा आधार जरी ते वारंवार घेतात तरी तो साधारण लोकांस थोडाच माहीत आहे, किंबहुना नसल्यासारखाच आहे; आणि थोड्याच हिंदूंचें आचरण वेदांतील मतांस अनुसरून असतें.

“वर सांगितल्याप्रमाणें, आपल्या स्वतःच्या आणि आपल्या पूर्वजांच्या मतांच्या प्रतिपादनार्थ, मीं यथाशक्ति या आजपर्यंत अज्ञात ग्रंथांचीं संक्षेपरूप हिंदुस्तानी आणि बंगाली भाषांतरें प्रसिद्ध केलीं, आणि त्यांच्या प्रतींचा प्रसार स्वदेशीय लोकांत आपल्याकडून झाला तेवढा केला. सध्यांचें हें त्यांचेंच संक्षेपरूप इंग्रजी भाषांतर आहे. हें करण्यांत माझा उद्देश एवढाच, कीं, ज्या अडाणी समजुतींनीं आणि देवभोळेपणानें हिंदुधर्माचें स्वरूप सांप्रत इतकें बिघडलें आहे,

राजा राममोहन राय.

त्याचा आणि त्याच्या शुद्ध मूलतत्त्वांचा कांहीं संबंध नाही, हें माझ्या युरोपियन मित्रांना पक्कें समजावें.

“मी असें पाहिलें आहे, कीं, युरोपियन लोक लिहिण्यांत आणि भाषणांतहि हिंदु मूर्तिपूजेच्या स्वरूपाकडे सौम्य दृष्टीनें पाहूं इच्छितात, आणि कोणत्याहि पदार्थाची पूजा करणें तर ते पदार्थ ईश्वराच्या प्रतिमा आहेत असें मानून लोकां करितात, अशी आपल्या मनाची समजूत घालितात. असा प्रकार आहे असा जर कांहीं संभव असता, तर मी त्याविषयी कांहीं अधिक शोध केला असता; परंतु वास्तविक प्रकार असा आहे, कीं, सांप्रतकाळीं हिंदूंची अशी कांहीं समजूत नसून ते उलट असें मानितात, कीं, देव कोठ्यवधि आहेत, व त्यांतून प्रत्येकाला आपापल्या लोकां स्वतंत्र अधिकार आहे, आणि खऱ्या परमेश्वराची नव्हे, तर या देवांची भक्ति करण्याला देवळें बांधितात आणि पूजाअर्चादि कर्मे करितात. असें आहे तथापि हीं सर्व कर्मे मूळचीं लाक्षणिक रीतीनें ईश्वराची भक्ति करण्याच्या मार्गापासून उत्पन्न झालीं आहेत, यांत कांहीं संशय नाही. परंतु सध्यां हें सर्व लोक विसरले आहेत आणि जो कोणी असें ह्मणतो त्याला नास्तिक ह्मणण्यालाहि ते सोडीत नाहीत. इतर मनुष्यांच्या मतांवर स्वमतांचे वर्चस्व स्थापण्याला मी इच्छितों, असें यावरून कोणी समजूं नये. तशा विषयावर कितीहि वादोपक्रम झाला, तथापि अंती त्याचा परिणाम समाधानकारक होईल असें नाही. कारण, मनुष्याला आपल्या बुद्धिशक्तीच्या आंत ज्या गोष्टी आहेत त्यांविषयी जरी तिच्यायोगें निर्णय करितां येतो, तरी तिच्या पलीकडल्या ज्या आहेत त्यांत त्याची मति चालत नाही. मी येथें एवढेंच सुचवितों, कीं, सारासार विचार व आपली सामान्यबुद्धि यांवरून, या ब्रह्मांडाचा पालनकर्ता व नियंता कोणी तरी ज्ञानसंपन्न

धर्मसंबंधी वाद.

आणि अनादि आत्मा आहे असें जर आपणांला वाटतें, तर तो सर्व-
शक्तिमान् आणि सर्वाहून श्रेष्ठ आहे, व त्याला पूर्णपणें जाणणें किंवा
त्याचें वर्णन करणें हें आपल्या सामर्थ्यापलीकडे आहे, असेंहि आप
णांला मानिलें पाहिजे; आणि जरी अशिक्षित व कित्येक शिक्षितहि
(परंतु या एका प्रकरणांत दुरभिमानानें अंध झालेले) मनुष्य
आपणांला नेहमीं प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या आणि इंद्रियगोचर अशा कोणत्या
एकाद्या आपल्या मनाला येईल त्या पदार्थाची पूजा करितात, तरी
त्यामुळे अशा त्यांच्या वर्तणुकीचें मूर्खत्व तिळमात्र कमी होतें, असें
नाहीं.

“मूर्तिपूजेपासून उपास्थित झालेले आणि तत्संबंधी जे मनुष्याच्या
कल्याणाला प्रतिकूल किंबहुना अपकारक आचार त्यावर मी निरंतर
विचार करीत असतो, आणि मला आपल्या देशबांधवांची करुणा
येते. झणून त्यांना त्यांच्या अज्ञानरूप स्वप्नावस्थेंतून जागृत करण्यास
आणि आपल्या वास्तविक शास्त्राचें परिज्ञान करून देऊन सृष्टीचा
उत्पन्नकर्ता जो सर्वशक्तिमान् परमेश्वर त्याचीच सद्भावेंकरून आरा-
धना करावयास लावण्यास आपली पराकाष्ठा केल्यावांचून माझ्यानें
रहावत नाहीं.

“मी ब्राह्मण होत्साता, आपल्या सदसद्विचारबुद्धीनें जो चांगला
मार्ग मला दाखविला तो म्यां धरिला; यामुळे माझे आप्तविषयी,
जे पराकाष्ठेचे दुरभिमानी आणि सध्याच्या धर्ममार्गांत ज्यांचा स्वार्थ
आहे, त्यांच्याहि निंदेस आणि अपमानास आपणांस पात्र करून
घेतलें; परंतु हे त्रास कितीहि असले तथापि मी शांतपणें सहन करितों
आणि अशी आशा बाळगितों, कीं, लोक माझ्या आतांच्या श्रमांची
कृतज्ञतापूर्वक स्तुति करितील, असा सुदिन भरतखंडाला लौकरच
येईल. असो. मनुष्यें काय पाहिजे तें झणोत, हा समाधानकारक

राजा राममोहन राय.

विचार तर त्यांच्यानें मजपासून हिरावून घेववत नाहीं; जे गुप्तपणें पहातो आणि उघडपणें प्रतिफल देतो, त्या भगवंताला माझे विचार मान्य होतील.”

वेदांतसूत्रानंतर राममोहन राय यानें, केनोपनिषदावर शंकराचार्यानें केलेल्या टीकेच्या आधारानें त्या उपनिषदाचें भाषांतर करून तें बंगाली आणि इंग्लिश भाषांत प्रसिद्ध केलें. केनोपनिषद् हें साम-वेदांचा एक भाग आहे. ईश्वर अद्वैत व सर्वशक्तिमान् आहे, आणि तो मात्र पूजा करण्याला याग्य, हें त्यांत स्थापिलेंलें आहे. कर्मकांड आणि ज्ञानकांड असे वेदाचे दोन भाग आहेत. पहिल्यांत पंच-महातत्त्वांची पूजा व यज्ञयागादि कर्में सांगितलीं आहेत; दुपऱ्यांत ईश्वराच्या गुणांचें स्तवन करून त्याचें अस्तित्व प्रतिपादन केलें आहे. उपनिषदे या दुसऱ्या भागांत आहेत. या उपनिषदांचें भाषांतर करण्याचा हेतु इतकाच, कीं, कर्मकांडांत सांगितलेलीं वेडींवेडीं कर्में, आणि पुराणांत सांगितलेल्या पूजाअर्चा हीं सर्व, वेदांचा उत्तम आणि अतिनिर्दोष भाग जीं उपनिषदे, त्यांत सांगितलीं नाहींत एवढेंच नाहीं, तर त्यांचा त्यांत निषेध केल्यासारखें आहे.

राममोहन राय यानें ईश्वर अद्वितीय आहे, द्वितीय नाहीं, हें वेदांत-सूत्राचें मत असल्याचें लोकांनां दाखवून देण्यास फार यत्न केले. त्यानें सामोपनिषदाच्या भाषांतराला जी प्रस्तावना लिहिली आहे, तींत तो झणतो “देव एकच आहे, असें जें हिंदु धर्माचें वास्तविक मत तें लोकांनां समजून, त्यांमध्ये त्याविषयी ज्या वेढ्या समजुती आहेत, त्या सर्व नाहींशा होतील आणि तसेंच वेदांचा कोठेकांठें लाक्षणिक अर्थ ध्यावा लागतो हें त्यांनां माहीत होऊन ज्यांहीकरून सांप्रतकालीं हिंदु प्रपंचाचीं जीं साधारण सुखें त्यांनां मुक्लीं आहेत इतकेंच नाहीं, तर आपल्या स्वतःच्या, आपल्या मित्रांच्या आणि

धर्मसंबंधी वाद.

आप्तांच्या प्राणांचा नाश करण्यासहि प्रवृत्त होतात, असे जे कित्येक आचार ते अगदी टाकून देतील, अशी मी अपेक्षा करितों.”

आपल्या लोकांना त्यांच्याच धर्मशास्त्रांतील सयुक्त आणि वास्तविक मतांचें परिज्ञान करून देऊन मूर्तिपूजेपासून मुक्त करण्याचा जो त्याचा मानस त्याला अनुसरून त्यानें यजुर्वेदांतील कठोपनिषद आणि अथर्ववेदांतील मुंडकोपनिषद, यांची बंगाली आणि इंग्लिश भाषातरे करून त्यांचा आपणाकडून झाला तेवढा लोकांमध्ये प्रसार केला.

हे ग्रंथ प्रसिद्ध केल्यामुळे लोकांत फार गवगवा झाला. शास्त्री, पंडीत व दुसर दुरभिमानी लोक यांच्या पोटांत मोठी धास्ती बसली. ब्राह्मणांशिवाय इतरांला वाचण्याचा व ऐकण्याचा अधिकार नाही असे जे वेद व उपनिषदे त्यांचें भाषातर इतर भाषांत झाल्यामुळे सर्व लोकांना तीं वाचावयाला मिळालीं झणून सर्व देशांतील ब्राह्मणवर्ग राममोहनाविरुद्ध खवळून गेला. भट, भिक्षुक, उपाध्ये यांनीं राममोहनाचा पाडाव करण्याविषयीं कंबर बांधिली. पंडितांच्या त्वेषाला तर सीमाच उरली नाही. त्याच्याविरुद्ध कुत्सित व दुष्ट टीकांचा वर्षाव होऊन त्याच्या मतांचें खंडन करणारीं अनेक पुस्तके एकामागून एक प्रसिद्ध होऊं लागलीं. परंतु तें सर्व त्यानें निमूटपणें सहन केलें. त्यानें शास्त्रांचे आधार देऊन त्या सर्वांना शांतपणें उत्तरें दिलीं; पण तसें करतांना केव्हांहि सभ्यपणा सोडला नाही. आपलीं तत्त्वे प्रतिपादण्यापेक्षां दुसरें वायफळ तो कधींहि बोलत नसे. राममोहन रंगपूर येथे असतांना तेथील जज्जाचा दिवाण गौरीकांत भट्टाचार्य यानें ‘ज्ञानचंद्रिका’ नांवाचें एक पुस्तक बंगालीमध्ये लिहून राममोहनाचीं मतें खोडून काढून मूर्तिपूजेचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला; पण त्यांत त्याला यश आलें नाही. राममोहनाचा छळ करण्याकरितां त्यानें पुष्कळ खटपट केली; पण तीहि व्यर्थ झाली.

राजा राममोहन राय.

मद्रास येथील सरकारी कॉलेजाचे हेडमास्तर शंकरशास्त्री हे सन १८१६ मध्ये राममोहनाबरोबर धर्मसंवाद करण्याला पुढे सर-सावले, व त्यांचा हा वाद त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांतून सुरू झाला. वेदांतसूत्राप्रमाणे व पुराणाप्रमाणे कोणा एका अर्थी ईश्वर एकच आहे, हें त्या शास्त्र्यानें कबूल केलें. परंतु तो असें ह्मणे, कीं, राममोहन रायाला हें मत आपण शास्त्रांतून शोधून काढिलें असें ह्मणून घेण्याला आधार नाही. इतकें असूनहि पुनः मूर्तिपूजा असावी व ईश्वराचे अनेक गुण एकमेकांपासून भिन्न आणि स्वतंत्र आहेत असें मानून त्यांच्या प्रतिमा करून पुजाव्या, असें तो ह्मणे. हें सिद्ध करण्याला तो असे दृष्टांत देई:-जर कोणा मनुष्याला राजाला भेटण्याची इच्छा असली, तर त्याला पहिल्यानें प्रधानाची भेट घेतली पाहिजे, नाही तर एकदम राजाकडे जाईन ह्मणेल तर राजाला क्रोध येईल; तसेंच कोणा मनुष्याला दादर चढावयाचा असल्यास त्यानें एकेक पायरी चढत गेलें पाहिजे, नाही तर एकदम सातआठ चढेन ह्मणेल तर पाय मोडून घेईल. तद्वत्च ईश्वराची कृपा त्याच्या गुणांची मूर्तिपूजा प्रथमतः करून हळुहळू संपादन करित गेलें पाहिजे.

राममोहनानें वेदांतील पुष्कळ आधार दाखवून असें स्थापन केलें, कीं, ईश्वराचे गुण एकमेकांपासून भिन्न आणि स्वतंत्र आहेत, हें मत वेदांतसूत्रांतील मुख्य मतांशीं अगदीं विरुद्ध आहे.

शेवटीं राममोहनानें सन १८१७ मध्ये 'हिंदु धर्माप्रमाणें ईश्वराच्या अस्तित्वाचें समर्थन' (A defence of Hindu Theism) या मध्यम्याखालीं एक लेख लिहून त्या विद्वानाची लेखणी बंद केली. कारण राममोहनानें जो शेवटचा विचारपरिप्लुत निबंध लिहिला, त्यावर त्या शास्त्र्याकडून उत्तरच आलें नाही.

धर्मसंबंधी वाद.

नंतर लौकरच भट्टाचार्य नामक कलकत्त्यांतील एका गृहस्थानें बंगाली आणि इंग्लिश भाषांमध्ये एक लहानसें पुस्तक काढून त्यांत राममोहनाच्या मतांवर पुष्कळ हल्ले केले; परंतु त्यांचेहि राममोहनानें यथायोग्य खंडन केलें. नंतर कलकत्ता येथील सरकारी कॉलेजचे मुख्य पंडीत मृत्युंजय विद्यालंकार यांनीं 'वेदांतचंद्रिका' नांवाचें पत्रक काढून राममोहनाच्या तत्वाला विरोध केला, तेव्हां राममोहनानें 'वेदांतील एकेश्वरी मताचें पुनश्च समर्थन' (A second defence of the Monotheistical system of the Vedas) हे पत्रक प्रसिद्ध करून वरील पुस्तकांतील प्रश्नाला उत्तरें दिलीं.

आत्मीय सभेच्या एका बैठकीमध्ये राममोहनानें जीं तत्त्वे प्रतिपादिलीं, त्यामुळे मद्रासचे पंडित सुब्रमणीशास्त्री यांनीं राममोहनाला मूर्तिपूजेवर वादविवाद करावयाला आव्हान केलें. सन १८१९ च्या डिसेंबरांत कर्भठ हिंदु लोकांचे पुढारी राधाकांतदेव यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक जाहिरसभा भरून तीमध्ये राममोहन व ते शास्त्री यांच्यामध्ये कडाक्याचा वाद झाला. त्या वेळीं राममोहनानें आपल्या प्रतिपक्षाचें तोंड बंद केलें.

सत्य शोधून काढण्यामध्ये राममोहनाचा हातखंडा असे. जेथेजेथे झणून सत्याचें रत्नभांडार सांपडत असे, तेथूनतेथून तो तें मिळवीत असे. हिंदुशास्त्रापुरतीच त्याची दृष्टि नव्हती व झणून त्या धर्मांतूनच सत्य शोधून काढून तो गप्प बसला असें नाहीं; तर कुराणामधील सत्यशोधनार्थ त्यानें आरबी भाषेचा अभ्यास करून कुराणाचें अध्ययन केलें. ख्रिस्ती धर्मांतील उदात्त तत्त्वे कळावीं झणून त्यानें बायबलचा अभ्यास केला; परंतु इंग्रजीमध्ये लिहिलेल्या बायबलनें त्याचें समाधान होईना झणून जुन्या कराराचा

राजा राममोहन राय.

अभ्यास करण्याकरितां तो हिब्रु शिकला व नव्या कराराच्या अभ्यास करण्याकरितां ग्रीक भाषा शिकला. नव्या करारामधील जीझस ख्राइस्टचा उपदेश त्याला फार पसंत पडला. तो सर्व त्यानें एकत्र करून इ. स. १८२० मध्ये पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केला; त्या पुस्तकाचें नांव 'येशूच्या आज्ञा द्वाणजे सुखाचा व शांतीचा मार्ग' (Precepts of Jesus, a guide to peace and happiness) असें होतें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत राममोहन द्वाणतो "ज्या भगवंतानें जाति, पदवी आणि संपत्ति यांचा भेद न राखितां सर्व प्राणिमात्रांस एकीकडून सुख, दुःख, मरण इत्यादि स्थित्यंतरास समानपणें पात्र केलें आहे, आणि त्या सर्वांनां सृष्टीतील सुखें भोगण्याला एकसारखा अधिकार दिला आहे, त्याविषयी उच्च विचार व बहुमान मनुष्यांच्या मनांत बिंबवून देण्याला आणि उत्पन्न-कर्त्याविषयी, स्वतःविषयी आणि इतर जनांविषयी आपलीं कर्तव्य-कर्मे समजण्याला हा लहानसा नीतिग्रंथ इतका उपयोगी आहे, कीं, तो प्रसिद्ध केल्यापासून कांहीं तरी चांगला परिणाम झाल्यावाचून राहणार नाहीं, अशी माझी पक्की खात्री आहे."

या पुस्तकामध्ये येशु ख्रिस्त हा मोठा धर्मोपदेशक होऊन गेला एवढेंच दाखविलें होतें; पण 'ख्रिस्ताचें देवपण' (Doctrine of divinity) हें तत्त्व कबूल केलें नव्हतें. त्यामुळे 'फ्रेंड ऑफ इंडिया' या प्रसिद्ध पत्राचे संपादक डॉक्टर मार्शमन यांनां फार राग आला व त्यांनीं कडाक्याचा वाद आपल्या पत्रांतून चालविला. या विद्वान् ख्रिस्ती गृहस्थाच्या मतांचें खंडन करण्याकरितां राममोहनानें 'ख्रिस्ती लोकांनां विनंति' (An appeal to the Christian public) या नांवानें तीन पुस्तकें अनुक्रमे १८२०, १८२१ व १८२३ सालीं प्रसिद्ध केलीं. तिसरें पुस्तक त्याला फारच

धर्मसंबंधी वाद.

प्रयासाने प्रसिद्ध करावे लागले. त्याची सर्व पुस्तके व पत्रके श्रीरंग-पूर येथील बॅप्टिस्ट मिशन नांवाच्या छापखान्यामध्ये आतांपर्यंत छापिली जात होती; परंतु त्याचे हे पुस्तक ख्रिस्ती धर्माच्या उलट असल्यामुळे त्या छापखान्याच्या व्यवस्थापकाने ते छापण्याचे नाकारले. राममोहनाने धैर्य, सहनशीलता व निःस्वार्थबुद्धि विलक्षण होती. तो ही पुस्तके छापित असे, ते त्यांचा खप होऊन कांही प्राप्ति होईल झणून नव्हे. आतां त्याने आपला स्वतःचा छापखाना खरेदी केला. या छापखान्यातून बाहेर पडलेले पहिले पुस्तक (Final Appeal) ' अखेरची विनंति ' हे होय. या पुस्तकामध्ये त्या विद्वान् इंग्रज गृहस्थाच्या मतांचे पूर्णपणे खंडन केले होते. हा वाद चालू असतांना राममोहनाने आपली सहनशीलता ढळू दिली नाही, व सुस्वभाव सोडला नाही. या पुस्तकांची कीर्ति दूरदूरच्या सर्व देशांत पसरली. ती पुस्तके इंग्लंडमध्ये पुनः छापली व हिंदुस्तानांतील मनुष्यांच्या ठिकाणी अशी विलक्षण बुद्धि वसत आहे हे पाहून तेथील लोक आश्चर्याने थक् झाले. याच सुमाराला राममोहनाचा शिष्य वृजमोहन मुंजधर याने ' हिंदु-एक-देवमत ' या विषयावर एक ग्रंथ बंगालीमध्ये प्रसिद्ध केला. यांत मूर्तिपूजेवर मोठा कहर केलेला आहे. आज बंगाली भाषेत तो पहिल्या प्रतीचा ग्रंथ आहे, असे झणतात. या ग्रंथांतील भाषेच्या शैलीवरून व विचारांवरून असे दिसते, की, तो ग्रंथ राममोहनाने स्वतः लिहून आपल्या शिष्याच्या नांवाने प्रसिद्ध केला असावा.

राममोहनाला यानंतरचा श्रीरामपूर येथील एक ख्रिस्ती मिशनरी प्रतिस्पर्धी उत्पन्न झाला. या गृहस्थाने एक मासिक पुस्तक काढून तो त्यामध्ये वेद, दर्शन, पुराणे आणि तंत्रे यांमध्ये प्रतिपादिलेल्या तत्त्वांमध्ये फोलपणा आहे, हे दाखवू लागला. उलटपक्षी सन १८२१

राजा राममोहन राय.

मध्ये राममोहनानें इंग्रजीमध्ये व बंगालीमध्ये 'ब्राह्मनिकल मॅगझिन' (Brahmanical magazine) हें पुस्तक काढून त्यामध्ये तो त्या मिशनरीच्या मतांना विरोध करूं लागला. मोठ्या धैर्याने व सप्रमाण आधार देऊन त्या मिशनरीवर त्याने जोराचा हल्ला करून हिंदु शास्त्राविषयीचा आपला आदर व्यक्त केला. यानंतर थोड्याच दिवसांनी 'पाद्री व त्याचे शिष्य' (Missionary and his pupils) हें स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध करून 'त्रयीच्या तत्त्वाचा' (Doctrine of Trinity) त्यामध्ये तांत्रपणें संवादात्मक रीतीने निषेध केला. या पुस्तकामध्ये ख्रिस्ती धर्मातील त्या तत्त्वाचा फोलपणा त्याने दाखविला. दुसऱ्या एका वादविवादांमध्ये राममोहनानें रामदास हें टोपण नांव घेऊन स्पष्ट रीतीने उघड करून दाखविलें, कीं, हिंदुलोकांची मूर्तिपूजा व त्रयी मानणाऱ्या ख्रिस्ती लोकांची मूर्तिपूजा यांमध्ये कांहीं फरक नाहीं. हिंदु लोक पुष्कळ देवांची पूजा करितात व ख्रिस्ती लोक तीन देवांची पूजा करितात.

१८२३ सालीं हिंदु कॉलेजमधील एक प्रसिद्ध शिक्षक टायटलर व श्रीरामपूर येथील ख्रिस्ती मिशनरी हे एका बाजूला, व राममोहन हा एकटा दुसऱ्या बाजूला, या रीतीने मोठा कडाक्याचा वाद 'हरकारू' व 'फ्रेंड ऑफ इंडिया' या दोन पत्रांतून सुरू झाला. एका धार्मिक विषयावर राममोहनानें प्रसिद्ध केलेल्या कांहीं मुद्द्यां-विरुद्ध टायटलरचें एक पत्र 'हरकारू' मध्ये प्रसिद्ध झालें. याला उत्तर झणून राममोहनानें हिंदुमूर्तिपूजकांचा पक्ष घेऊन 'रामदास' या टोपण नांवानें पुढें दिल्याप्रमाणें लिहिलें:—

“राममोहन हा हिंदुमूर्तिपूजकांचा त्याचप्रमाणें त्रयी मानणाऱ्या ख्रिस्ती मूर्तिपूजकांचाहि विरोधी आहे. तेव्हां ख्रिस्ती व हिंदु या दोन्ही धर्मांचीं मुख्य तत्त्वे सारखीं असल्यामुळे

धर्मसंबंधी वाद.

दोन्ही धर्मांच्या लोकांनीं या त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांचा पाडाव करण्या-
करितां संगनमत करावें !”

हें प्रसिद्ध झाल्याबरोबर टायटलर व दुप्रे ख्रिस्ती मिशनरी यांनां फार चीड आली. आपल्या ख्रिस्ती धर्माचीं व हिंदु-ज्यांनां ते ‘पाखांडी (Heathens)’ झणत त्यांच्या धर्माचीं मुख्यमुख्य तत्त्वे एक आहेत हें झणण्याला ते कबूल होईनात. हिंदुधर्म आणि ख्रिस्तीधर्म यांची तुलना करणें अयोग्य आहे असें झणून ‘रामदासा’च्या पत्राला त्यांनीं उत्तर दिलें. हा वाद तसाच चालू राहिला व शेवटीं ‘रामदासा’नें आपल्या प्रतिपक्षीयांची लेखणी बंद केली, व असें सिद्ध करून दाखविलें, कीं हिंदु लोकांची मूर्तिपूजा ही त्रयी मानणाऱ्या ख्रिस्ती लोकांच्या मूर्तिपूजेपेक्षां यत्किंचित्हि हलकी नाहीं. दोनहि धर्म ईश्वराचा अवतार कबूल करितात व एकापेक्षां जास्ती देवांची उपासना करावयाला सांगतात. मग ते देव तीन असोत किंवा अनेक असोत. तेव्हां दोन्ही धर्मांची मुख्य तत्त्वे एकच आहेत हें कबूल केलें पाहिजे. हा सर्व वाद नंतर राममोहनानें पुस्तकरूपानें छापून काढला.

कित्येक मोठे लोक कडाक्याच्या वादविवाद प्रसंगीं चिडून जातात; परंतु राममोहनाची गोष्ट तशी नव्हती. निरनिराळ्या देशच्या, जातीच्या लोकांबरोबर स्वमतप्रतिपादनार्थ त्याला वर सांगितल्या प्रमाणें जरी झगडावें लागलें, तरी त्याच्या वृत्तीमध्ये कधीहि चलबिचल न होतां त्याची मुद्रा आणीबाणीच्या प्रसंगीं देखील शांत व गंभीर दिसे. त्याच्या तोंडून तिरस्कारयुक्त असे शब्द कधीहि निघाले नाहींत.

प्रकरण तिसरें.

आत्मीयसभा.

राममोहनाच्या बापाच्या मृत्यूनंतर राममोहनाचा भाऊ जगमोहन याच्या ताब्यामध्ये वडिलोपार्जित सर्व मिळकत गेली होती. जगमोहन १८११ त मरण पावला, तेव्हां अर्थात्च ती सर्व मिळकत राममोहनाच्या ताब्यांत जावयाची; परंतु त्याच्या स्वतःच्या पूज्य आईनेच तिच्या आत्मांच्या चिथावणीवरून राममोहनावर कोर्टात फिर्याद केली. इ. स. १८१४ त डिग्वीसाहेब रजेवर इंग्लंडमध्ये गेले त्याच वेळीं राममोहनानें सरकारी नोकरी सोडून आपल्या आयुष्याचा अंतिम हेतु साध्य करण्याकरितां तो कलकत्त्याला आला, हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. त्याचा खटला कलकत्त्याच्या कोर्टांमध्ये चालू असल्यामुळें कलकत्त्याला येण्यास त्याला हें एक निमित्त झालें होतें. कलकत्त्याला आल्यानंतर दुसऱ्याच वर्षीं ह्याजें इ. स. १८१५ त त्यानें वेदांचीं भाषांतरे करून तो तीं एकामागून एक प्रसिद्ध करूं लागला, व लवकरच लोकांची मानसिक, नैतिक आणि धार्मिक उन्नति करण्याच्या हेतूनें आत्मीय नांवाची सभा त्यानें स्थापन केली. त्या सभेमध्ये धर्मातील उन्नत तत्त्वांवर वादविवाद होत असे. राममोहन रंगपूर येथें असतांना तेथें ज्या सभा होत असत, त्यांची हकीगत कलकत्त्याला अगोदरच येऊन पोहोचली होती. त्यामुळें राममोहन कलकत्त्याला येऊन राहूं लागल्याबरोबरच सुशिक्षित लोक त्याच्या सभोवतीं जमूं लागले, व त्याच्या मताला सहानुभूती दाखवूं लागले. पाश्चात्यांच्या सहवासांमुळें कलकत्त्यामधील कांहीं सुशिक्षितांचीं मनें सुधारणेकडे आधींच लागलेली होती, व राममोहनाचीं

आत्मीयसभा.

व आपलीं.मते जुळताहेत असें त्यांनां समजतांच ते राममोहनाला येऊन मिळाले. त्यांपैकीं कांहींजण अतिशय श्रीमंत असून प्रतिष्ठित घराण्यांतील होते. बाबु द्वारकानाथ ठाकूर, बाबु प्रसन्न कुमार ठाकूर, बाबु कालीनाथ, वैकुंठनाथ मुनशी, वृंदावन मित्र, काशिधाम मलीक, राजा कालीशंकर घोसाळ, आनंद प्रसाद बानर्जी, वैद्यनाथ मुकर्जी वगैरे गृहस्थ उघडउघडपणें आत्मीय सभेला येऊन मिळाले. यांशिवाय वृजमोहन मुजुमदार, फलादर बोस, नंदकिशोर बोस वगैरे बरेचजण आत्मीय सभेला हजर असत.

या सभेमध्ये येणारे सर्वचजण राममोहनाचीं तत्त्वे त्यांनां मान्य होतीं झणून येत होते, असें नाहीं. कांहींजण एवढ्या मोठ्या विद्वानाची संगति लाभावी झणून येत होते. बाकीचे अडचणीच्या वेळीं त्याजकडून योग्य व पोक्त सल्ला घेण्याकरितां येत असत; पण कांहीं थोडेजण मोठे आस्थेवाईक होते, व त्यांनां राममोहनानें स्थापित केलेलीं तत्त्वे पूर्णपणें मान्य होतीं.

या सभेमध्ये येणारे बहुतेकजण मध्यम वयाचे होते. त्यांनां राममोहन आपल्या बरोबरीनें व मित्रत्वाच्या नात्यानें वागवीत असे, व त्यांच्याशीं बंधुभावानें वागत असे. दुसरे थोडेजण अगदीं तरुण होते, ते राममोहनाला आपला गुरु समजून सदा त्याच्याजवळ असत. पंडीत शिवप्रसाद मित्र व हरिहर नंदतीर्थस्वामी या दोघांजणांची राममोहनाला जुन्या शास्त्रांचें विवरण करण्याच्या कामीं मोठी मदत झाली. हरिहर नंदतीर्थ स्वामीचें मुळचें नांव नंदकुमार होतें. तो हुगळी जिल्ह्यांत माळपारा येथें जन्मला, व तेथेंच त्यानें संस्कृताचें चांगलें अध्ययन केलें; परंतु लहान वयांतच त्यानें संन्यासवृत्ति स्वीकारिली व जगांतील व्यवहारापासून अलिप्त राहून तो तीर्थयात्रा वगैरे करण्यामध्ये आयुष्याची कालक्रमणा करूं लागला.

राजा राममोहन राय.

राममोहन रंगपूर येथें असतांना हे स्वामी तेथे आले. त्या ठिकाणीं दोघांची मैत्री जुळली आणि ते धार्मिक गोष्टींचा तासांचेतास विचार करीत एकत्र राहत असत. राममोहन कलकत्त्याला आला, त्या वेळीं हि स्वामी वारंवार कलकत्त्याला येऊन महिन्यांचे महिने त्याच्या सहवासांत राहत असत. एका खेपेला त्यांनीं आपला भाऊ रामचंद्र याला आपल्याबरोबर कलकत्त्याला आणिलें व त्याला राममोहनाच्या देखरेखीखाली ठेविले. हाच रामचंद्र पुढें ब्राह्मसमाजाचा पदिला आचार्य झाला. तो पंडीत रामचंद्र विद्यावागीश या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

ही सभा स्थापन झाल्यानंतर पहिलीं दोन वर्षे साप्ताहिक उपासना राममोहनाच्या घरांतील बागेमध्ये होत असत. त्या ठिकाणीं शिवप्रसाद मित्र वेद द्वणत असे, व त्यांच्या अर्थांचें विवरण करीत असे. उपासनेकरितां राममोहनानें केलेल्या कविता गोविंदमाला नांवाचा एक गवई गात असे. दोन वर्षांनंतर ही सभा राममोहनाच्या सिमला नांवाच्या घरामध्ये भरूं लागली, व नंतर १८१९ सालीं ती बिहारीलाल चौबे यांच्या घरामध्ये भरूं लागली. याच ठिकाणीं राममोहन व सुब्रमणीशास्त्री नांवाचा मद्रासचा एक ब्राह्मण यांच्यामध्ये मूर्तिपूजेवर कडाक्याचा वाद झाला. त्या वेळीं राधाकंठ देव वगैरे बरेच पुढारी हजर होते. १८१९ नंतर पुढें कांहीं वर्षांनीं आत्मीयसभा बंद पडली. याचें कारण बहुशः असें असावें, कीं, राममोहनाचें लक्ष्य त्या वेळीं अडामसाहेबाबरोबर एक युनिटेरियन समाज स्थापण्याकडे लागलें होतें, व शिवाय राममोहनावर त्याच्या पुतण्यानें व बरद्दानच्या राजानें ज्या फिर्यादी केल्या, त्याच्या त्रासानें त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य नव्हतें.

प्रकरण चवथें.

ब्राह्मसभेची स्थापना.

राममोहनाविषयी पुढील मजेदार गोष्ट सांगतात. राममोहनाचा ख्रिस्ती मिशनरींबरोबर कडाक्याचा वादविवाद चालला असतां ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरितां एक ख्रिस्ती मिशनरी विलायते-हून हिंदुस्तानांत आला. त्याचें नांव रे. वुडलियम अँडॅम असें होतें. त्यानें राममोहनाशीं ओळख करून घेऊन त्याला आपल्या धर्मांमध्ये घेण्याचा प्रयत्न केला. राममोहनानें दाखले देऊन त्या मिशनरीच्या स्पष्टपणें लक्ष्यांत आणून दिलें, कीं, त्रयवाद, ख्रिस्ताचें देवत्व व लोककल्याणासाठीं स्वार्थत्याग करून Atonement by the vicarious sacrifice of Jesus हीं तीनहि मते बायबलमधील उपदेशाच्या विरुद्ध आहेत. राममोहनाच्या या भाषणा-मुळे त्या मिशनरीची खात्री झाली, व राममोहन ख्रिस्ती होण्याऐवजीं त्या मिशनरीनेंच त्रयवादाचा त्याग करून सन १८२१ मध्ये स्वतः एकेश्वरी मत स्वोच्चारलें. यायोगें ख्रिस्ती मिशनरीमध्ये फार गवगवा झाला, व तिरस्कारानें रे. वुडलियम अँडॅम याला तें 'दुसरा भ्रष्ट झालेला अँडॅम (Second fallen Adam)' या नांवानें संबोधूं लागले.

याप्रमाणें धर्मांतर झाल्यावर रे. अँडॅम हे मोठ्या उत्साहानें एकेश्वरी धर्माचा उपदेश राममोहनाच्या सभ्यानें करूं लागले. १८२१च्या सप्टेंबरांत त्यांनीं एक युनिटारेयन (एकेश्वरी) सोसायटी स्थापन केली. तिला 'कलकत्ता युनिटारेयन कमिटी' असें नांव देण्यांत आलें. तिचे सभासद थोडे हिंदी गृहस्थ व कित्येक युरोपियन गृहस्थ होते.

राजा राममोहन राय.

राममोहन हा त्यांचा पुढारी होता. १८२७ मध्ये थिओडोर डिकन्स, जार्ज जेम्स गॉर्डन, वुडलियम टेट, बी. डब्ल्यु. मॅक्लीऑड, नॉर्मन करे, राममोहन राय, द्वारकानाथ ठाकूर, प्रसन्न कुमार ठाकूर, राधा प्रसाद राय, रे. वुडलियम अँडॅम हे याचे सभामद होते. धर्मसंबंधी वेढगळ समजुती व अंधश्रद्धा नाहीशी करून लोकांना विद्या देऊन सुशिक्षित करावयाचे, असा या संस्थेचा उद्देश होता. या संस्थे-मार्फत १८२२ पासून एक अँग्लोव्हर्नाक्युलर शाळा आणि एक युनि-टेरिअन छापखाना सुरू करण्यांत आला. या संस्थेने कांही पुस्तके छापून प्रसिद्ध केली. या दोन्ही संस्थांचा बहुतेक सर्व खर्च राम-मोहनच करीत असे. रे. अँडॅम हे या संस्थेच्या मिशनरीचे काम करीत असून त्यांना वेतन राममोहनाकडूनच मिळत असे.

या संस्थेसंबंधाने राममोहनाला इंग्लंड व अमेरिका येथील युनि-टेरिअन लोकांबरोबर पत्रव्यवहार करावा लागे. बालतिमारे येथील एका गृहस्थाला ता. २७ अक्टोबर १८२२ रोजी लिहिलेल्या पत्रांत राममोहन द्वाणतो:—

“बरेचसे आस्थेवार्डक लोक ख्रिस्ताने प्रतिपादिलेल्या तत्त्वांमध्ये आज बरेच दिवसांपासून झालेली भेसळ काढून टाकण्याचा मोठ्या उत्साहाने प्रयत्न करीत असल्यामुळे आतां मात्र मला अशी आशा वाटते, की, ख्रिस्ताने उपदेशिलेली तत्त्वे फार दिवस काळोखांत राह-णार नाहीत. त्यांचे वास्तविक स्वरूप लोकांच्या नजरेला आल्या-शिवाय राहणार नाही. सध्याचे मिशनरी त्या तत्त्वांचा भलताच विपर्यास करितात; पण ख्रिस्ताची व त्याच्या शिष्यांची तत्त्वे फार उदात्त असून ती बुद्धीला पटण्यासारखी आहेत, हे पाहून मला फार समाधान वाटते. माझा प्राण गेला तरी बेहतर, पण त्याच्या तत्त्वांचे समर्थन करण्याला मी केव्हांहि माघार घेणार नाही. आमच्या संस्थेचे

ब्राह्मसभेची स्थापना.

सभासद जरी थोडे आहेत, तरी त आस्थेवाईक आहेत. ख्रिस्ताने प्रतिपादिलेल्या धर्माचे सार माझ्या समजुतीप्रमाणे हें आहे, कीं, सर्व मनुष्यप्राणी एका ईश्वराची लेकरें होत. तेव्हां देश, जात, वर्ण किंवा धर्म यांचा निर्बंध न ठेवतां एकमेकांनीं एकमेकांवर प्रेम करावें''

या कमिटीमार्फत रे. अँडॅम हे दर रविवारी एका जागीं उपदेश करीत असत. प्रथम जरी त्यांच्या उपदेशाला पुष्कळ मंडळी जमत, तरी पुढेपुढे मुळीच जमेनाशी झाली. त्यांच्या उपासनेला राममोहन, त्याचे मित्र व सहानुभूति बाळगणारे दुसरे लोक येत असत. राममोहन आपल्या मुलांना, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना व ताराचंद चक्रवर्ती व चंद्रशेखर देव या मित्रांना घेऊन नियमानें जात असे. एके वेळीं रे. अँडॅम यांची उपासना ऐकून परत घरीं येतांना दोघां मित्रांनीं एकदां त्याला सुचविलें, कीं, परकीयांनीं चालविलेल्या उपासनेला जाण्यापेक्षां आपली स्वतःचीच उपासनेला एक जागा असणें इष्ट आहे. असेंहि झणतात, कीं, युनिटेरिअन मिशनला यश येत नाहीसं पाहून रे. अँडॅमनें स्वतः स्वतंत्र समाज काढण्याला राममोहनाला सांगितलें. कसेंहि असो, हें त्याचें झणणें राममोहनाला पसंत पडून त्याचा विचार करण्याकरितां राममोहानें आपल्या घरीं एक सभा बोलावली. या सभेमध्ये बाबू द्वारकानाथ टागोर वगैरे त्या वेळच्या चार नामांकित गृहस्थांनीं आश्रय देण्याचें कबूल केलें. शेवटीं इ. स. १८२८ त भाद्रपद महिन्यांत (आगस्ट ता. २०) जोरांसांको येथील एक घर या कामाकरितां भाड्यानें घेतलें व त्या ठिकाणीं ब्राह्मसभेची स्थापना केली. त्या ठिकाणीं प्रत्येक शनिवारी संध्याकाळीं सात आणि नऊ यांच्या दरम्यान उपासना होऊन दोन तेलगु ब्राह्मण वेदांतील उतारे वाचून दाखवीत आणि पंडीत रामचंद्र विश्वावागीश हे उपनिषदांतील उतारे वाचून दाखवीत, व नंतर त्यांचें विवरण

राजा राममोहन राय.

करीत. शेवटीं स्तोत्र झणून उपासना आटपत असे. कलकत्त्याचे त्या वेळचे पुष्कळ हिंदु या उपासनेला येत असत. थोड्याच महिन्यांत पुरेसा फंड जमा झाला, व मंदिर उभारलें गेलें. या मंदिरामध्ये ब्राह्मसभा त्याच वर्षी माघ (जानेवारी ता. २३) महिन्यांतील एकादशीला नेण्यांत आली. मंदिरप्रवेशाच्या दिवशीं कलकत्त्यामधील ५०० लोक व मॉंटगॉमरी मार्टिन नांवाचा एक इंग्रज हजर होता. त्या दिवशीं ब्राह्मसमाजाचा वार्षिकोत्सव पाळला जातो. या समाजामध्ये मधुनमधून ख्रिस्ताची व मुसलमानांचीं मुलें एकत्र जमवून राममोहन त्यांच्यासह एकेश्वरी मताचीं गाणीं झणत असे. देशाची खरी उन्नति होण्याला सर्व गोष्टींत धर्मालाच प्राधान्य दिलें पाहिजे, असें राममोहनाचें मत होतें. या बाबतींत पुढील उतारा सर नारायण चंदावरकर यांच्या व्याख्यानाच्या पुस्तकामधून घेतला आहे:—

ता. १५ मे १८१५ रोजीं एतद्देशीयांची स्थिति सुधारून व त्यांचीं मनें सुसंस्कृत करून त्यांनां भ्रममूलक कल्पना, भिक्षुकांचे डावपेंच व जातिभेद यांच्या बंधनांपासून कसें मुक्त करितां येईल, या गोष्टींचा विचार करण्याकरितां राममोहनानें आपल्या घरीं एक सभा बोलाविली. कलकत्त्यामधील हिंदु पुढाऱ्यांपैकीं पुष्कळ लोक या सभेला हजर होते, व त्या वेळीं डेविड हेअर नांवाचा एक इंग्रज गृहस्थहि हजर होता. त्याचें नांव बंगाल्यांत सर्वतोमुखी आहे. राममोहन व हेअर यांचा स्वभाव परस्पर भिन्न होता. राममोहनाच्या ठिकाणीं जाज्वल्य धार्मिकवृत्ति नांदत होती. त्या वेळच्या सर्व मुख्य धर्मांचें त्यानें मोठ्या आस्थेनें अध्ययन केलें होतें. एकेश्वरी धर्मावर त्याचा पूर्ण विश्वास होता, व त्याच्या मनानें असें पक्कें घेतलें होतें, कीं, देशाची धार्मिक स्थिति सुधारून सर्वांचा भाव एक ईश्वर, एक धर्म आणि

ब्राह्मसभेची स्थापना.

एक मनुष्यजात या गोष्टीवरच बसेल, याविषयी प्रयत्न केला असतां हिंदुस्तानचें कल्याण होईल, आणि त्याची सर्व प्रकारें भरभराट होईल. उलटपक्षी, डेविड हेअरचें शिक्षण बेताचेंच होतें; त्याच्या ठिकाणीं वक्तृत्वशक्ति फार अल्प होती, किंवा मुळींच नव्हती झटलें तरी चालेल. त्याच्या मनाचा असा ठाम ग्रह बनून राहिला होता, कीं, या देशाची मुक्तता, या देशांतील ज्ञानाची वाढ किंवा या देशाची उन्नति जी होणार ती या देशांतील लोकांनां ऐहिक शिक्षण सढळ हातानें रेलचेल दिलें असतांच होणार आहे.

राममोहनाच्या घरीं जी सभा झाली झणून वर सांगितलें, त्या सभेमध्ये राममोहनानें अशी इच्छा प्रदर्शित केली, कीं, आपण साप्ताहिक सभा स्थापन करावी, त्या सभेमध्ये धार्मिक व्याख्यानें व्हावीं, साप्ताहिक उपासना कराव्या, वेद आणि उपनिषदे यांच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण करावें, एकंदरीत त्या सभेमध्ये धार्मिक, शुद्ध विचारांचाच खल व्हावा. असें केलें असतां लोकांची प्रवृत्ति पुनः शुद्ध अशा एकेश्वरी धर्माकडे वळेल. याच्या उलट डेविड हेअरचें मत पडलें, व ज्या ठिकाणीं ऐहिक शिक्षण मिळेल असें एक कॉलेज स्थापन करावें, असा त्यानें हट्ट धरिला. त्या वेळीं त्यानें असे उद्गार काढले, कीं, हिंदुस्तानची उन्नति व्हावी अशी जर तुमची मनापासून इच्छा असेल तर ज्या गोष्टीनें हिंदुस्तानांतील सात्विक-गुणांचा न्हास झाला आहे, त्या तुझी आपल्यामधून काढून टाकल्या पाहिजेत. तुमचा देव, तुमचा धर्म, तुमचा भिक्षुकवर्ग व तुमची जात या सर्वांनां हद्दपार करा! तुमच्या अधोगतीला हीं सर्व कारणें झालीं आहेत. करितां एक कॉलेज काढा व लोकांनां शिक्षण द्या. तरच हिंदुस्तानाला इष्ट स्थिति प्राप्त होऊन बरे दिवस येण्याची आशा आहे.

राजा राममोहन राय.

या सभेमध्ये वाटाघाट झाली, परंतु सभेने कोणतेंच मत निश्चित केलें नाहीं. सभा विसर्जन होऊन लोक आपापल्या घरी गेले; पण राजा राममोहन राय व डेविड हेअर हे दोघे पूर्ण निश्चयी व निग्रही होते. प्रत्येकानें आपापल्यापरी कामाला सुरुवात केली. ईश्वराची उपासना करण्याकरितां राममोहनानें ' ब्राह्मसभा ' स्थापन करून तेथें तो धर्मपर व्याख्यानें देऊं लागला, व उपनिषदे व वेद यांच्या अर्थाचें विवरण करूं लागला. उलटपक्षीं कलकत्त्यांतील त्या वेळचे हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधिश सर एडवर्ड हाइड ईस्ट यांची सहानुभूति डेविड हेअरनें कृतकार्याला मिळविली, त्या वेळच्या पुढारी हिंदु लोकांकडे अर्ज पाठवून पुष्कळ पैसा जमा केला, व एक कॉलेज स्थापन होऊन तेथें वरिष्ठ प्रतीच्या शिक्षणाला सुरुवातहि झाली. त्या कॉलेजांतील शिक्षकवर्गामध्ये डेरोझिओ नांवाचा एक ईस्ट इंडियन गृहस्थ शिकवीत होता, त्याचें नांव बंगालच्या इतिहासामध्ये नुसत्या शिक्षणाच्या बाबतीतच नव्हे, तर सामाजिक सुधारणेशीहि नेहमीं संलग्न राहील. डेविड हेअरप्रमाणेंच या गृहस्थालाहि धर्माची फारथोडी चाड होती. त्याची स्वतःची वृत्ति साधारणपणें नास्तिकपणाकडे होती, आणि विद्यार्थ्यांवर तर त्याचें बरेंच वजन असे. पुष्कळ विद्यार्थी त्याच्याभोंवतीं जमत, त्याच्यावर प्रेम करीत, व त्याचा प्रत्येक शब्द शिरसावंध्य मानावयाला तत्पर असत. डेरोझिओ त्यांनां नेहमीं असा उपदेश करी, कीं, तुमच्या भिक्षु-वर्गाचें बंड मोडून टाका, व तुमच्या देवाच्या मूर्तीचा नायनाट करा. याचा परिणाम असा झाला, कीं, पुष्कळसे विद्यार्थी नेहमीं त्याच्या घरीं जमून जातिभेदाचा तीव्र रीतीनें निषेध करीत असत, व त्या वेळच्या भ्रममूलक गोष्टींचा आपणांला किती तिटकारा असतो, याची सत्यता पटविण्याकरितां ते डेरोझिओबरोबर जेवीत असत. अशा

ब्राह्मसभेची स्थापना.

रीतीने त्यांच्या मते जीं पाखंडमते होती, त्यांविषयींचा तिरस्कार ते विद्यार्थी अधिकाधिक प्रमाणानेंच दाखवूं लागले.

एके दिवशीं के. एम्. बानर्जी, जो पुढें ख्रिस्ती मिशनरी झाला त्याच्या नेतृत्वाखालीं ते एका घरामध्ये जमले, व तेथें त्यांनीं गोमांसावर यथेच्छ ताव मारला ! जेवण झाल्यावर सर्व तरुण विद्यार्थी आपापल्या हातांत गोमांसाचा तुकडा घेऊन रस्त्यांतून मिरवूं लागले, व त्यांनीं ते तुकडे त्या वेळच्या एका कट्या हिंदुधर्माभिमानी गृहस्थाच्या घरामध्ये फेंकून दिले. यायोगें सर्वत्र एकच हाहाकार उडून गेला ! त्या विद्यार्थ्यांचा सर्व लोक तिडकारा करूं लागले, त्यांचा छळ झाला व पुष्कळांवर खटलेहि झाले. याचा परिणाम असा झाला, कीं, पूर्वींचा त्यांचा तो उत्साह एकदम विलयाला जाऊन त्याचा मागमूसहि उरला नाहीं. सुधारणेविषयींच्या त्यांच्या सर्व कल्पना मनांतल्या मनांत जिरून गेल्या. अशा प्रकारची स्थिति त्या विद्यार्थ्यांपैकीं बहुतेकांची झाली; पण जे थोडे बाकी राहिले, त्यांपैकीं कांहीजण ख्रिस्ती झाले, व दुसरे राममोहन यांनीं स्थापन केलेल्या ब्राह्मसभेला येऊन मिळाले. प्रथम जातिभेदाचें निर्मूलन केलें पाहिजे, अशी सुधारणेविषयीं या तरुण मंडळीची कल्पना होती. त्यांना वाटे, कीं, हिंदुस्तानच्या लोकांनीं आजपर्यंत धर्मावर फार भिस्त ठेविली आहे; झणून लोकांच्या धार्मिक कल्पनांवर नव्हे, तर ईश्वरासंबंधाच्या व मानवजातीसंबंधाच्या कल्पनांवरहि आघात केले पाहिजेत.

राममोहनानें स्थापलेला हा जो धर्म तो सकृद्दर्शनी जरी परधर्मापासून उत्पन्न झालेला दिसतो, तरी त्याचा पाया या देशाच्या धर्मसमजुतीला अनुसरून त्यानें घातला आहे, यांत संशय नाहीं. जो हा देश पुष्कळ दिवस निद्रितावस्थेंत होता, व ज्यांतील चैतन्य नष्ट होत चाललें होतें, त्या या देशामध्ये या धर्माच्या योगें नवजीवन

राजा राममोहन राय.

प्राप्त झालें. या धर्माविषयीं सर नारायण चंदावरकर एके ठिकाणीं
झणतात:—

“जेव्हां एकाद्या वैद्याला वाटतें, कीं, आपला रोगी आजारानें इतका
पछाडला आहे, कीं, पुनः त्या आजारांतून बरें होण्याइतकें त्याच्या-
मध्ये त्राण उरलें नाहीं, तेव्हां त्याच्या आंगांत वियुच्छक्तीचा संचार
करून त्यामध्ये आंतून कांहीं चैतन्य उत्पन्न करण्याची जरूरी त्याला
भासते, त्याचप्रमाणें राममोहनानें धर्माच्या बाबतीत केलें.”

ब्राह्मधर्मतत्त्वांचा प्रसार करण्याकरितां व आपल्या देशबांधवांच्या
कल्याणाच्या मार्गाचें प्रतिपादन करण्याकरितां राममोहनानें बंगाली-
मध्ये ‘संवाद कौमुदी’ नांवाचें साप्ताहिक पत्र सुरू केलें. धर्मसभेनें
‘चंद्रिका’ नांवाचें दुसरें विरोधी पत्र काढलें, व या दोन पत्रांमधून
दोन्ही पक्षांचा कडाक्याचा वादविवाद होऊं लागला. योग्य आधार
देऊन स्वमत प्रतिपादन करून राममोहनाचा पराभव करणें अशक्य
वाटून धर्मसभेनें आपला हेतु साध्य करण्याकरितां राममोहनाचा
पाडाव करण्याला दुष्ट बेत योजिले. राममोहन आणि त्याचे साथीदार
यांच्याविरुद्ध गलिच्छ आरोप आणून धर्मसभेचा चिटणीस
दारोदार हिंडून राममोहनाविरुद्ध लोकांचें मन वळविण्यामध्येच
तो आपली इतिकर्तव्यता समजूं लागला, व ‘ब्राह्मसभा सोडून या,
नाहीं तर तुझाला बहिष्कृत करीन,’ अशी धमकी देऊं लागला. परंतु
ह्या सभेचा उद्देश सफल झाला नाहीं. ब्राह्मसभेचे सभासद जरी थोडे
होते, तरी ते छातीचे होते. त्याच्या दटावणीकडे मुळीं लक्ष्य
न देतां ते ब्राह्मसभेला चिकटून राहिले. असें झणतात, कीं, राममोह-
नाचा जीव घेण्याविषयीं हि प्रयत्न करण्यांत आला होता.

प्रकरण पांचवें.

राममोहनाचें धार्मिक ध्येय.

राममोहनाच्या धार्मिक मतांबद्दल बऱ्याच जणांकडून त्याला दूषण देण्यांत येतें. धर्ममार्गांत त्याचें नेहमीं तडजोडीचें वर्तन असे, असें त्यांच्याकडून प्रतिपादण्यांत येतें. एकाच देवाची पूजा करावी असें जरी त्याचें मत होतें, तरी तो ब्राह्मणांकडून ब्राह्मसभेमध्ये वेद झणवीत असे, व वेद आणि उपनिषदे—ज्यांमध्ये एकापेक्षां अधिक देवदेवतांची पूजा सांगितली आहे,—त्यानें आपल्या सभेचीं धर्मपुस्तके केलीं होती. असे आरोप बहुतकरून ख्रिस्तीलोकांकडून त्याजवर केले जातात. त्यांना वाटतें, कीं, त्याचा ख्रिस्ती धर्मावर पूर्ण विश्वास होता; पण आपल्या हिंदू बंधूंचें मन दुखवूं नये, झणून तो वरूनवरून हिंदु-शास्त्राविषयीं पूज्यभाव दाखवीत होता. कित्येक ब्राह्मसमाजीय देखील असें झणतात, कीं, त्याचीं जीं मतें होती, त्याप्रमाणें तंतोतंत वागण्या-इतका त्याच्यामध्ये करारीपणा नव्हता. हे सर्व आरोप अगदीं निराधार आणि फोल आहेत.

ब्राह्मसभेसंबंधानें राममोहनानें जें ट्रस्टडीड (व्यवस्थापत्र) केले आहे, त्यावरून त्याच्या मनाचें औदार्य, विचारप्रागल्भ्य, व्यावहारिक कुशलता व परमतसहिष्णुता दिसून येते. त्यांत ब्राह्मसमाजाच्या हेतुसंबंधानें झटलें आहे, 'शाश्वत, अतर्क्य, निर्बिकार, सर्व ब्रह्मांडाचा नायक व रक्षणकर्ता असा जो सनातन परमात्मा, त्याचीच उपासना करण्याकरितां हा समाज स्थापन झाला आहे. या मंदिरामध्ये एकाद्या विवक्षित नांवानें प्रचलित असलेल्या देवतेची पूजा कोणालाहि करता येणार नाही.' पुढें या समाजामध्ये उपासना करण्याचा

राजा राममोहन राय.

कोणाला अधिकार आहे, त्याविषयीं असें झटलें आहे कीं, 'जे कोणी विश्वासानें, धार्मिकतेनें, गंभीरतेनें येथें येतील त्या सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांकरितां हा समाज आहे.' उपासनेच्या पद्धती विषयी त्यामध्ये झटलें आहे 'या इमारतीमध्ये किंवा इमारतीच्या आवारांत कोणत्याहि मूर्तीची, पुतळ्याची किंवा चित्राची पूजा करण्यांत येणार नाही. कोणत्याहि प्रकारचा यज्ञ किंवा होम या ठिकाणीं होणार नाही. धर्माकरितां किंवा अन्न द्यावून कोणत्याहि प्राण्याचा या ठिकाणीं जीव घेतला जाणार नाही. भुक्तेनें मरण्याचाच प्रसंग आल्याशिवाय या ठिकाणीं कोणत्याहि प्रकारचे खाणेपिणे व्हावयाचें नाही. प्रार्थना, उपदेश किंवा गाणे होत असतांना या ठिकाणीं कोणत्याहि धर्माची निंदा किंवा थटा बुद्धिपुरस्सर होणार नाही. एकाच परमेश्वराविषयीं या जागेवरून मनन, चिंतन, प्रार्थना व उपदेश होईल, व धर्म, नीति, दया, परोपकार वगैरे सद्गुणांची वाढ होऊन निरनिराळ्या धर्मांच्या अनुयायांमध्ये ऐक्य होण्याला मदत होईल, असाच प्रयत्न या ठिकाणीं होत जाईल.'

हा जो ट्रस्टडीडमधील मजकूर त्यावरून वाचकांची खात्री होईल, कीं, धर्माच्या बाबतींत तडजोडीच्या धोरणाचें राममोहनानें मुळींच अवलंबन केलेलें नाही, किंवा ख्रिस्तीधर्माकडे त्याचा ओढा विशेष होता, हेंहि वरील गोष्टींवरून संभवत नाही.

यावर कोणी अशी शंका घेतील, कीं, ट्रस्टडीडमध्ये त्यानें अशा प्रकारचे उदार विचार प्रथित केले आहेत ही गोष्ट खरी; पण मग ब्राह्मसभेमध्ये ब्राह्मणांकडून वेदाचेंच विवरण होत होतें, व बायबल किंवा कुराण यांचें होत नसे, याचें कारण काय? याचें उत्तर असें, कीं, त्या वेळीं वेदाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण करण्याला एकटे ब्राह्मणच वेदामध्ये पारंगत होते. कोणत्या कां कारणानें होईना, ब्राह्मणे-

राममोहनाचें धार्मिक ध्येय.

तरांनां वेद व वेदाचा अर्थ पारखा होता. बरें, वेदालाच त्यानें प्राधान्य कां दिलें, याचें उत्तर असें, कीं, त्याचा मुख्य उद्देश आपल्या देशबांधवांचें मन एकाच ईश्वराची पूजा करण्याकडे वळवावयाचें हा होता, व त्या वेळीं वेद सर्वांनां प्राह्य होतील अशी त्याची खात्री झाल्यामुळें त्यानें वेदाचाच प्रथम आश्रय केला. पॉलनें सुद्धां हेंच धोरण स्वीकारलें होतें. तो आपल्या एका पत्रांत ह्मणतो ‘ज्यू लोकांनां माझ्या पक्षाला ओढण्याकरितां मी ज्यूप्रमाणें त्यांच्याशीं वर्तन ठेवतों.’ राममोहनानेंहि तसेंच केलें, त्यांत वावगें काय झालें ? शिवाय, हिंदुशास्त्राविषयी त्याची फार पूज्यबुद्धि होती. त्याचा असा विश्वास होता, कीं, जो कोणी हिंदुशास्त्राप्रमाणें वर्तन ठेवील, त्याला मुक्ति मिळेल. त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या मूर्तिपूजेचा त्यानें जोरानें निषेध केला. मूर्तिपूजेनें शाश्वत अशा परमात्म्याकडे लक्ष्य लागणें फार कठिण आहे, अशी त्याची दृढ समजूत होती.

राममोहनाचा कल ख्रिस्तीधर्माकडे होता, पण हिंदूंचीं मनें दुखवूं नयेत ह्मणून त्यानें त्या धर्माचा स्वीकार केला नाहीं, असें जें ख्रिस्ती मिशनरीचें ह्मणणें आहे, तेंहि असेंच फोल आहे. डॉ० कार्पेंटर साहेबांचा पुढील उतारा पहा:—

“राजा राममोहन लंडनमध्ये असतांना तो २० ह्या मधील व आजू-बाजूंच्या युनिटेरियन देवळांमध्ये वारंवार उपासनेला जात असे, व दोन वेळां तर त्यांच्या उत्सवप्रसंगीहि तो हजर होता; परंतु कोणत्याहि विवक्षित धर्माशीं आपलें नांव संलग्न न होऊं देण्या-विषयी त्याचा कटाक्ष असे. त्याच्या मतांद्वन भिन्न असे जे इतर धर्म त्यांच्याहि मंदिरांमध्ये तो जात असे.”

राममोहनाच्या मरणानंतर रे. डब्ल्यु. जे. फॉक्स ह्मणतात:—
“राममोहन हा मोठा सुधारणावादी होता. देशाभिमानानें प्रेरित

राजा राममोहन राय.

होऊन त्याने मानवजातीचे अतिशय कल्याण केले आहे. त्याचे आचरण नेहमी पवित्र असे. लोककल्याणाकरिता त्याने जे सतत झटून प्रयत्न केले, त्यांचा परिणाम आपल्यावर झाल्याशिवाय रहाणार नाही. ते गुण आपणांला खरोखर घेण्यासारखे आहेत. लोकांची अंधश्रद्धा नाहीशी करण्याकरिता त्याने जे ग्रंथ लिहिले, ते खरोखर आदरणीय आहेत. मनुष्याचा मूळ जो शुद्ध धर्म—एकेश्वरीधर्म तोच सर्व धर्मांचा खरा पाया आहे, हे त्याने आपणांला दाखवून दिले नाही काय ? ”

राममोहन हा एकेश्वरी पंथाचा होता, व मरेपर्यंत त्याच्या मतामध्ये मुळांचे बदल झालेला नाही. ख्रिस्त हा एक मोठा धर्मात्मा होऊन गेला झणून राममोहनाला त्याविषयी अत्यंत आदर वाटत असे, व त्यामुळे त्याचे सुंदर उपदेश त्याला फार बहुमोलाचे वाटत; पण शाश्वत देवाविषयीचे कुराणांतील देखील उपदेश राममोहनाला बहुमोल वाटत. एवढेच नव्हे, तर खरे पाहतां कुराणांतीलच उदात्त तत्त्वांमुळे त्याचे लक्ष्य प्रथम मूर्तिपूजेवरून उडून एका सत्यदेवाच्या उपासनेकडे लागले. राममोहनाला कुराणाचे व आरबी आणि फारशी भाषेतील इतर धर्मग्रंथांचे उत्तम ज्ञान होतें, झणून त्याला ‘मौलवी राममोहन’ असे देखील झणतात. खाजगी संभाषणांत तो वारंवार आपल्या आवडत्या सुफी धर्मातील वचनें आधाराला घेत असे. मग ख्रिस्ती धर्मशास्त्रांची त्याला चांगली माहिती होती झणून पाहिजे तर त्याला ‘ख्रिश्चन राममोहन’ असें झणावे.

या बाबतीत इंग्लंडाला जाण्यापूर्वी राममोहनाने जें भविष्य केले होतें, त्याचे स्मरण झाल्याशिवाय रहात नाही. आदिब्राह्मसमाजाचे अध्यक्ष बाबू राजनारायण बोस यांचे वडील बाबू नंदकिशोर बोस या आपल्या मित्राजवळ राममोहनाने असें झटले, कीं, “पहा, माझ्या

राममोहनाचें धार्मिक ध्येय.

मरणानंतर निरनिराळ्या धर्मांचे लोक मी त्या त्या धर्माचा होतो, असे विधान करून ते जगजाहीरहि करतील, परंतु मी आपणाला सांगून ठेवतो, की, मी अमक्याच एका जातीचा किंवा धर्माचा नाही. ”

राममोहनाचें हें भविष्य पुढें खरें ठरलें. तो निवर्तल्याचें समजतांच त्याच्या धर्माविषयी मोठा वाद पडला. कित्येक तो हिंदुधर्म मानी असें झणत; कित्येक तो ख्रिस्ती होता असें झणत; युनिटेरिअन तो आपल्या मताचा झणून भांडत; वेदांती झणत, की, तो तर अक्षरशः वेदांत मानणारा होता; आणि मुसलमान तो महंमदाचा अनुसारी होता झणून भांडूं लागले. या सर्व पक्षांना राममोहन आपणांकडे ओढून घेण्याला बरीच सबळ कारणे होती, हें मात्र खरें आहे.

या गोष्टींतील रहस्य हें, की, जगामध्ये जो जो धर्म आहे, त्या त्या धर्मांतील उदार व उदात्त तत्त्वे ग्रहण करून त्या तत्त्वांचा जयजयकार करण्यास राममोहनानें कधीहि मागें घेतलेलें नाही. तीं तत्त्वे जगजाहीर करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, तशी ईश्वरी आज्ञा आहे, अशी त्याची पूर्ण खात्री होती. झणून त्यानें हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे सर्व धर्मपुस्तकांतल वचनांचा सांगोपांग विचार करून त्याला जी उत्तम वाटली त्यांचा त्यानें अंगिकार केला.

राजा राममोहन यानें आपल्या अनेक लेखांत आपण प्रतिमापूजनाचा त्याग करून एका सत्य, सनातन परमेश्वराच्या भजनी कां व कसे लागलों, त्याचें वर्णन केलें आहे. तो झणतो ‘उपनिषदांची हीच शिकवण आहे, की, या विश्वाचा कर्ता एक परमेश्वर आहे, तो सर्वांशानें आह्मांला ज्ञात नसला तरी तो सत्यस्वरूप असून या विश्वाचा कर्ता, रक्षक व अंती नाशहि करणारा तोच आहे. देव एक आहे हें उपनिषदे कंठरवानें सांगत आहेत; आणि असा जो एक देवाधिदेव त्याची मानसिक पूजा शुद्ध रीतीनें कशी

राजा राममोहन राय.

करावी, हेंहि उपनिषदे सांगत आहेत.' तथापि वेद हे ईश्वरप्रणीत आहेत, झणून ते आपणांला सर्वांशानें मान्य असले पाहिजेत, असें मात्र राममोहनाचें मत नव्हतें. त्याचें नेहमीं हें सांगणें असे, कीं, 'आपले धर्मग्रंथ आस्थेनें वाचा, त्यांची हेळसांड करूं नका, त्यांची काय शिकवण आहे ती पहा व तसें करीत असतांना आपल्याला जें सारासार विचारसामर्थ्य देवानें दिलें आहे त्याचा उपयोग करा आणि देव व परमेश्वर यासंबंधानें आपलें काय कर्तव्य आहे, याचा विचार करून शास्त्रांच्या आज्ञा पाळा.'

पुरातन काळीं आपल्या ऋषीमुनींनीं, माधुसंतांनीं ज्या शाश्वत, सनातन, निर्विकार अशा परमेश्वराची पूजा केली तीच पूजा राममोहनाला ग्राह्य झाली, झणून तो खरा हिंदूच होय, आणि हिंदुत्वाच्या नात्यानें त्यानें हिंदुशास्त्रांची बाजू घेऊन त्यांमध्ये सांगितलेली पूजा मानवी मनाला उच्च व योग्य आहे असें झणून ख्रिस्ती वगैरे मिशनरींबरोबर त्यानें मोठा वादविवाद केला. पूर्वीं सांगण्यांत आलेच आहे, कीं, प्रचलित मूर्तिपूजेचा राममोहनानें जोरानें निषेध केला; पण हिंदुशास्त्रांविषयींचा त्याचा आदर केव्हांहि कमी झाला नाही. ईशोपनिषदाच्या प्रस्तावनेंत तो झणतो 'हिंदु लोकांतील प्रचलित मूर्तिपूजेच्या प्रकारामुळे जे हिंदु लोक एरवीं दुसन्यांना आदर्शवत् होतील, त्यांची नैतिक अवनति झालेली पाहून मला अतिशय वाईट वाटतें. त्यांच्या अंगीं सहनशीलता आहे, ते मनाचे कोंवळे आहेत, झणून त्यांची भवितव्यता फार संदर आहे. त्यांच्या शास्त्रांमध्ये एकाच अविनाशी परमेश्वराची पूजा सांगितली आहे, एवढेंच नव्हे, तर त्यांमध्ये शुद्ध अशीं पुष्कळ नैतिक तत्त्वे आहेत; झणून मी त्या शास्त्रांचें भाषांतर करून तीं उत्तमोत्तम तत्त्वे लोकांपुढें मांडण्याचें योजिलें आहे. पण तसें करीत असतांना सध्यांच्या भिक्षुकवर्गीकडून प्रचलित पद्धतीसंबंधानें जीं विधानें करण्यांत येत आहेत, तीं मला

राममोहनाचें धार्मिक ध्येय.

खोडून टाकणें भाग आहे. माझी अशी खात्री आहे, कीं, केव्हां ना केव्हां तरी मूर्तिपूजेसंबंधाची आपली चुकी लोकांनां आढळून येईल, व त्यांचें लक्ष्य एका सनातन, सत्य ईश्वराकडे लागल्याशिवाय रहाणार नाही, व लोकांनीं आपल्याशीं जसे वागावे अशी आपली इच्छा आहे तसें आपण त्यांच्याशीं वागलें पाहिजे, या उदात्त तत्त्वाची सत्यता कळून आल्याशिवाय रहाणार नाही.'

कित्येक धर्मोपदेशकांची अशी समजूत असते, कीं, राजकीय आणि सामाजिक विषय यांचा समावेश ऐहिक गोष्टींमध्ये होतो, झणून त्यांच्याशीं संबंध ठेवणें आपलें काम नाही; पण राममोहनानें सर्व जगाच्या असें निदर्शनाला आणून दिलें, कीं, ऐहिक सर्व गोष्टींचा धार्मिक मनुष्याच्या कर्तव्यामध्ये समावेश झाला पाहिजे. प्रत्येक गोष्ट त्यानें धार्मिकतेनें करावी. नुसतें एकांतस्थळीं बसून ध्यानामध्ये निमग्न होणें हा खरा धर्म नव्हे. जगाच्या संसर्गापासून दूर राहून रानावनामध्ये रहाणें हाहि धर्म नव्हे. आपापल्या योग्यतेप्रमाणें जगाची सुधारणा करणें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. राममोहन नेहमीं झणत असे, कीं, ईश्वराची भक्ति करण्याचा खरा मार्ग झटला झणजे मनुष्यमात्राच्या उपयोगी पडणें हा होय.

राममोहनाच्या धार्मिक मतांचा कांहीं लोकांवर कसा परिणाम झाला, हें १८२० मध्ये जी एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली तीवरून कळून येतें एका कोर्टांमध्ये एक बंगाली गृहस्थ साक्ष देण्याकरितां आला. पण प्रथमारंभीं गंगेच्या उदकाची जी शपथ प्रत्येक बंगाली मनुष्याला घ्यावी लागे, ती घेण्याचें त्यानें नाकारलें. आपण राममोहनाचा अनुयायी आहों व आपला त्या शपथेवर विश्वास नाही, असें त्यानें कोर्टाला सांगितल्यावरून तशा प्रकारची शपथ घेतल्याशिवायच त्याची साक्ष घेण्यांत आली.

प्रकरण सहावें.

मृत्यूनंतर ब्राह्मसमाजाची व्यवस्था.

राममोहन इंग्लंडमध्ये असतांना त्याचा वडील मुलगा राधाप्रसाद राय हा समाजाचा एक ट्रस्टी होता, व त्याने बाबू द्वारकानाथ टागोर यांच्या मदतीने समाजाची उत्तम व्यवस्था ठेविली. परंतु राममोहनाच्या मृत्यूनंतर आपल्या बापाच्या मालमत्तेची भानगड मिटविण्याकरिता त्याला दिल्लीला जावें लागलें. पुढें तो दिल्लीहून परत आल्यावर समाजाच्या कामांत मन घालीनासा झाला. ताराचंद चक्रवर्ती व चंद्रशेखर देव हे फार उत्साहि गृहस्थ होते, पण ते राममोहनाच्या पश्चात् बरद्वान येथें गेले, व तेथेंच तेथील राजाच्या आश्रयाला राहिले. राममोहनाच्या वजनामुळें जे लोक समाजाला येऊन मिळाले होते, तेहि हलकेहलके समाजाला सोडून गेले. बाबू द्वारकानाथ ठाकूर व रामचंद्र विद्यावागीश हेच काय ते दोघे गृहस्थ अखेरपर्यंत समाजाला चिकटून राहिले, व त्यांच्या परिश्रमानें राममोहनानें पेरिलेल्या बीजाचा रोपा बनला झणण्यास हरकत नाहीं. या दोघांच्या मदतीशिवाय तें बीं रुक्ष बनून गेलें असतें.

१८३३ मध्ये राममोहन निवर्तल्यानंतर समाजाची स्थिति फारच खालावली; परंतु वरील दोन गृहस्थांच्या श्रमामुळें लवकरच त्याची भरभराट होऊं लागली. द्वारकानाथ ठाकूर यांच्यामार्गे अनेक व्यवसाय असून त्यांचा संबंध प्रत्येक सार्वजनिक कामाशीं असल्यामुळें समाजाकडे लक्ष्य देण्याला त्यांना फार थोडा वेळ मिळत असे; परंतु समाजाची व्यवस्था पाहण्याला त्यांनीं आपल्या दिवाणाला सांगितलें होतें, व समाजाच्या खर्चाकरितां ते दरमहाचे दरमहा

मृत्यूनंतर ब्राह्मसमाजाची व्यवस्था.

८० रुपये देत असत. समाजाची अंतर्व्यवस्था पंडीत रामचंद्र विद्यावागीश हा पहात असे. तो राममोहनाच्या घरीच लहानाचा मोठा झाला होता, व राममोहनाने लावलेल्या रोप्याचे रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे तो समजत असे. समाजाचे हे जड काम करणे त्याला प्रथम अवघड वाटू लागले. सेंट पीटरप्रमाणे धर्माच्या बाबतीत त्याच्या मनाची बरेच वेळां चलबिचल झाली. असे झणतात, की, सतीचा कायदा बंद केल्यामुळे जी हाकाटी सुरू झाली तिच्या तुफानामध्ये हा सांपडून याची भयंकर स्थिति झाली होती, व हा कायदा बंद करण्याकरितां कर्मठ हिंदूंनी जेव्हां विलायत सरकाराकडे अर्ज पाठविला, तेव्हां त्या अर्जावर याने आपली सही केली होती. परंतु सेंट पीटरप्रमाणेच त्याला पुढे पश्चात्ताप झाला, व राममोहनाने जो समाज मागे ठेविला होता, त्याची मनोभावे सेवा करून त्याने आपला पश्चात्ताप व्यक्त केला. या समाजाला पुढे त्याने आपले सर्वस्व अर्पण केले. क्षणभर जरी तो त्या वावटळीमध्ये वहावत गेला होता, तरी त्याची भरपाई त्याने पुढे केली. पुढेपुढे तर जेव्हां बहुतेकजण समाज सोडून गेले व समाजाच्या शत्रूंनी केलेले भविष्य खरे ठरण्याची वेळ आली, तेव्हां या गृहस्थाने आपली शिकस्त करून समाजाचे जड जू आपल्या मानेवर घेऊन ते अखेरपर्यंत खाली झणून ठेविले नाही. एकाद्या स्मशानामध्ये सायंकाळच्या वेळी दिवा लावणे हे काम जितके भयानक व उदासीनतेचे आहे, तितके कठिण काम या गरीब ब्राह्मणाला करावे लागले ! पण थंडी, वारा, ऊन, ताप यांची मुळीसुद्धां पर्वा न करितां त्याने ते केले. ठरलेल्या वेळी समाजाचे काम करण्याला त्याने केव्हांहि हयगय केलेली नाही. नियमित वेळी उपासना चालवावयाची, असा त्याचा बाणा असे. जे कोणी आस्थेने समाजांत येत, त्यांना

गजा राममोहन राय.

धर्मबाबतीत तो आपला पोक्त सळा देत असे. सन १८४३ सालीं द्वारकानाथ ठाकूर यांचा वडील मुलगा देवेंद्रनाथ ठाकूर* समाजाला येऊन मिळाला, व १८४४ सालीं रामचंद्र विद्यावागीश यांचा बनारसला जात असतांना वाटेत मुर्शिदाबाद येथे अंत झाला. देवेंद्र समाजांत आल्याबरोबर विद्यावागीश यांचा अंत झाला. जणू काय आपल्या धन्याने आपल्या स्वाधीन केलेला हा ठेवा कोणातरी योग्य माणसाच्या स्वाधीन करण्याची वाटच विद्यावागीश पहात होता, व असा योग्य पुरुष मिळाल्याबरोबर त्यानें तो त्याच्या स्वाधीन करून आपण परलोकची यात्रा केली. मरणसमयी आपली होती नव्हती तेवढी पुंजी द्वाणजे ५०० रुपये त्यानें समाजाला देऊन आपली कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली.

ब्राह्मधर्मतत्त्वांचा प्रसार करण्याकरितां हा जो समाज राममोहनाने स्थापन केला होता, त्याला प्रथम 'ब्राह्मसभा' असें द्वाणत असत. पुढे त्याला 'कलकत्ता ब्राह्मसमाज' असें नांव देण्यांत आलें. १८६६त समाजांत दुफळी होऊन एकाचे दोन समाज झाले. तेव्हां सन १८६८ सालापासून या समाजाला 'आदिब्राह्मणसमाज' असें नांव मिळालें. या आदिब्राह्मणसमाजाचें चालकत्व सध्यां रविंद्रनाथ ठाकूर यांच्याकडे आहे.

* हे गृहस्थ महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. प्रसिद्ध विद्वान् कवि रविंद्रनाथ ठाकूर यांचे हे तीर्थरूप होत.

पंचम परिच्छेद

प्रयाण.

१. परदेशगमन.
२. अंतकाळ.
३. मृत्युलेख.
४. स्मारकें.

पंचम परिच्छेद.

प्रकरण पहिलें.

परदेशगमन.

युरोप खंडांत जाऊन तेथील लोकांच्या रीतीभाति, विद्या, धर्म व राजनीति यांची माहिती करून घेण्याची आणि विशेषेंकरून ज्या देशाच्या हातीं ईश्वरानें आपल्या देशाच्या नशिबाची दोरी देऊन ठेविली आहे, विद्या, कलाकौशल्य व स्वतंत्रता यांचें जो भांडार असून बेकन, न्यूटन, हाम्पडेन, वॉटसन इत्यादि महापुरुषांची जो जन्मभूमि आहे असा प्रदेश प्रत्यक्ष जाऊन पहाण्याची राममोहनाची पुष्कळ दिवसांपासून उत्कट इच्छा होती; परंतु त्यानें शिरावर घेतलेलीं अनेक महत्त्वाचीं कार्ये तडीला जाईपर्यंत त्याला हिंदुस्तान सोडतां आलें नाहीं, व त्यामुळे इंग्लंडला जाण्याची आपली इच्छा कांहीं काळपर्यंत तद्दकूब ठेवणें त्याला भाग पडलें. शिवाय राममोहनानें स्वधर्म सोडला ह्याणून तो जातिबहिष्कृत झाला, तेव्हां वडिलोपार्जित मालमत्तेवर त्याचा हक्क पोहोचत नाहीं, अशा मुद्यावर त्याच्यावर त्याच्या पुतण्यांनीं सरकारांत फिर्याद केली होती, त्यामुळेहि त्याचें जाणें लांबणीवर पडलें. शेवटीं या फिर्यादीचा निकाल राममोहनातर्फें झाला, आणि त्याच्या मतांचाहि लोकांमध्ये बराच प्रसार झाला, तेव्हां इंग्लंडला जाण्याविषयीं त्याच्या मनानें पुनः उचल खाल्ली.

इ. स. १८३० मध्ये राममोहनानें इंग्लंडला जावें, असा योगाहि घडून आला. इंग्लंडमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला दिलेल्या

राजा राममोहन राय.

सनदेची मुदत संपत आली होती, व ती मुदत वाढवावयाची झाल्यास कोणत्या अटीवर वाढवावी, व सतीचा कायदा बंद करावा की काय, याविषयी तिकडे वादविवाद होणार होता. इंग्लंडास जाऊन आपल्या देशबांधवांचे कल्याण करण्यास ही संधि योग्य आहे, असे राममोहनाला वाटले. दैवयोगाने याच संधीला दिल्लीच्या पदच्युत बादशहाला इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांपुढे आपल्या गाऱ्हाण्यांची दाद लावून घेण्यासाठी कोणी तरी हुषार वकील तिकडे पाठवावयाचा होता, व तशा मनुष्याच्या तो तपासांत होता. १८२७ मध्ये लॉर्ड आमहर्स्टने त्याच्याशी जो करार केला होता, त्या कराराच्या योगे बादशाहाला फार निकृष्टावस्था प्राप्त झाली होती. आजपर्यंत कंपनी दिल्लीपती बादशाहाला सर्व हिंदुस्तानचा चक्रवर्ती किंवा सार्वभौम कबूल करून आपणांला त्याचे अंकित झणवून राज्यकारभार करीत असे; परंतु सन १८२६ त तिने बादशाहाला हा पोकळ मान देण्याचे बंद केले आणि नाण्यावर वगैरे आपले नांव घालून आपणांला सर्व देशाचे स्वामी झणवू लागली. यावरून आणि आपल्या राजधानीच्या आसपासच्या कांदीं मुलखाचा वसूल आपणाला असावा झणून बादशाहाने कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स याला अर्ज केला होता. त्याचा त्यांनी व पुढे बोर्ड ऑफ कंट्रोल यांनी विचार करून असे ठरविले, की, बादशाहाला कराराप्रमाणे किंवा न्यायाच्या रीतीने जेवढे पोहोचावयाचे, तेवढे पोहोचत आहे. या जबाबावरून बादशाहाने इंग्लंडच्या राजाकडे अपील करण्याचा निश्चय केला, व राममोहनरायाला आपला वकील नेमून व आपल्या वतीने सर्व बोलणे-चालणे करण्याचा पूर्ण अधिकार देऊन जाण्यापूर्वी झणजे १८२९ च्या आगस्टांत त्याला राजा ही बहुमानाची पदवी दिली.

परदेशगमन.

राममोहन आत्मचरित्रांत लिहितोः—

“इंग्लंडला जाऊन तेथील लोकांच्या रीतिभाति, त्यांचा धर्म व त्यांच्या राजकीय संस्था पाहण्याची माझी पुष्कळ दिवसांपासून इच्छा होती; पण माझ्या या मताला पाठिंबा देणारे मला बरेच मित्र मिळेपर्यंत मला माझी मनीषा तृप्त करितां आली नाही. १८३० च्या नोवेंबरांत मात्र तसा योग आला. इंग्लंडमध्ये कंपनीच्या ज्या सनदेचा विचार होणार होता, तिचा परिणाम पुष्कळ वर्षे हिंदुस्तानच्या भवितव्यतेवर टिकणारा होता. प्रिव्ही कौन्सिलपुढे सतीच्या कायद्याचा विचार होणार होता, व शिवाय दिल्लीच्या बादशहाने आपले हक्क इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांपुढे मांडण्याकरितां मला वकील नेमिले, झणून मी इंग्लंडला १८३१ च्या एप्रिलमध्ये आलों.”

मॉंटगोमरी मार्टिन हा ‘बंगाल हेरल्ड’ या इंग्रजी वर्तमानपत्राचा संपादक होता. पुढे १८२९ साली राममोहन व त्याचे दोघे मित्र त्या पत्राचे मालक झाले; पण कांहीं कारणामुळे ते पत्र बंद पडले, तेव्हां दिल्लीच्या बादशहाने मॉंटगोमरी मार्टिनला राममोहनाचा मदतनीस नेमिले. हे दोघे १८२९ च्या सप्टेंबरच्या आरंभी युरोपाला जाण्याकरितां निघणार होते; परंतु राममोहनाला सतीच्या कायद्याला मदत करावयाची होती झणून त्यांचे जाणे लांबणीवर पडले. मध्यंतरी सतीच्या बंदीचा कायदा पास झाला, व त्याविरुद्ध लोक इंग्लंडच्या राजाकडे अपील करणार हे जेव्हां राममोहनाने ऐकिले, तेव्हां तेथे लवकर गेलेंच पाहिजे असे त्याला वाटले, व तिकडे जाण्याची त्याने जय्यत तयारी चालविली. १८३० च्या जानेवारीच्या ८ व्या तारखेला त्याने लॉर्ड वुडलियम बेंटिंक यांना पुढील अर्थाचे पत्र लिहिलेः—

“कांहीं महिन्यांपूर्वी दिल्लीचे बादशहा अबुनसूर मोइनिद्दीन महंमद अकबर यांनी मला ब्रिटिश राजाकडे जाऊन त्यांच्यातर्फे वकिली करण्याकरितां नेमून ‘राजा’ हा किताब दिला आहे. प्रथम

राजा राममोहन राय.

ती पदवी धारण करणे मला आवडलें नाहीं; पण एवढ्या मोठ्या सत्तार्थीश राजापुढें दिल्लीच्या बादशहाचा वकील झणून तुझाला जावयाचें आहे, तेव्हां तुझी ही पदवी धारण केली पाहिजे, असा बादशहाचा आप्रह पडल्यामुळे मी ती पदवी स्वीकारण्याचें योजलें आहे. तेव्हां ती पदवी धारण करण्याला आपण परवानगी द्याल, अशी मला आशा आहे. १८२७च्या जूनच्या २६व्या तारखेला सर चार्ल्स मेटकॉफ यांच्या शिफारशीमुळे जो कायदा सरकारानें पास केला आहे, त्या कायद्याअन्वये बादशहाला आपल्या प्रजेला अशा प्रकारची पदवी देतां येते, तेव्हां बादशहाचें हें करणें कायद्याला अनुसरूनच आहे.”

या पत्राला गव्हरनर जनरलचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी स्टर्लिंग यांनीं तारीख १५ जानेवारी रोजीं उत्तर पाठवून पुढील जबाब दिला “ राजा ही पदवी आपल्याला स्वीकारूं देण्यास किंवा दिल्लीच्या दरबारचे आपण वकील झणून इंग्लंडाला जातां तें कबूल करावयाला सरकार तयार नाहीं !”

कंपनीच्या नोकरांच्या मार्फत प्रयत्न न करितां राममोहन थेट विलायतेला जाऊन बादशाहाकरितां कंपनीविरुद्ध गा-द्दानीं करणार होता, तेव्हां त्याच्या पत्राला वरीलप्रमाणें जबाब मिळाला, यांत नवल नाहीं. असा जरी जबाब मिळाला, तरी दुसऱ्या दिवशीं सतीच्या कायद्याबद्दल गव्हरनर जनरलचें अभिनंदन करणारी सभा झाली, तिला राममोहन हजर होताच.

सतीचा कायदा करण्याच्या कामीं राममोहनानें जी खटपट केली, त्यामुळे तो पुष्कळांच्या रोषाला पात्र झाला होता. शिवाय, आतां तो युरोपाला जाणार असें समजतांच तर हिंदु लोकांत मोठा गवगबा झाला. तो म्लेंच्छांच्या व गोमांसभक्षकांच्या देशीं जाणार, असें झणून लोक त्याचा अधिकच तिरस्कार करूं लागले. राममोह-

परदेशगमन.

नाची परोपकारबुद्धि आणि जिज्ञासा न जाणतां हें पर्यटन करण्यांत त्याचा कांहीं अयोग्य हेतु आहे, अशा भलत्याच कल्पना ते करू लागले. देशामध्ये लोक सर्वत्र खवळून गेले, व त्यांच्या वाटेमधील राममोहन हा कांटा काढून टाकण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. परंतु राममोहन मुळींच डगमगला नाही ! ज्याने धर्मसभेशी युद्ध करून जय मिळविला, व ब्राह्मणांनी केलेली निंदा आणि शाप यांना जो दचकला नाही, तो अशा डुरकावणीला थोडीच भीक घालणार ! त्याला ही गोष्ट समजली, तेव्हां मॉर्टिनला त्याने कळविलें, कीं, माझा जीव घेण्याकरितां मारेकरी टपून बसले आहेत. तेव्हां मॉर्टिन त्याच्याच घरी येऊन हत्यारांनिशीं राहूं लागला. बंदूक, तरवार वगैरे देऊन जिकडेतिकडे रखवालदार ठेविले. दररोज बंदुकाचे बार मारेकऱ्यांनां भिवविण्याकरितां निघूं लागले. राममोहन जेव्हांजेव्हां शहरांत जाई, तेव्हांतेव्हां मॉर्टिन त्याच्याबरोबर पिस्तूल वगैरे घेऊन जात असे. राममोहनहि नेहमीं आपल्याबरोबर हत्यार बाळगीत असे. त्याच्यावर एवढा जरी प्रसंग आला, तरी सतीच्या चालीविरुद्ध पुस्तकें लिहून तीं प्रसिद्ध करण्याला किंवा डफसाहेबाला शाळा काढण्याच्या कार्मीं मदत करण्याला तो यत्किंचित्हि डगमगला नाही !

इंग्लंडला जाण्यापूर्वी राममोहनानें रामनाथ ठाकूर, कालीनाथ मुनशी आणि आपला वडील मुलगा राधाप्रसाद याला ब्राह्मसभेचे ट्रस्टी नेमून विश्वंभरदास याला सेक्रेटरी नेमलें. राममोहनानें घालून दिलेल्या तत्त्वाबरहुकूम या गृहस्थांनीं समाजाची व्यवस्था चालविली. फक्त उपासनेचा दिवस शनिवार होता, तो बुधवार केला.

विलक्षण बुद्धीचा मनुष्य झणून राममोहनाची कीर्ति तो इंग्लंडला जाण्याच्या आधींच तेथें पसरली होती, व त्याच्या विद्वत्तेविषयीं हिंदुस्तानांतील कांहीं विद्वान् इंद्रजांनीं इंग्लंडांतील आपल्या मित्रांनां

राजा राममोहन राय.

लिहिलें होतें. राममोहन इ. स. १८३० मध्ये नोवेंबरच्या १९ व्या तारखेला आल्बियन बोटीने जावयाला निघाला. त्याने आपल्याबरोबर राजाराम, रामरतन मुकरजी आणि रामहरिदास या तिघांना घेतलें होतें. राजारामाविषयी येथे थोडी हकीकत सांगणें अवश्य आहे. हरिद्वार येथील एका मोठ्या यात्रेमध्ये डिक नांवाच्या एका सिव्हीलियनला एक मूल सांपडलें. त्याने त्याला जवळ बाळगून त्याचा प्रतिपाळ केला. पुढें इंग्लंडला जातांना त्याने तें मूल राममोहनाच्या स्वाधीन केलें. डिकसाहेब परत हिंदुस्तानांत आले नाहींत, तेव्हां तें मूल राममोहनाच्याच ताब्यांत राहिलें. राममोहनाचें त्याजवर अत्यंत प्रेम होतें.

तें जहाज हिंदीमहासागरांत आल्यावर मोठा सोसाऱ्याचा वारा सुद्धन भयंकर तुफान झालें, व सर्वांनी आपल्या जीविताची आशा सोडली. अशा भयंकर वेळीं राममोहन व त्याचे सोबती यांनी ईश्वरावर पूर्ण हवाला ठेवून ते प्रार्थनेमध्ये निमग्न झाले. त्या प्रसंगाला अनुसरून रामरतन यानें एक गाणें रचलें, व तें चौघांनीं मिळून गाइलें. लौकरच तें संकट नाहींसें झालें. चार महिने व तेवीस दिवसांनीं झणजे १८३१ च्या एप्रिल महिन्याच्या ८ व्या तारखेला जहाज सुरक्षितपणें लिव्हरपूल बंदरांत जाऊन नांगरलें. त्याच दिवशीं राममोहन लिव्हरपूल येथें गेला. राममोहनाबरोबरच्या एका उतारुने त्याच्या जलपर्यटनाचा वृत्तांत पुढीलप्रमाणें लिहिला आहे:-

“तारवावर राममोहन राय आपल्याच खोलींत जेवीत असे. निराळी चूल नसल्यामुळें प्रथम त्याला फार अडचण सोसावी लागली. त्याचे नोकर आजारी पडून त्याच्या खोलींत जाऊन पडले, ते तेथून ढळतचना; परंतु राममोहन रायाचा स्वभाव इतका दयाळू होता, कीं, त्यांनां बाहेर काढावयाला सांगण्याऐवजीं तो आपणच उठून दुसऱ्या

परदेशगमन.

ठिकाणीं गेला. बहुतकरून तो संस्कृत आणि हिब्रू वाचीत असे. दोनप्रहरीं आणि संध्याकाळीं तो बाहेर येऊन संभाषण करीत असे. त्याची वृत्ति सर्वकाळ संतोषित असे, आणि त्याच्यावर सर्व मनुष्यांची मर्जी इतकी बसून गेली होती, कीं, खलाशीहि आपल्या हातून घडेल तेवढी त्याची सेवा करण्याला तत्पर असत.”

राममोहनाच्या आगमनाविषयी मि. वुडलियम राथबोनला आगाऊ कळविण्यांत आले होते. आपल्या ग्रोन बँक येथील घरांत येऊन राहण्याविषयी त्यानें राममोहनाला विनंति केली; परंतु स्वतंत्रपणें हॉटेलमध्ये रहाणेंच राममोहनाला पसंत वाटलें. झणून तो रॅडले हॉटेलमध्ये उतरला. या ठिकाणीं त्या वेळचे बहुतेक सर्व प्रसिद्ध पुरुष त्याच्या भेटीला आले. याच ठिकाणीं अनेक पुस्तकांचा कर्ता वुडलियम रास्को याची व राममोहनाची भेट झाली. या विद्वान् मनुष्यानें राममोहनाच्या गाढ विद्वत्तेविषयी ऐकलें होतें. शिवाय “येशूच्या आज्ञा झणजे सुखाचा व शांतीचा मार्ग—Precepts of Jesus: a guide to peace and happiness” हें राममोहनानें लिहिलेलें पुस्तक त्याच्या उतारवयांत त्याला वाचावयाला मिळालें हें पुस्तक वाचून ‘ख्रिस्ती लोकांची नीतिमत्ता (Christian Morality)’ नांवाचें लहानपणीं त्यानें जें पुस्तक लिहिलें होतें त्याची त्याला आठवण होऊन राममोहनाची व आपली मैत्री व्हावी, अशी त्याला इच्छा झाली होती. थॉमस हॉगसन छेचर नांवाचा त्याचा एक मित्र हिंदुस्तानांत जात असतांना त्यानें लिहिलेलीं पुस्तकें राममोहनाला बक्षीस देण्याकरितां त्या मित्राजवळ दिलीं, व त्यासोबत एक पत्रहि दिलें. त्यामध्ये असा मजकूर होता, कीं, “या देशामध्ये तुझी येऊन तुमची व माझी गांठ पडेल, अशी मला फार आशा वाटत होती; परंतु मी अर्धागवायूनें पछाडल्यामुळें

राजा राममोहन राय.

तसा योग येईलसें वाटत नाहीं. तथापि तुमच्याविषयीं माझे प्रेम व माझा आदर यांची खूण द्वागून मी हीं पुस्तकें आपणाकडे पाठवीत आहे. हीं पुस्तकें आपणाला पोहोंचलीं हें समजेपर्यंत तरी मी जिवंत राहिलों, तर त्यायोगें मला फार आनंद होईल !”

पुढें राममोहन इंग्लंडमध्ये गेल्यामुळें त्या दोघांची जेव्हां गांठ पडली, तेव्हां दोघांनाहि फार समाधान वाटलें. दोघांची भेट फार आनंदकारक आणि गहिंवर आणणारी होती. त्या वेळीं राममोहनानें असे उद्गार काढले, कीं, “तुमच्यासारख्या मनुष्याची कीर्ति यूरोप-भरच नव्हे, तर पृथ्वीवर सर्व ठिकाणीं पसरलेली आहे. तेव्हां असा मनुष्य पाहून मला फार आनंद झालेला आहे.”

यावर रास्कोनें उत्तर दिलें “असा सुदिन पाहण्याचें माझ्या नशिबीं आलें, झणून मी ईश्वराचे धन्यवाद गातों.”

ही या मित्रांची शेवटचीच भेट ! लंडनांत असतांना राममोहनानें रास्कोच्या मरणाचें वर्तमान ऐकलें.

लिवरपूल येथें असतां डाक्टर ग्रंडी यांच्या युनिटेरिअन देवळांत एक वेळ राममोहन राय गेला होता. तेथें ईश्वरस्तवन आणि उपदेश हीं चाललीं होती, तीं ऐकून तो फार संतुष्ट झाला. उपासना संपल्यावर सर्व लोकांनी आपापल्या घरीं जावें, तसें न करितां या हिंदु महा-पंडिताला पहाण्याकरितां त्यांनीं दारांत एकच गर्दी करून टाकिली, आणि राममोहन रायानें त्यांशीं हस्तांदोलन करून कांहीं भाषण केलें, तेव्हांच त्यांनीं त्याला संतोषानें जाऊं दिलें.

लिवरपूल येथें डॉ. स्पेर्झहेम यांशीं राममोहनरायाचा परिचय होऊन ते दोघे अत्यंत मित्र झाले असतां राममोहन राय त्यांच्या

परदेशगमन.

विशेला फेनॉलॉजी* क्षणावयाला सोडीत नसे! तो असें करी, तेव्हां तो डाक्टर इतकेंच क्षणे, कीं, या शास्त्राचीं मूलतत्त्वे जर तुझाला समजलीं, तर त्याविषयीं तुमचें मत लागलेंच पालटेल.

रिफॉर्म बिलाचें तिसरें वाचन ऐकण्याविषयीं व हिंदुस्तानासंबंधीं पार्लमेंटमधील वादविवाद ऐकण्याविषयीं राममोहन फार उत्सुक होता, क्षणून तो लवकरच लंडनला जाण्याकरितां निघाला. रास्कोनं त्याला लॉर्ड बूडेंम यांची ओळख करून देणारें एक पत्र दिलें. वाटेंत मॅचेस्टर येथील कारखाने पहाण्याकरितां तो उतरला होता. त्याला पहाण्याला लोकांचे थवेच्याथवे जमले होते. वाट मिळण्याकरितां पोलिसांची मदत घेण्यापर्यंतहि पाळी आली.

लंडन येथें आल्यावर लॉर्ड बूडेंम, सर वॉल्टर हार्टन, सर हेन्री स्ट्राची आणि चार्ल्स हॉब्स यांच्याशीं राममोहनाची ओळख झाली, व बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे अध्यक्ष सर. जे. सी. आफहाउस यांनीं राममोहनाची त्या वेळचे राजे चौथे वुडिलियम यांच्याशीं मुलाखत करून दिली. राज्याभिषेकोत्सवसमयीं निरनिराळ्या राष्ट्रांतील वकिलांकरितां ज्या जागा राखून ठेवण्यांत आल्या होत्या, त्यांपैकीं एक राममोहनाकरितां मुद्दाम राखून ठेवण्यांत आली होती. लंडनचा पूल उघडण्यांत आला तेव्हां इंग्लंडच्या राजानें एक मोठा खाना करविला, त्या खान्याच्या वेळीं राममोहनाला आमंत्रण केलें होतें. जुलईच्या ६ व्या तारखेला लंडन टॅव्हर्नमध्ये त्याच्या सन्मानार्थ कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सकडून ईस्ट इंडिया कंपनीतर्फें एक मेजवानी देण्यांत आली. त्या वेळीं कंपनीचे चेअरमन व डेप्युटी चेअरमनहि हजर होते.

* फेनॉलॉजी क्षणजे कोणत्याहि मनुष्याच्या मस्तकाच्या आकृतीवरून आणि रचनेवरून त्याच्या मनाचे गुणधर्म आणि शक्ति यांचें अनुमान करण्याची विद्या.

राजा राममोहन राय.

लंडनमध्ये असतांना पहिले कांहीं महिने राममोहन एका हॉटेल-मध्ये रहात होता; परंतु हिंदुस्तानचे हितेच्छु डेव्हिड हेअर यांच्या भावाच्या विनंतीमुळे राममोहन बेडफर्ड स्क्वेअरमध्ये त्यांच्या घरी राहू लागला. त्या ठिकाणी त्या वेळचे मुख्यमुख्य नामांकित गृहस्थ दिवसा ११ व ४ यांच्या दरम्यान राममोहनाला भेटावयाला येत. त्याला पाहण्याची बेंथॅम या प्रख्यात तत्त्वज्ञान्याला तर इतकी उत्कंठा लागून राहिली होती, की, राममोहन लंडन शहरी आला त्याच रात्री तो त्याला भेटावयाला आला.

या तत्त्वज्ञान्याने आपल्या भेटीला येण्यांत आपणाला किती मान दिला हे राममोहनाने पुरतें जाणलें. आपल्या आयुष्याचा अवघा काळ ज्या बेंथॅमने प्रपंचसुखाचा केवळ परित्याग केला होता, आणि कोणाकडे नाचतमाशा पहाण्याला किंवा जेवणाखाण्यालाहि जावयाचें नाहीं असा नियम धरला होता, तो आपलें वैराग्य टाकून मुद्दाम राममोहनाची भेट घेण्याला आला, यावरून या असाधारण हिंदूविषयी त्याच्या मनांत किती आदर वसत होता, हे स्पष्ट दिसून येतें. नंतर त्या दांघांची भेट झाली, तेव्हां मनुष्याच्या सुखाची जीं मुख्य दोन धोरणें—राज्यव्यवस्था व नीतिधर्म याविषयी, हिंदु लोकांच्या स्थिती-विषयी आणि कंपनीच्या राज्यपद्धतीविषयी कांहीं संभाषण झालें. तो तत्त्वज्ञानी झाला “राममोहन राय तेहतीस कोटी देवांची पूजा टाकून अत्युत्तम असा जो धर्माविषय त्यांत विचाराचा अवलंब करावयाला आम्हांजवळ शिकला आहे. मनुष्यजातीचें कल्याण करण्यांत राममोहन आपला अति प्रियकर आणि उपयुक्त भागीदार आहे.”

तेथील सर्व प्रकारचे व सर्व पंथांचे लोक राममोहनाला फार मान देत असत. युनिटेरियन असोशिएशनमार्फत एक जंगी सभा भरून त्याचा मोठा सन्मान करण्यांत आला. सर जॉन वाडरिंग यांच्याकडे

परदेशगमन.

त्याचें अभिनंदन करण्याचा ठराव सोंपविण्यांत आला होता. त्यांनीं एक सुंदर भाषण करून त्याच्या विद्वत्तेविषयीं फार तारीफ केली. त्या ठरावाला युनायटेड स्टेटसमधील हॉरबर्ड युनिव्हर्सिटीचे अध्यक्ष डॉक्टर कर्कलंड यांनीं जोराचा पाठिंबा दिला. नंतर रेव्हरंड रॉबर्ट अँसलॅंड—त्या सभेचे चेअरमन—यांनीं अशी सूचना केली, कीं, सर्वांनीं उठून हा ठराव पास करावा. त्याप्रमाणें सर्वजण उठले व त्यांनीं तो ठराव सर्वांनुमतें पास केला. त्या प्रसंगीं राममोहनानें पुढीलप्रमाणें थोडक्यांत भाषण केलें:—

“ या सभेमध्ये माझा जो सन्मान करण्यांत आला आहे, त्याला योग्य असें उत्तर देण्याइतकी आज माझी प्रकृति बरी नाही. मी बराच थकलेला आहे. परंतु डॉ. कर्कलंड, व डॉ. बाउरिंग यांनीं मला आपला मित्र असें ह्मटलें, व आपण सर्वांनीं मला या आपल्या संस्थे मध्ये बंधु या नात्यानें सामील करून घेतलें, त्याबद्दल मी आपला फार फार आभारी आहे. या आपल्या धर्माची वाढ करण्याच्या कामीं मी थोड्या अंशानें तरी कारणीभूत झालों कीं नाही, हें मला माहीत नाही; परंतु आपल्याप्रमाणेंच माझाहि एकाच ईश्वरावर भरंवसा आहे, व आपलीं जीं मते त्याचसारखीं माझीं मते आहेत. माझा हा जो विश्वास तो माझ्या स्वतःच्याच कल्याणाकरितां व शांतीकरितां आहे, अशी माझी दृढ समजूत आहे. तुमच्या संस्थेकरितां जर मीं कांहीं केलें असेन तर तें इतकें अल्प आहे, कीं, त्याबद्दल मी कोणत्याहि प्रकारें स्तुतीला पात्र ठरत नाही. मीं तुमच्या-करितां काय केलें, हें मला समजत नाही. हिंदुस्तानांत असतांना मला अनेक अडचणी सहन कराव्या लागल्या. प्रथम माझे आप्त जे ब्राह्मण ते माझ्या विरुद्ध उठले, व नंतर पुष्कळ ख्रिस्ती गृहस्थहि माझ्या आपत्तांपेक्षांहि माझा अधिक द्वेष करूं लागले. मी ख्रिश्चन

राजा राममोहन राय.

लोकांनां पुष्कळ सांगून पाहिलें; परंतु युनिटेरिअन ख्रिश्चानिटीच्या विरुद्ध त्यांनीं काहूर माजविलें, व मार्गांत अनेक अडचणी उत्पन्न केल्या. या ठिकाणींहि तशा प्रकारचे कांहीं लोक आहेत. परंतु हिंदुस्तानांत त्यांची संख्या अधिक आहे. साधीं तत्त्वे जरी त्यांच्यापुढें ठेविलीं, तरी ते त्यांचा तिटकारा करितात, व अनुयायांनां भ्रमवून टाकणारे असे गूढ चमत्कार ते मोठ्या जोरानें प्रतिपादितात. त्याचा परिणाम असा झाला, कीं, त्यांच्या या अडथळ्यामुळे आमची प्रगति अगदीं अल्प प्रमाणावर होत आहे. या देशामध्ये एकेश्वरी धर्माची जी प्रगति आहे, त्या मानानें हिंदुस्तानांतील एकेश्वरी धर्माची प्रगति माझ्या हातून कांहींच झाली नाहीं, याबद्दल माझी मला लाज वाटते. तथापि हाच धर्म जर खरा व सार्वत्रिक आहे, तर याचा प्रसार कांहींहि अडचणी आल्या तरी सर्वत्र झाल्याखेरीज रहाणार नाहीं. बुद्धि, धर्मशास्त्र व सारासार विचार या त्रयीचा, पैसा, सत्ता व इटवाद या त्रयीशीं सारखा झगडा चालला आहे. परंतु माझी अशी खात्री आहे, कीं, आपणांला कधिनाकधीं तरी जय मिळाल्या- शिवाय रहाणार नाहीं. मला आतां थकल्यासारखें वाटतें, झणून आपण माझा जो सन्मान केला. त्याबद्दल आपले पुनः मनःपूर्वक आभार मानून मी रजा घेतों.”

विहग आणि*कॉन्सर्वेटिव्ह झणून इंग्लंडांत जे दोन राजकीय पक्ष असत त्या दोहोंतीलहि पुढाऱ्यांवर राममोहन रायाचें मोठें वजन असे, आणि हें वजन त्यानें आपला स्वार्थ साधण्यांत खर्चिलें नाहीं,

* कॉन्सर्वेटिव्ह किंवा ज्यास टोरी असेंहि ह्मणतात, ते लोक बहुधा राज्याचा आणि जुन्या चालींचा पक्ष धरून भांडत असत, आणि विहग हे बहुधा लोकांच्या हक्कांचा, मोकळिकीचा आणि राज्यपद्धतींत बारंवार सुधारणा करण्याचा कैवार घेत असत.

परदेशगमन.

तर आपल्या देशाचें कल्याण करण्यांत त्या वजनाचा उपयोग केला. त्यानें जें कांहीं केलें त्या अवघ्याचा उद्देश ज्या भूमातेच्या उदरीं आपण जन्म घेतला, तिच्या बालकांचें ह्मणजे आपल्या बांधवांचें कल्याण करावें हा असे, आणि यावरून एका ग्रंथकारानें असें झटलें आहे, कीं 'कांटेच्या झाडांमध्ये जसा एकादा चांफा असतो, तसा राजा राममोहन राय आपल्या स्वदेशीय लोकांत होऊन गेला.'

राममोहन इंग्लंडमध्ये असतांना तेथें प्रचलित असलेल्या निर-
निराळ्या धर्माची माहिती करून घेण्याची संधि त्यानें दवडली नाहीं.
तो युनिटेरिअन लोकांच्या सभांना जात असे, व त्यानें कित्येक
मुख्यमुख्य गृहस्थांबरोबर धार्मिक विषयांवर वादविवाद केला.
हिंदुस्तानामध्ये त्यानें लिहिलेल्या पुस्तकांचीं भाषांतरे करून त्यानें तीं
इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केलीं. त्यानें आपल्या जलपर्यटनाचें व प्रवासाचें
वर्णन लिहून ठेविलें, व इंग्लिश लोकांची संपत्ति, त्यांची सत्ता,
त्यांच्या चालीरीति व इंग्लंडमधील स्त्रियांचें सौजन्य व सद्गुण
यांविषयींहि लिहून ठेविलें होतें. एक मासिक पुस्तक काढून त्यामध्ये
तें सर्व क्रमशः प्रसिद्ध करावें, अशी त्याची इच्छा होती. दुर्दैवानें
ही इच्छा पार पडली नाहीं.

१८३२ च्या शेवटीं राममोहन लंडनहून फ्रान्समध्ये गेला, व
तेथून युरोपमधील दुसरे देश पहावे अशी त्याची इच्छा होती; परंतु
त्याची ती इच्छाहि पूर्ण झाली नाहीं. १८३३ च्या जानेवारी महि-
न्याच्या ३१ व्या तारखेला लंडनमधील त्यानें आपल्या एका मित्राला
एक पत्र लिहून कळविलें, कीं, फ्रान्समध्ये मी फार दिवस राहिल्या-
मुळें मला इटलीला जातां आलें नाहीं. शिवाय फ्रेंच भाषेचें ज्ञान
असल्याशिवाय परकीयांबरोबर संभाषण करणें सोपें नाहीं असें
मला आढळून आलें, ह्मणून इटली व ऑस्ट्रिया यांमधून प्रवास करूं

राजा राममोहन राय.

नये असें मला वाटलें. मी एका फ्रेंच गृहस्थाजवळ फ्रेंच भाषेचा अभ्यास करीत आहे.

फ्रान्समध्ये असतांना फ्रान्स देशाचा राजा लुई फिलीप याजबरोबर राममोहनाची मुलाखत झाली, व दोन वेळां त्याच्याबरोबर भोजनाचा मानहि राममोहनाला मिळाला. तेथील विद्वान् लोकांनीं राममोहनाची ओळख करून घेतली. तेथील एशियाटिक सोसायटी या संस्थेनें राममोहनाला आपला सन्मान्य सभासद केलें.

इंग्लिश पार्लमेंटमध्ये या वेळीं कांहीं महत्त्वाच्या प्रश्नांचा खल होत असल्यामुळें त्या वेळीं तेथें हजर रहाणें राममोहनाला अवश्य वाटल्यावरून तो फेब्रुवारींत तेथें गेला. यानंतर थोड्याच दिवसांनीं प्रसिद्ध मिस मेरी कार्पेंटर इचा बाप डॉ. कार्पेंटर यानें आणि राममोहनाच्या इतर मित्रांनीं त्याला ब्रिस्टल् येथें येण्याला बोलविलें. राममोहनाला तेथें जाण्याची फार इच्छा झाली. पण लंडनमध्ये त्याला अतिशय काम असल्यामुळें आगस्ट महिन्यापर्यंत त्याला तेथें जातां आलें नाहीं. १८३३ च्या जुलईच्या १० व्या तारखेला त्यानें मिस किडलला जें पत्र लिहिलें त्यामध्ये तो लिहितो “माझ्या देशबांधवांविषयीं माझें जें कर्तव्य तें करण्यामध्ये मी येथें इतका गहून गेलों आहे, कीं, ब्रिस्टल्ला येण्याचा दिवस अजून मला ठरवितां येत नाहीं.” इंडियन बिल पास होईपर्यंत राममोहन लंडनमध्ये होता.

राममोहन इंग्लंडांत आपला वेळ कसा घालवीत असे, हें मिसेस् इस्लिन इच्या पुढील उताऱ्यावरून कळून येतें:-

“राजा हिब्रु व ग्रीक भाषेमध्ये दररोज बायबल वाचीत असे. मिस हेअर देखील वारंवार त्याला तें वाचून दाखवीत असे. तें वाचल्याशिवाय बहुतेक कोणतीहि रात्र सुनी जात नसे. तो नेहमीं प्रार्थनेमध्ये मग्न असलेला दृष्टीला पडे. त्याची ती प्रार्थना चालू

परदेशगमन.

असतां मिस हेअरच्या येण्याने त्याच्या प्रार्थनेचा भंग होत नसे. तो तिला सांगे, कीं, 'जेव्हां जेव्हां माझ्या मनामध्ये दुर्विकार उत्पन्न होतो, तेव्हां तेव्हां मी प्रार्थना करतो.' त्यावर तिने झटलें, कीं, 'तुमच्या मनामध्ये कधीं वाईट विचार येत असेल असें मला तर वाटत नाही.' त्यावर त्यानें उत्तर केलें, कीं, 'आपणांपैकीं कोणीहि या गोष्टीला अपवादक असणें शक्य नाहो !' "

लंडनमध्ये प्रथमप्रथम राममोहन एका हॉटेलांत रहात असे; परंतु नंतर त्याचा हिंदुस्तानांतील मित्र डेविड हेअर याच्या भावांच्या घरी तो राहूं लागला. या घराण्यांतील सर्व लोकांची राममोहनाविषयी फार पूज्यबुद्धि होती. कोणत्याहि प्रकारचे न्यून त्यांनीं त्याला पडूं दिलें नाहीं. राममोहन ब्रिस्टल्ला गेला, तेव्हां देखील त्याची शुश्रूषा करण्याकरितां डेविड हेअरची मुलगी मिस हेअर त्याजबरोबर गेली.

राममोहन लंडन येथें असतांना त्यानें आपला मानलेला मुलगा राजा रामराय यास रे. डी. डेव्हिडसन, एम्. ए. या गृहस्थाच्या घरीं शिकण्याकरितां ठेविलें होतें. त्याला भेटण्याला राममोहन वारंवार तेथे जात असे. राममोहनावर त्या घराण्याचा इतका लोभ जडला, कीं, त्यांनीं आपल्या नूतन जन्मलेल्या मुलाचें नांव 'राममोहन' असें ठेविलें. या मुलाचा राममोहनाला फार लळा असे, व लंडनमध्ये असतांना तो नेहमीं त्याला बाळंतपणाच्या खोलींतच भेटावयाला जाई.

प्रकरण दुसरें.

अंतकाळ.

१८३३ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या ७ व्या तारखेला मिस हेअर इच्यासह राममोहन ब्रिस्टल्जवळील स्टेपल प्रोव्ह येथें आला. डॉ. कार्पेंटर याच्या पालकत्वाखाली असलेली मिस कॅसल इच्या घरीं तो राहूं लागला. लंडनमध्ये असतांना डॉ. कार्पेंटर यांनीं मिस कॅसल व मिस किडल या दोघी बायांची राममोहनाशीं ओळख करून दिली होती. मिस किडल ही मिस कॅसलची मामी होती. मिस कॅसलचा बाप मिचल कॅसल हा एक संभावित व्यापारी होता. तो डॉ. कार्पेंटरचा एक धर्ममतानुयायी होता. तो व त्याची बायको वारल्यानंतर त्यांची मुलगी डॉ. कार्पेंटर साहेबांच्या पालकत्वाखाली तिच्या आईबापांच्याच इच्छेनुसार राहूं लागली. कार्पेंटर साहेबांच्या मागें अनेक व्यवसाय असल्यामुळें त्यांनीं राममोहनाची व्यवस्था स्टेपल प्रोव्ह येथें केली होती.

लंडनमध्ये अतिशय दगदगीमुळें राममोहनाला जो शीण आला होता तो घालविण्यास ही निवांत जागा उत्तम होय, असें वाटून त्याला आनंद झाला. या ठिकाणीं तो कोणत्याहि मोठ्या सभांनां जात नसे. परंतु तेथल्या निरनिराळ्या देवळांमध्ये जाऊन उपासनेला हजर रहात असे, व शेजारपाजारच्या गृहस्थांबरोबर आल्हादकारक अशा विषयांवर संभाषण करीत असे. बहुतकरून प्रत्येक दिवशीं त्याची व डॉ. कार्पेंटरची भेट होत असे. राममोहनाशीं बोलण्याचे प्रसंग कार्पेंटरसाहेबांनां जसजसे अधिक येत गेले, तसतशी त्याच्याविषयीं त्यांची पूज्यबुद्धि व प्रेम जास्तच वाढत गेलें.

अंतकाळ.

डॉ. कार्पेंटरचा सहाध्यायी रे. ऑर. बी. ॲस्पंड यांनी एके रविवारी ब्रिस्टल् येथे उपासना चालविली, व मॅचेस्टर न्यू कॉलेज-करिता मदत मागितली. त्या उपासनेला राममोहन हजर होता. त्याने त्या कॉलेजाला मदत करण्याचे कबूल केले; पण ती मदत मिळण्यापूर्वीच त्याचे देहावसान झाले.

ब्रिस्टल् येथे असतांना बरेच विद्वान् गृहस्थ राममोहनास भेटावयाला आले. प्रसिद्ध निबंधकार रे. जॉन फॉस्टर हा मिस कॅसलच्याच घरामध्ये रहात असे. एके प्रसंगी रे. जॉन फॉस्टर यांच्या व इतरांच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याकरितां राममोहन सारखा तीन तास उभा होता. 'त्या वेळी त्याने हिंदुस्तानच्या नैतिक व राजकीय स्थितीचे वर्णन केले, त्यामुळे त्या लोकांना या थोर पुरुषाची योग्यता कळून आली,' अशा प्रकारचा उल्लेख खुद्द कार्पेंटरसाहेबांनी केलेला आहे. ही गोष्ट सप्टेंबरच्या ११ व्या तारखेला झणजे त्याच्या सन्मानार्थ एक सभा ब्रिस्टल् येथे झाली त्या दिवशी घडली. नंतर ८ दिवसांनी झणजे ता. १९ रोजी त्याला ताप आला. त्याच्या आजाराची हकीगत इस्लिनसाहेबाने आपल्या डायरीत लिहून ठेवली आहे. ती अशी:-

मंगळवार ता. १७.—माझी आई संध्याकाळी राममोहनाला भेटण्याकरितां एकदोन दिवसांसाठीं स्टेपलटन प्रोव्ह येथे गेली.

गुरुवार ता. १९.—माझ्या आईला पहाण्यास मी स्टेपलटन प्रोव्ह येथे आलों. राममोहनाला ताप आला आहे असे मला आढळून आले. मोठ्या आनंदाने त्याने माझी भेट घेतली. मी त्याला औषध लिहून दिलें. सायंकाळी आठ वाजतां पुनः आलों, तेव्हां त्याची प्रकृति थोडी बरी दिसली; पण ताप होताच. जॉन हेअर व मिस हेअर त्याच्याजवळ बसून होती.

राजा राममोहन राय.

शुक्रवार ता. २०.—राजाची प्रकृति बरी नाही. डोकें दुखं लागलें, पण औषधोपचार केल्यावर कमी झालें. सायंकाळी त्याला झोप लागली, पण त्याचे डोळे बरेच उघडे होते. रात्री अकरा वाजतां जागा झाल्यावर त्याचे हातपाय थंड पडलेले आढळले, व नाडी फार अशक्त असून तिचे ठोके १३० पडत होते. थोडीशी दारू चोळल्यावर त्याच्या अंगांत ऊब आली, व थोडें बरें वाटलें; पण त्याची तळमळ सारखी चालू होती. मिस हेअरला नेहमीं शुश्रूषा करूं दे झणून मी त्याची विनंति केली; पण 'तसें करणें फार अयोग्य आहे' असें तो झणाला. त्यावर मी झटलें 'आमच्या रीतीरिवाजा-प्रमाणें तें योग्य आहे.' तेव्हांपासून मिस हेअर एकसारखी त्याच्या तैनातींत असते. माझी सल्लामसलत त्याला फार आवडली असें दिसलें, व मी येथेंच निजणार हें समजल्यावर त्याला आनंद झाला. मध्यरात्री मला त्याविषयी फार काळजी वाटूं लागली, व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्याला बरें वाटलें नाही तर डॉ. प्रिचर्डला आणावयाचें, असें मी माझ्या आईला सांगितलें.

शनिवार ता. २१—मिस हेअरनें रात्रीची सर्व हकीगत मला कळविली. मी सकाळीं त्याची प्रकृति पाहिली. त्याची नाडी बरी चालत होती, परंतु जीभ बरी नव्हती. मिस किडलनें डॉ. प्रिचर्डला आणावयाला सुचविलें व मलाहि तें योग्य वाटलें. मी ब्रिस्टल्ला गेलों. दोन वाजतां कांहीं रोग्यांनां औषध दिलें व पांच वाजतां डॉ. प्रिचर्डला घेऊन आलों. डॉ. प्रिचर्डला पाहून राजाला समाधान वाटलें, व त्याच्या चेहऱ्यावरून तो बुद्धिमान् असावा असें राजानें मला झणून दाखविलें. मी अकरा वाजतां निजावयाला गेलों. मिस हेअर जागत बसली.

रविवार ता. २२—सकाळपर्यंत राजा तळमळत होता. पहांटेला थोडीशी झोप लागली. साडेअकरा वाजतां डॉ. प्रिचर्ड पुनः

अंतकाळ.

आले. मीहि त्याच्याबरोबर आलों, पण तीन वाजतां परत गेलों. मि. हेअरसुद्धां आला होता. सायंकाळीं राजाला बरें वाटलें, यामुळें मलाहि बरें वाटलें. डॉ. प्रिचर्ड, मि. हेअर व मी जवळ असतांना तो झणाला 'मी जरी मेलों तरी मला एवढें समाधान वाटेल, कीं, माझ्या आजारामध्ये मला उत्तम औषधोपचार झाला!' मेरी, माझी आई व मी मिस कॅसलच्या गाडींतून एका सभेला जाऊन परत आलों. मिस हेअर सारखी बसून हांती. तिच्या हातून राजा योग्य वेळीं औषध घेत असे. मजपेक्षां तिचें अधिक वजन राजावर पडत असे.

सोमवार ता. २३—पांचांपूर्वी थोडा वेळ आधीं मी उठलों. राजाची रात्र फार कठिण गेली. मधुनमधून डोळे उघडे राहून थोडथोडी झोंप येत असे. आणखी दुसऱ्या डॉक्टराचा सल्ला घ्यावा, झणून मिस हेअरनें सुचविलें, तेव्हां डॉ. कॅरिक याला सायंकाळीं डॉ. प्रिचर्डसह आणविलें. डॉक्याला फार विकार झालेला दिसल्यामुळें जळवा लावल्या. रात्रीं राजाला थोडें बरें वाटलें. गरम पाण्याचें स्नान घातल्यामुळें रात्रीं त्याला बरें वाटलें.

मंगळवार ता. २४—मि. हेअर, मिस हेअर व राजाराम रात्रभर बसलीं. मी रात्री ११ वाजतां निजावयाला गेलों व पांच वाजतां परत आलों. रात्रीपेक्षां त्याची नाडी बरी लागली. प्रिचर्ड आणि कॅरिक बारा वाजतां आले.

बुधवार ता. २५—राजाला थोडी झोंप लागली व पूर्वीच्या रात्रीपेक्षां थोडी अस्वस्थता कमी झाली. नाडी १२० होती. मि. हेअर रात्रीं बसून होता. तीन आणि चारच्या दरम्यान नाडी अधिकाधिक अशक्त होत असलेली वाटून त्याला फार भीति वाटली. हातपाय थंड पडूं लागले, पण पांघरूण घातल्यावर ऊब येऊं लागली. तो थोडें वोलत होता, पण जागें केल्यावर शुद्धीवर असे.

राजा राममोहन राय.

गुरुवार ता. २६—डॉ. कैरिक अकरा वाजता आला व डॉ. प्रिचर्ड येण्यापूर्वीच मिस हेअरने आझांला राजाच्या खोलीमध्ये बोलाविले. तोंडाला आंचके बसून राजाला झटके येत असलेले आझांला आढळले. एकदोन तास ते पेटके चालू होते. आझां आलों तें त्याला समजलें नाहीं. आझां त्याचे केंस कापले व त्याच्या डोक्याला थंड पाणी लावले. आंचके थांबल्यानंतर तो झोपी गेल्यासारखें दिसलें. तथापि डोळे उघडेच होते. डाव्या हाताला व डाव्या पायाला अर्धांग-वायु झाल्यासारखें दिसलें. संध्याकाळी डॉ. बर्नाडला आणावयाचें ठरविलें. मी सर्व दिवसभर येथेंच होतो, व माझ्या मनांत जास्त-जास्तच धास्ती वाटूं लागली. दोनप्रहरी त्याच्या अंगांत थोडी ऊब आली, व नाडीमध्ये थोडा जोर आला. पण साडेसहा वाजतां पुनः झटके सुरू झाले. डॉ. बर्नाडला येतां आलें नाहीं. मरणोन्मुख स्थितींत डॉ. प्रिचर्ड व डॉ. कैरिक निघून गेले. बारांपूर्वी कोणीहि निजावयाला गेलें नाहीं. मिस किडल बहुतेक वेळ राजाजवळ होती. मिस कॅसर बारांवार येत असे. मिस हेअर, मि जॉन हेअर व राजाराम यांपैकीं कोणीहि खोलीच्या बाहेर काचित्च गेलें असेल. मधुनमधून माझी आई खोलींत जात असे.

शुक्रवार ता. २७—प्रत्येक क्षणों राममोहनाची स्थिति कठिण-कठिण होत चालली. त्याचा श्वासोच्छ्वास अधिकाधिक गुदमरूं लागला. वारंवार त्याचा उजवा हात हाळूं लागला, पण डावा हात मरणाच्या पूर्वी थोडेच तास आधीं हाळूं लागला. रात्री शुद्ध चांदणें पडलें होतें. मिस्टर हेअर, मिस किडल व मी असे खिडकींतून बाहेर डोकावून पहात अमतां एके बाजूला त्या मध्यरात्रीच्या सुमाराला शांत असा देखावा दिसत होता, तर आमच्या दुसऱ्या बाजूला या अलौकिक पुरुषाच्या प्राणोत्क्रमणाचा समय अगदीं नजीक येऊन

अंतकाळ.

ठेपलेला दिसत होता. मिस हेअरची आतां सर्व आशा नष्ट झाली. ह्मणून त्याची शुभ्रूषा करण्याचें बंद करून ती स्फुंदतस्फुंदत जवळील खुर्चावर खाली मान घालून बसून राहिली. मिस किडलला बरें वाटावें ह्मणून मी दीडाच्या सुमाराला निजावयाला गेलों. अडीच वाजतां मि. हेअर माझ्या खोर्लांत आला व सर्व आटोपलें ह्मणून त्यानें मला सांगितलें. राजाचें मरण २ वाजून २५ मिनिटांनीं झालें * रामरतन गुडघे टेंकून राजाच्या हनुवटीला धरून बसला होता. मिस हेअर, राजाराम, मिस किडल, मि. हेअर, माझी आई, मिस कॅसल, रामहरि व दुसरे एकदोन चाकर तेथेंच होते. प्राणोत्क्रमणाच्या वेळीं हिंदुधर्माला अनुसरून कांहीं विधि करावयाचा असल्यास कर, असें मि. हेअर यांनीं रामरतन याला सुचावल्यावरून त्यानें हिंदुस्तानीमध्ये प्रार्थना केली. स्त्रिया तेथून गेल्यावर आझी चटईवर तें प्रेत सरळ ठेविलें, व त्या हिंदु नोकराशीं बोलूं लागलों. सुमारें साडेतीन किंवा चारांच्या सुमाराला आझी सर्वजण खोर्लांतून बाहेर आलों. मी बिछान्यावर पडलों, पण झोंप ह्मणून आली नाहीं. राजाच्या मृत्यूनें मला सारखी तळमळ लागून राहिली. नास्त्याच्या वेळीं सर्व मंडळी दुःखांत होती. मिस हेअर अंथरुणांतच निजून होती. प्यू नांवाचा एक संगमरवरी दगडावर काम करणारा शिल्पकार एका इतालियन मनुष्याला घेऊन आला व त्यांनीं राजाच्या डोक्याचा व चेहऱ्याचा ठसा (cast) घेतला. मि. हेअर व मी त्रिस्टुल्ला गेलों, व प्रेताची तपासणी दुसऱ्या दिवशीं करण्याची तजवीज करून आलों. त्याच्या प्रेताची तपासणी झाली, तेव्हां त्याच्या मेंदूला विकार झालेला आहे असें आढळून

* डेविड हेअर याची पुतणी मिस हेअर रात्रंदिवस राममोहनाच्या तैनातीस असे. ती ह्मणते कीं ॐ हा शेवटचा शब्द राममोहनाच्या तोंडून निघाल्यावर त्याचे प्राणोत्क्रमण झालें.

राजा राममोहन राय.

आलें. डॉ. कार्पेंटर सकाळीं तेथें आले. बहुतेक सर्व दिवस आह्मी सर्वजण प्रेताच्या खोलींत होतो. तें प्रेत अझूनहि सुंदर व तेजस्वी दिसत होतें. सर्वांच्या अंगावर शहारे उत्पन्न करणारा असा तो त्या वेळचा देखावा होता.

आजारी असतांना जवळची मंडळी त्याजवर जें प्रेम करीत, तें प्रेम त्यानें अनेक वेळां व्यक्त करून दाखविलें, व मला ज्यांचा औषधोपचार चालू आहे त्यांवर माझा पूर्ण विश्वास आहे हें त्यानें बोलून दाखविलें. तेथील मंडळीला त्याच्या मरणामुळे जरी अतोनात दुःख झालें, तथापि त्याला आराम पडावा ह्मणून प्रत्येक बाबतींत त्याची योग्य बडदास्त ठेवण्यांत आली हें पाहून त्यांतल्या त्यांत थोडे समाधान वाटलें. आजारी असतां तो फारच थोडे बोले, पण वारं-वार प्रार्थनेमध्ये निमग्न असलेला दृष्टीला पडे. त्यानें आपल्या मुलाला व इतरांना सांगून ठेविलें होतें, कीं, मी या आजारांतून निभावत नाहीं.

आजारामध्यें राममोहनानें जवळच्या मंडळीला असें सांगून ठेविलें होतें, कीं, मी मेलों तर माझा प्रेतविधि ख्रिस्तीधर्माप्रमाणें न करितां एक स्वतंत्र जागा घेऊन तेथें माझा अंत्यविधि करावा. त्या जागेची व्यवस्था पहाण्याकरितां कोणातरी गरीब पण सात्त्विक गृहस्थाला तेथें फुकट राहूं द्यावें. मिस कॅसलनें आपल्या मालकीच्या जागेमध्ये एक सुंदरशी जागा त्या कामाकरितां दिल्यामुळे राममोहनाची ही शेवटची इच्छा पूर्ण झाली. या ठिकाणीं त्याचा अंतविधि ता. १८ ऑक्टोबर रोजीं दोनप्रहरीं दोन वाजतां करण्यांत आला. मनुष्याच्या खांद्यावर त्याचें प्रेत नेण्यांत आलें, त्या वेळीं क्रॉस वगैरे धरण्यांत आला नाहीं. त्याच्या प्रेतयात्रेबरोबर मिस हेअर, मिस किडल, जोसेफ हेअर, जॉन हेअर, मिस कार्पेंटर, मिस कॅसल, डॉ. कार्पेंटर, मिसेस् इस्लिन, मिस्टर इस्लिन, हिंटन, कॅसल, मिसेस

अंतकाळ.

बी स्मिथ, मेरी, मिस ईडासन, मिस फॉस्टर, डॉ. जेराई, मिस्टर हॅरीस, मिस्टर फॉस्टर, मि किडल, जी. सँडर्स, रामरतन व रामहरि या क्रमानें हे लोक गेले. ते प्रेत विटांनीं बांधलेल्या एका थडग्यामध्ये ठेवले व थडग्याचें तोंड बंद करण्यांत आलें. त्या प्रसंगाला उचित अशा तयार केलेल्या कविता डॉ. कार्पेंटरसाहेबांनीं वाचल्या. पुढें आक्टोबरच्या २९ व्या तारखेला रामरतन व रामहरि हे हिंदुस्तानाला यावयाला निघाले.

प्रकरण तिसरें.

मृत्युलेख.

राममोहनाच्या मरणामुळे यूरोपमध्ये व अमेरिकेमध्ये हाहाकार उडाला. इंग्लंडमध्ये तर लोकांना अतिशय दुःख होऊन अलौकिक पुरुषाच्या स्मरणार्थ निरनिराळ्या देवळांतून प्रार्थना करण्यांत आल्या.

ता. ६ आक्टोबर १८३३ रोजी डॉ. कार्पेंटर यांनी ब्रिस्टल येथील आपल्या 'लेविन मीड चॅपल'मध्ये प्रार्थना केली, त्याच रविवारी रे. राबर्ट ॲस्लॉड यांनी न्यूप्रेव्हल पिट मीटिंग हॅक्ने येथे प्रार्थना केली. १८३३ च्या आक्टोबरच्या २७ व्या तारखेला रे. वुडलियम हॅमिल्टन ड्रूमंड, डी. डी., यांनी डब्लीन येथील प्रेसबिटेरियन चर्च ऑफ स्ट्रॅंडस्ट्रीट येथे उपासना चालविली. १८३३ च्या नोवेंबरच्या १० व्या तारखेला रे. जे. स्कॉट पोर्टर यांनी बेलफास्ट येथील देवळांत प्रार्थना केली. १८३३ च्या आक्टोबरच्या १४ व्या तारखेला रे. डब्ल्यू. डे फॉक्स यांनी प्रिन्सबरी चॅपल, साउथ ग्लेस येथे प्रार्थना केली. या प्रत्येकाने राममोहनाच्या गुणांचे वर्णन करून त्या समयाला अनुरूप असे उपदेश केले आहेत, व ते सर्व छापून प्रसिद्ध झाले होते. या पांचही उपदेशांचा उल्लेख मेरी कार्पेंटर बाईने आपल्या पुस्तकांतील शेवटच्या प्रकरणांत केलेला आहे. राजाच्या स्मरणार्थ बायकांनी अनेक गाणी रचून तीं द्याटली, वर्तमानपत्रकारांनी राममोहनासंबंधी दुःखप्रदर्शक लेख प्रसिद्ध केले, व त्याच्या मृत्युमुळे केवळ हिंदुस्तानचाच नव्हे-

मृत्युलेख.

इंग्लंडचाहि नव्हे, तर अखिल जगाचा फारच मोठा तोटा झाल्याबद्दल कळकळीचे उद्गार काढले.

जो मनुष्य बोलल्याप्रमाणे वागतो, त्या मनुष्याचीं मते कशीहि असोत, तो सर्व धर्माच्या व सर्व देशांच्या लोकांना आदरणीय होतो. अशा मनुष्याच्या योग्यतेची खरी किंमत त्याच्या शत्रूंनाहि कबूल करावी लागते. याच न्यायाने राममोहनाचा मृत्यु झाल्यानंतर पाश्चात्य लोकांनी त्याजविषयींची आपली आदरबुद्धि व्यक्त करण्या-मध्ये जणू काय एकमेकांवर चढाओढ चालविली. पुढे जे उतारे दिले आहेत, त्यांवरून तिकडील स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणी त्याजविषयीं किती आदरबुद्धि वसत होती, हे उघड होतें. मिस एकिन ही डॉक्टर चॉनिंग यांना लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत म्हणते:—

“ राजाच्या ठिकाणीं वाखाणण्याजोगे पुष्कळ गुण होते. त्याच्या सहवासांत राहण्यामध्ये मोठा फायदा असे. त्याच्या ठिकाणीं अगाध ज्ञान वसत होतें. त्याची बुद्धि विशाल होती. जगावर त्यानें अतोनात उपकार केले आहेत. त्याच्या स्वभावामध्ये फार माधुर्य होतें, व त्याच्या बोलण्याचालण्यामध्ये नम्रपणा व सभ्यपणा होता. उच्च कुळांत जन्म झाला असतांहि, व विद्येनें त्याच्या गळ्यांत माळ घातली असतांहि, त्याच्या ठिकाणीं नम्र वृत्ति होती. स्त्रियांचे हक्क व हितसंबंध यांचें रक्षण करण्याकरितां त्यानें अविवश्रान्त श्रम केले. त्याच्या ठिकाणीं नीतिधैर्य होतें. या सर्व गोष्टींचें वर्णन कोणाला करितां येईल ? ”

लंडनमधील प्रसिद्ध अमेरिकन डॉ. टी बूट, इस्लिनसाहेबाला पाठविलेल्या आपल्या पत्रांत म्हणतात:—

“ ज्ञानाने, सौंदर्याने व भूतदयेनें मंडित असा राजासारखा कोण-ताहि मनुष्य भूतकालीं किंवा वर्तमानकालीं झालेला माझ्या ऐकण्यांत

राजा राममोहन राय.

नाहीं. तो भूतदयेचा मूर्तिमंत पुतळाच होता. त्याची मूर्ति अतिशय उदार, स्वभाव अतिशय सौम्य व तो मनाचा मोकळा होता. त्याच्या औदार्याला तर सीमाच नव्हती. त्याची सभ्यता ही तर एक ईश्वरदत्त देणगीच होय ! आपल्या अतिशय परिचयांतील मित्रांशी व अनुयायांशी देखील त्याचें वर्तन अदबीचें असे. त्याच्या मृत्युमुळे त्याने लिहिलेल्या पुस्तकांविषयीचा माझा आदर दशगुणित झाला आहे, व तेव्हांपासून मी त्याचें अध्ययन अधिक आस्थेनें करीत आहे, आणि त्यायोगें माझी अशी प्रामाणिकपणाची समजूत झाली आहे, कीं, त्याच्यासारखा अद्वितीय पुरुष मागें कधीं झाला नाहीं, आणि आतांसुद्धां माझ्या अवलोकनांत नाहीं ! त्याच्या पवित्र आत्म्याला शांति मिळो !”

त्याच्या मृत्युनंतर जीं पांच व्याख्यानें झालीं ह्यापुन वर सांगण्यांत आले, त्यांपैकी रे. डब्ल्यू जे. फॉक्स यांनीं दिलेल्या व्याख्यानांत ते ह्मणतात:—

“ आतां आपणांला त्याचें तोंड पहावयाला मिळणार नाहीं. कवीनें कल्पिलेली मूर्ति नाहींशी होते, त्याप्रमाणें राजाचें अस्तित्व नाहींसें झालें आहे; परंतु त्याच्या गुणांचें जें तेज या देशामध्यें व दूरदूरच्या देशांमध्येहि पसरलें आहे, त्याची विस्मृति आपणांला होणें शक्य नाहीं. तो जरी आतां आपल्यासमोर नाहीं, तरी त्यानें जो कामगिरी केली आहे, तिची आठवण हिंदुस्तानालाच नव्हे, तर युरोप व अमेरिका या देशांनांहि चिरकाल राहिल यांत संशय नाहीं.”

मिस मेरी कार्पेटर ‘ राजा राममोहन राय याचे इंग्लंडमधील शेवटचे दिवस (The last days in England of the Raja Rammohan Roy.) ’ या पुस्तकामध्यें ह्मणते:—“ तो प्रसंग खरोखरच अंगावर शहारे आणणारा होता.

मृत्युलेख.

त्यायोगें सर्वांनां अतिशय दुःख झालें, व एकदम हिंदुस्तानांतल एका थोर रत्नाचा असा आकस्मिक रीतीनें अंत झालेला पाहून त्याच्या मित्रांनां फार व्हळव्हळ वाटली. या शतकामध्ये जीं प्रतिभासंपन्न माणसें होऊन गेलीं, त्यांमध्ये बरेंच वरच्या दर्जाचें स्थान राजाला मिळेल. तो दूर असतांनाच त्याच्याविषयीं आमच्या मनांमध्ये आदरबुद्धि उत्पन्न झाली, व तो आमच्या देशांत आल्यावर आझी त्याला आमच्या घरामध्यें, आमच्या सहवासांत ठेवून घेतलें, हें आझाला मोठें भूषण वाटतें. आमच्या शहरामध्यें असतांना त्याचा सर्वत्र जयजयकार होत असतां हि त्याला भुलून न जातां देशसेवा करावयाची हें जें त्याचें ध्येय त्यापासून तो कधींहि ढळला नाहीं ! त्याच्या ठिकाणीं जे सद्गुण होते, व त्याचा जो प्रेमळ स्वभाव होता त्याची आठवण अझूनहि आझाला ताजी वाटते.”

एवढेंच नाहीं, तर प्रॉटेस्टंट मिशन-यांनीं देखील राममोहनाच्या स्मरणार्थ व्याख्यानें दिलीं आहेत. रे. मि. के. एस् मॅकडोनाल्ड स्कॉटलंडच्या फ्री-चर्चचे पाद्री यांनीं सन १८७९ सालीं दार्जिलिंग येथें भाषण करितांना राममोहनानें लिहिलेल्या ‘येशूच्या आज्ञा (The Precepts of Jesus)’ या पुस्तकाचा उल्लेख करून झटलें, कीं, “राजाच्या या पुस्तकाला चोर्होंकडून विरोध झाला, व विशेषतः ज्या लोकांकडून याविषयीं सद्धानुभूति मिळावयाला पाहिजे त्याच लोकांकडून या पुस्तकाला विरोध उत्पन्न व्हावा, ही गोष्ट शोचनीय आहे. एकंदरीत राजा हा एक महान् धर्मसुधारक होऊन गेला, यांत मुळींच संशय नाहीं. तो ज्या काळामध्यें होऊन गेला, त्या मानानें त्याचीं उदार मते फारच पुढें गेलेलीं होती. त्याच्या देशबांधवांनां व हिंदुस्तानच्या सामाजिक व धार्मिक कल्याणाविषयीं सद्धानुभूति बाळगणारांनां त्याची मोठ्या प्रेमानें आठवण व्हावी, हें अगदीं उचित होय.”

राजा राममोहन राय.

पाश्चात्य लोकांना या प्रकारें राममोहनाविषयीं हळहळ वाटत असतांना, आपला किती तोटा झालेला आहे याचा गंधहि हिंदुस्तानांतील पुष्कळांनां नव्हता ! हिंदुस्तानांतील लोक मूर्तीची पूजा करण्यामध्ये व ती सजविण्यामध्येच मग्न होऊन जाऊन एका शाश्वत सनातन परमेश्वराची जी उपासना तीच खरी उपासना होय हें त्यांच्या ध्यानींमनींहि आलें नाहीं. यामुळे ज्या या महात्म्यानें अज्ञानपटल दूर करून एक सनातन सत्य प्रकाशामध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला, त्या सत्पुरुषाची त्यांनां आठवणहि झाली नाहीं, तर त्यांत नवल तें कसलें !

प्रकरण चवथें.

स्मारकें.

राममोहनाविषयीचा आपला आदरभाव मिस कॅसल इनें अधिक स्पष्टतेनें दाखविला. आर. ए. ब्रिग्स यानें राजाची काढलेली तसबीर तिनें विकत घेतली, व ती ब्रिस्टल् फिलॉसॉफिकल इन्स्टिट्यूशन या संस्थेला नजर केली. असें झणतात, कीं, या चित्रामध्यें राममोहनाचा चेहरा व इतर अवयव हुबेहूब जसेच्या तसेच वठले आहेत. एशियाटिक जर्नल या पत्रामध्यें त्या चित्राचें वर्णन आलेलें आहे व त्याचाच उल्लेख डॉ. कार्पेंटरसाहेबांनीं आपल्या व्याख्यानांमध्ये पुढीलप्रमाणें केला आहे.

“ राजाची आंगकाठी फार सुंदर होती. तो सुमारे सहा फूट उंच होता. त्याचे सर्व अवयव मजबूत असून योग्य प्रमाणामध्ये होते. पुढेंपुढें वयाच्या मानानें किंवा भेदवृद्धीमुळे त्याचे अवयव कांहींसे बेढब दिसत होते, व पूर्वीची तरतरी थोडीशी कमी झालेली दिसत होती. त्याचें तोंड रमणीय दिसत होतें; चेहरा भव्य व वीराच्या चेहऱ्याप्रमाणें दिसत असे. कपाळ उंच व विशाल होतें, डोळे काळे व तेजस्वी होते, नाक चांगलें बांकदार असून जेथल्या तेथें रेखाटलेलें, ओंठाची पूर्णपणें वाढ झालेली होती. एकंदरीत राजाला पाहिल्यानें असा ग्रह होत असे, की, तो मोठा बुद्धिमान् व उपकारशील पुरुष असावा. ब्रिग्सनें काढलेली त्याची तसबीर सगळ्यांत चांगली असून वाखाणण्याजोगी आहे. ती सध्यां ब्रिस्टल येथील प्रदर्शनांत मांडलेली आहे.”

राजा राममोहन राय.

राममोहनाची मृत्युवार्ता ऐकून हिंदुस्तानांतील त्यांचे मित्र व अनुयायी हे त्याचे उपकार स्मरून मोठ्या कृतज्ञबुद्धीने त्याची आठवण करू लागले. बाबू द्वारकानाथ ठाकुर हे इ. स. १८४३ त जेव्हां इंग्लंडमध्ये गेले, तेव्हां त्यांनीं राजाच्या प्रेताची पेटी स्टेपल-टन प्रोव्ह येथून काढून आर्नो जव्हेल येथे नेऊन त्या थडग्यावर एक सुंदर स्मारक उभारिलें, व त्यावर खालील मजकूर खोदविला—

“ जो फार श्रद्धाळू असून ज्याचा विश्वास आमरण एका ईश्वरावर होता, ज्यानें एकाच सनातन परमेश्वराची एकनिष्ठपणें शेवटपर्यंत सेवा केली असा जो राजा राम-मोहन राय, त्याच्या अस्थि या थडग्याखालीं आहेत. त्याची बुद्धि मोठी विशाल असून त्याला पुष्कळ भाषा पूर्णपणें अवगत होत्या. त्या वेळचे जे मोठमोठे विद्वान् होऊन गेले, त्यांमध्ये त्याची गणना होत होती. त्यानें हिंदुस्तानांतील लोकांची सामाजिक, नैतिक व शारीरिक स्थिति सुधारण्याकरितां जे अविश्रांत परिश्रम केले, मूर्ति-पूजेचा निषेध करण्याकरितां आस्थेनें जे प्रयत्न केले, सतीची चाल बंद करण्याकरितां जे आटोकाट श्रम घेतले, ईश्वराचा महिमा वाढविण्याविषयी व मनुष्यजातीचें कल्याण करण्याविषयी जी तळमळ व आस्था सतत दाखविली, त्यायोगें तो आपल्या देशबांधवांनां चिरस्मरणीय होऊन राहिला आहे. त्याचे अनुयायांनां त्याच्या मरणानें दुःख झालें आहे, व अशा पुढाप्याबद्दल त्यांनां अभिमान वाटत आहे. त्याचा जन्म बंगालमध्ये राधानगर शहरीं

स्मारकें.

१७७२ तं झाला व त्याचा अंत ब्रिस्टल् शहरीं ता. २७ सप्टेंबर १८३३ सालीं झाला. ”

वरील गोष्ट घडून आल्यानंतर कित्येक वर्षेपर्यंत राममोहनाची आठवण ताजी राहण्यासारखें त्याचें दुसरें कांहींहि स्मारक झालें नाहीं. हिंदुस्तानांत येण्यापूर्वी इ. स. १८६६ मध्ये मिस मेरी कार्पेंटर इनें ‘इंग्लंडमधील राजाचे शेवटचे दिवस’ या नांवाचें एक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यामध्ये तिचा हेतु हा होता, कीं, त्याचे सर्व लेख एकत्र करून ते छापून कोणी तरी प्रसिद्ध करावे, व त्याचें एक विश्वसनीय चरित्रहि कोणी तरी लिहावें. इ. स. १८७५ त या परोपकारी बाईनें आपल्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति काढली, व त्याच्या प्रस्तावनेंत झटलें, कीं, ‘राजाच्या लेखांची किंमत अजूनहि त्याच्या देशबांधवांनां कळून येत नाहीं, याबद्दल मला फार वाईट वाटतें, व कोणीहि हें काम अजून हातीं घेत नाहीं, झणून माझी निराशा झाली आहे.’

पुढें आदि ब्राह्मसमाजाच्या दोघां जुन्या सभासदांनीं राममोहनाचे सर्व ग्रंथ एकत्र छापण्याचें योजिलें व त्याप्रमाणें त्याचे संस्कृत व बंगाली लेख १८८० सालीं छापून प्रसिद्ध केले. १८८१ च्या जानेवारींत बाबू नरेंद्रनाथ चतर्जी यांनीं राममोहनाचें चरित्र बंगाली-मध्ये छापून प्रसिद्ध केलें. * त्याच्या पुण्यतिथीनिमित्त दरवर्षी कलकत्त्यास व इतर ठिकाणीं सभा होतात, व त्याच्या चरित्रासंबंधीं उपदेश होत असतो. बंगाली भाषेमधील कसलेला लेखक बाबू

* हें चरित्र बंगाली लोकांत अतिशय प्रिय असून त्याच्या सात आवृत्ति निघाल्या आहेत, ही एकच गोष्ट त्याच्या लोकप्रियतेची साक्ष पटवावयास पुरेशी आहे. शेवटल्या आवृत्तीतील कांहीं भाग प्रिन्सिपाल ब्रजेंद्रनाथ यांनीं लिहून या बहुमोल ग्रंथांत भर घातली आहे. चरित्र-लेखक १९१३ सालीं निवर्तला.

राजा राममाहन राय.

अक्षय कुमार दत्त यानें आपल्या ' हिंदुस्तानचे निरनिराळें धर्मपंथ (Religious sects of Hindustan)' या पुस्तकामध्ये असें सुचविलें आहे, कीं, सर वुडलियम बेटिक यांच्या कलकत्त्या-मधील पुतळ्याच्या उजव्या बाजूस राममोहनाचा पुतळा उभा करावा. ही गोष्ट कोणी धनिक मनांत आणील तेव्हां खरें !

ब्राह्मसमाजाचे एक आचार्य बाबू प्रतापचंद्र मुञ्जुमदार इंग्लंडमध्ये असतां ब्रिस्टल्मधील राजाची समाधि पहावयाला गेले होते. जो जो कोणी हिंदी मनुष्य विलायतेला जाईल, त्यानें त्यानें राजाच्या समाधीचें दर्शन घेणें हें आपलें कर्तव्य समजलें पाहिजे. कारण, राजा हा धार्मिक सुधारकच नसून त्यानें आपलें सर्व जीवित देशाची सामाजिक, बौद्धिक, नैतिक व राजकीय स्थिति उन्नत करण्यामध्ये खर्च केलें. उदार पाश्चात्यांनां राजाची मरणभूमि पवित्र वाटूं लागली आहे. त्या ठिकाणीं १८८३ च्या सप्टेंबरच्या २७ व्या तारखेला त्याची ५० वी पुण्यतिथि साजरी करण्यांत आली, व त्या प्रसंगीं हिंदुस्तानचे एक हितचिंतक प्रो० मॅक्स मुल्लर यांनीं राममोहनाचें चरित्र सांगतांना व त्याच्या ग्रंथांची माहिती करून देतांना ह्याटलें ' हिंदुस्तानामध्ये त्याचें नांव धर्मस्थापकांच्या ग्रंथामध्ये दाखल होऊन राहिलें आहे.—In India his name has been enrolled in the books of prophets.' पुढें प्रोफेसर साहेब ह्मणतात—' मी राजाला थोर पुरुषांच्या पंक्तीला बसवितों, याचें कारण हें, कीं, राजा हा निःस्वार्थी, प्रामाणिक आणि छातीचा मनुष्य होऊन गेला. त्याचे हे गुण त्याच्या लहानपणीं देखील दिसून आले. सोळा वर्षांचा असतांनाच आपले आईबाप ज्या रीतीनें देवाची पूजा करीत असत, तसें करण्याचें त्यानें नाकारिलें. '

स्मारकें.

आपल्या मताप्रमाणें वागण्याकरितां राजाला कसकसा त्रास भोगावा लागला हें सांगितल्यानंतर प्रोफेसरसाहेब पुढें झणाले 'एकाद्या थोर पुरुषाचें नांव अमर कसें होतें, हें तुझाला पहावयाचें असल्यास एकाद्या मोठ्या लायब्ररीमध्ये जा, किंवा एकाद्या समाधीची किंमत समजण्याची तुमची इच्छा असेल तर वेस्ट मिन्स्टर अंबेमध्ये जा. एकाद्या मनुष्यानें केलेलें कृत्य किंवा लिहिलेलें पुस्तक अमर राहिलें, कीं, त्याचें नांव अमर झालेंच समजावें! त्याची आठवण बुजणें कधीहि शक्य नाही.'

याप्रमाणें पाश्चात्य लोकांनां जर त्याची मरणभूमि इतकी पवित्र वाटते,तर आपण जे त्याचे देशबंधु त्यांनीं त्याची जन्मभूमि जें राधानगर त्याच्या ठिकाणीं त्याचें योग्य स्मारक करून त्याच्या जन्म-दिवशीं वर्षातून एक दिवस जमून तो दिवस आनंदांत घालवून त्याजविषयीं आपली कृतज्ञता व आदरबुद्धि व्यक्त करणें आपलें कर्तव्य नाहीं काय? राममोहनाच्या तेथील घराच्या पडक्या भिंती अजूनहि दिसत आहेत, व जर कोणी तेथें त्याचें योग्य स्मारक करावयास तयार असेल तर त्या जागेचा सध्यांचा मालक ती जागा आदिब्राह्मसमाजाच्या ताब्यांत देण्यास तयार आहे, असें झणतात.

मुंबई शहरांत दरवर्षी प्रार्थना समाजाचा जो वार्षिक उत्सव होतो, त्याचा कार्यक्रम राममोहनाच्या स्मरणार्थ अशा रीतीनें योजिला जातो, कीं, त्या नऊ दिवसांमध्ये सप्टेंबरची २७ वी तारीख झणजे राजाची मृत्यूची तारीख यावी. त्या दिवशीं त्याची पुण्यतिथि पाळण्यांत येते, व कोणी तरी अधिकारी गृहस्थ त्याच्या चरित्राच्या अनुरोधानें उपदेश करित असतात. या वर्षापासून मात्र उत्सव मार्च महिन्यामध्ये करण्याचें ठरलें आहे.

राजा राममोहन राय.

१८९६ मध्ये या महात्म्याच्या ६३ व्या सांवत्सरिक तिथीनिमित्त प. वा. न्यायमूर्ति रानडे यांनी जें व्याख्यान दिलें त्यामध्ये ह्मटलें आहे, कीं “ देवांच्या संबंधानें जे सांवत्सरिक उत्सव करण्यांत येत असतात ते देवांच्या संबंधानें जन्मदिवसानिमित्त असतात; परंतु थोर पुरुषांसंबंधी पाहतां त्यांच्या जन्मदिवसांचा विसर पडलेला असतो, त्यांचा मागमूसहि रहात नाही. परंतु पुण्यतिथि मात्र सर्व जगभर मोठ्या सन्मानानें पाळण्यांत येत असतात. ख्रिस्ती, मुसलमान, पार्शी, बौद्ध आणि हिंदु या सर्वांमध्ये याच चालीचा सार्वत्रिक प्रघात आहे. हें सारें आकस्मिकपणानें घडत असेल असें नाही. देवांच्या व अवतारी पुरुषांच्या जयंत्या त्यांच्या जन्मदिवशीं करण्यांत याव्या, व थोर पुरुष इहलोक सोडून जातात तोच दिवस स्मरणीय मानण्यांत यावा, हा जो भेद आहे त्याला एक चांगलें समर्पक कारण आहे, व तें हें, कीं, या जन्मांत मोहाचे व पापाचे प्रसंग अनेक असतात व त्यांपासून मृत्यु सोडवणूक करीपर्यंत कोणाहि मनुष्याला असें झणतां यावयाचें नाही, कीं, या जन्माची सार्थकता झाली, जीविताचा हेतु सफल झाला. इहलोकीं आपण जो आयुष्यपथ कमीत असतो, त्याचा हेतु फार गंभीर असतो.

“ आपलें नियमन करून जीवनक्रमाला योग्य दिशा लावावयाची असते, व नियमन करणें किती कठिण असतें, याचा अनुभव आपणां सर्वांनां आहेच. संसारयात्रेला निघालेल्या लक्षावधि लोकांत उद्दिष्ट स्थळीं जाऊन पोहोंचणारांची संख्या किती अल्प असते ? मार्गांत मोहाचे प्रसंग अनेक व ज्या कांहीं अडचणी अनुभवाव्या लागतात त्यांनींच पुष्कळांची गाळण होते. राममोहनामध्ये आस्था, सत्यशीलता, दिव्यदृष्टि, तीव्र कल्पना व आकर्षणशक्ति हे गुण होते. त्यामुळें त्याला मोठेपण लाभलें. तेव्हां अशा श्रेष्ठतम पुरुषाची आपण पुण्यतिथि साजरी करणें हें आपलें कर्तव्य होय.”

स्मारकें.

कलकत्ता येथें नुकतीच ' राममोहन राय लायब्ररी ' बंगालच्या गव्हर्नरसाहेबांच्या हस्ते उघडण्यांत आली. त्या वेळीं भाषण करतांना लॉर्ड कार्मायकेल झणाले:—

“मी हिंदुस्तानांत आल्यापासून राममोहन रायाविषयी पुष्कळ वाचलें व ऐकलें. ते चांगले आणि थोर गृहस्थ होते. त्यांच्या कार्याचे परिणाम अद्याप दिसून येत आहेत, व त्यामुळे या पुढील काळांतहि त्याचा उपयोग होणार आहे. हिंदी लोकांत आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे, या मताचे राममोहन राय हे अगदीं पहिले पुरस्कर्ते होत. ज्या सामाजिक प्रश्नांचा आज आपणांला विचार करावा लागत आहे, ते बहुतेक त्यांच्या दूरदर्शी बुद्धीला अवगत होते, आणि हे प्रश्न ज्ञानाचा प्रसार झाल्याखेरीज नीटपणें सुटणार नाहींत, असा त्यांचा विश्वास होता. अगदीं थोड्या लोकांच्या ज्ञानसंपन्नतेनें अखिल जनतेची उन्नति होईल, यावर त्यांचा भरंवसा नव्हता. त्यांनां पक्कें ठाऊक होतें, कीं, सुधारणा आपोआप होत नसते. ही सुधारणा होण्याला औद्योगिक परिस्थिति पुष्कळशी बदलली पाहिजे, व तो बदल घडून येण्याला सामान्यजनतेत ज्ञानप्रसार झाला पाहिजे; आणि या विश्वासानें त्यांनीं लोकशिक्षणाच्या कार्यांत आपलें आयुष्य खर्च केलें. असा थोर मनाचा पुरुष आपणांत झाला झणून हिंदी लोकांनां अभिमान वाटला पाहिजे, आणि अशा पुरुषानें आम्हां इंग्रजांशीं भिळून वागण्याचें धोरण ठेवलें होतें झणून आम्हां धन्यता मानली पाहिजे. अशा पुरुषाचें अत्यंत योग्य स्मारक ग्रंथसंग्रहाच्या रूपानें असावें हें युक्तच आहे. राममोहन रायांनीं हिंदुस्तानाच्या धोरणाचा परिचय इंग्लंडला करून दिला, आणि इंग्लंडाच्या संबंधापासून होणारे फायदे हिंदुस्तानाला समजावून दिले. सती जाण्याची चाल बंद करून त्यांनीं आपलें नांव अजरामर करून

राजा राममोहन राय.

ठेवलें आहे; परंतु दुसऱ्याहि बाबतीत आपल्या देशबांधवांसाठी त्यांनी फार मोठे काम केले आहे.”

ही व अशीच राजाची दुसरी स्मारकें आहेत; पण राममोहनाच्या स्मारकांविषयी एक ब्रह्मबंधु झणतात “अद्याप आझांलाच-ब्राह्म-समाजाच्या सभासदांना-त्याची खरी योग्यता नीटशी कळून आलेली नाही; निदान आमच्या कृतीवरून तरी असे दिसते. आधी आझी गुरु-ईश्वरांत आझांत-कोणी मध्यस्थ मानीत नाही. राजा राममोहनाला त्या अर्थाने गुरु नका मानू; पण त्याने केवढे धर्मकार्य, सत्कृत्य केले हे मनांत आणून तरी त्याच्याविषयी अत्यंत पूज्यबुद्धि पाहिजे ती आमच्यांत आहे काय ? ज्याने आझांला नीट मार्गाला, वर्तनाला लाविले त्याच्याकरितां आझी कांहीं करितों काय ? एका बाजूला जुने लोक तर गुरुची पूजाच करितात, त्याला ढोकीवर घेऊन नाचतात, अयोग्य असे ढंग माजवितात ! तर उलटपक्षीं आमच्या ब्राह्मसमाजाचा दुसऱ्या प्रकारचा अतिरेक दिसून येत आहे ! झणजे समाजसंस्थापक कोण काय इतके साधारण जरी अवगत असले, तरी ते तेवढ्याच पुरते माहीत ! आझी दर वर्षी त्याच्या पुण्यतिथीचा उत्सव करतो, पण त्याचे स्मारक काय करतो ? कलकत्याला तर त्याचे कांहीं अद्याप स्मारक झालेले नाही. आपल्याइकडे हा राममोहन आश्रम आहे. राममोहन सेमिनरी झणून बांकीपुराला आहे, एवढेच ! पण निरपेक्षबुद्धीने मुद्दाम त्याचे स्मारक झणून कांहीं आहे काय, झणून पाहिले तर काय दिसते ? एका आश्रमाची आपल्याला इकडे उणीव भासत होती. एका उदार बंधूनी आश्रम बांधून दिला व त्याला नांव कांहीं तरी थावयाचे ते राममोहनाचे दिले, झाले. तसेंच तिकडे शाळेची गरज होती, ती शाळा निघाली व नांव दिले राममोहन-राय सेमिनरी, असेच नाही तर काय ! पण खरोखर कांहींच हित-

स्मारकें.

संबंध न ठेवतां केवळ राममोहनाला अर्पण झणून कोठें कांहीं आहे काय ?

“राममोहनाचें मोठेपण आझी ब्राह्मसमाजाच्या मंडळीनेंहि अजून पाहिलें नाहीं. याचें एक कारण उघड आहे. कालतः आझी जितके दूर गेलों असतां तें मोठेपण अधिक प्रमाणावर दिसून येईल, तितकें अद्याप आपण गेलों नाहीं. पण यांत आपला दोष नाहीं. सध्यांच्या कालमानानें त्याचें महत्त्व जितकें आपल्या अंगी बाणलें पाहिजे तें जर हलगर्जीपणा किंवा अशा कांहीं कारणामुळें बाणलें नसेल, तर मात्र आपण दोषी होऊं. हा मुंबईला राजाबाई टोंवर आहे. उंच आहे, दिसावयाला सुंदर आहे. पण त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन उभें रहा, झणजे एकावर एक दहा दगड मांडून जेवढी उंची होईल तेवढ्याच उंचीचा भाग आपल्या नजरेत भरेल; जास्त नाहीं. तेंच दूर जाऊं लागा झणजे हळुहळू त्याचें समग्र रूप ध्यानांत येईल. तसेंच आणखी दोनशें वर्षे जातील तेव्हां राममोहनाची कृति ढोळ्यांत अधिक भरेल. आपण आज त्याचे अंकीं मूल मातेच्या अंकावर चढून बसतें त्याप्रमाणें बसलों आहों. पण कालगतीनें त्याच्यापासून लांब गेल्यावर काय काय दिसेल याची आपणांला कल्पना करितां येते. कारण, त्याचें बीज त्याच्या चरित्रांतच आहे. बाकीच्या त्याच्या सर्व गोष्टी दोनतीन हजार वर्षांनीं विसरून जाण्यासारख्या आहेत; पण मुख्यतः दोन गोष्टी मला चिरस्थायी दिसतात. एक तर राष्ट्रीयता व सार्वत्रिकता याच्यांत साधारण लोकांच्या व्यवहारांत भेद दिसून येतो, तो राममोहनाच्या मनांत व वर्तनांत कोठें नव्हता. त्यानें दोन्ही गोष्टींची संगती कशी सुरेख लावून दिली होती ! राममोहन मोठा राष्ट्रभक्त होता, पण आपल्या मनाचा भाव अमुक एका रीतीनें

राजा राममोहन राय.

ठेवला पाहिजे, कीं, त्या रीतीनें ठेवला झणजे या दोन गोष्टी एक होऊन जातात, हें राममोहनाला पक्केपणीं कळलेलें होतें. ज्ञान, भक्ति कर्म इत्यादि जीवनाचे सर्व भाग व्यापून टाकणारा असा सार्वत्रिक धर्म त्यानें मनांत आणिला. तो मोघम, केवळ कल्पनेच्या लहरींत तरंगणारा नसून सगळ्या विशिष्ट गोष्टींत जाऊन भिनणारा आहे. कोणताहि भाव जो व्यक्तींत, तोच कुटुंबांत, तोच राष्ट्रांत, तोच साऱ्या जगांत असा खरोखरी प्रकार आहे. ”

षष्ठ परिच्छेद.

सिंहावलोकन.

१. आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग.
२. गुणवर्णन.
३. उपसंहार.

षष्ठ परिच्छेद.

प्रकरण पहिलें.

आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग.

साधारणपणें असा नियम आहे, कीं, मोठे लोक सामान्य माणसां-
मध्ये फारसे मिळूनमिसळून वागत नाहींत. त्यांचे जे निकट
परिचयाचे व जिह्वाळ्याचे मित्र असतील, त्यांच्याबरोबरच त्यांचें संभा-
षण होतें. परंतु राममोहनाची गोष्ट तशी नव्हती. आज तो एकाद्या
राजाच्या सहवासांत असे, तर उद्यां एकाद्या शेतकऱ्याबरोबर
मन मोकळें करून बोलत असलेला दृष्टीस पडे. आज तो मोठमोठ्या
तत्त्ववेत्त्यांबरोबर तत्त्वज्ञानाविषयीं वादविवाद करी, तर उद्यां तो
एकाद्या लहान मुलाबरोबरच खेळतबागडत असलेला दृष्टीला पडे.
हरिनाभीचे प्रसिद्ध पंडित आनंदचंद्र शिरोमणि यांनीं एकदां त्याला एका
मजुराबरोबर बसून त्याच्या व इतर मजुरांच्या स्थितीविषयीं चौकशी
करीत असतांना पाहिलें. गरीबांविषयीं त्याला फार कळवळा असे.
त्यांची कड उचलणें तो आपलें मुख्य कर्तव्य समजत असे. एकदां
एका गरीब मनुष्याच्या डोक्यावर एक जड ओझे उचलून ठेवतांना
त्याला पाहण्यांत आलें; दुसऱ्या एका प्रसंगीं बरद्वानचा राजा तेज-
चंद्र त्याला भेटण्याला आला त्याच वेळीं त्याचा एक मित्रहि भेटण्याला
आला होता. राममोहनानें दोघांचाहि सारखाच सत्कार केला.

राममोहनाला लहान मुलें फार आवडत असत. तो त्यांच्याबरो-
बर खेळत असे. मुलांनां झोंके घेण्याकरितां त्यानें मुद्दाम आपल्या
घरामध्ये एक झोंपाळा बांधला होता. प्रथम मुलांनां कांहीं वेळ

राजा राममोहन राय.

झोंके देऊन राममोहन झणत असे, कीं, मुलांनों, चला, तुभची पाळी संपली. आतां माझी पाळी आली आहे. असें झटल्याबरोबर तीं मुलें भराभर खाली उड्या टाकीत असत, व राममोहन झोंपाळ्यावर बसून मुलें त्याला झोंके देत असत. याप्रमाणें गाढ विद्वत्तेचा आणि लहान मुलांमधील भोळ्या भावाचा राममोहनामध्ये संयोग झालेला होता.

राममोहन एवढा विद्वान् व मोठा तत्त्वज्ञानी होता, तथापि तो मोठा विनोदी असे. कोणताहि प्रश्न त्याला केला, कीं, त्याचें उत्तर हें तयारच. एकदां तो झोंपाळ्यावर बसला असतांना त्याच्या एका मित्रानें त्याला विचारलें, कीं, येथें पुष्कळ खुर्च्या असतांना तुला बसावयाला झोंपाळाच कां आवडतो ? हंसून राममोहनानें उत्तर केलें “ब्राह्मणाच्या मुलाला लौकरच इंग्लंडला जावयाचें आहे. तेव्हां जलप्रवास करण्यापूर्वी बरीच तालीम केली पाहिजे !”

एकदां एक ब्राह्मण फार आजारी पडला. तेव्हां त्यानें एका देवीपुढें साष्टांग नमस्कार घालून तिची मदत मागितली. ती देवी त्याच्या स्वप्नांत येऊन तिनें त्याला सांगितलें, कीं, या गांवांतील अमक्याअमक्या शूद्राचें अन्न तूं ग्रहण केलेंस तर तूं बरा होशील. हें ऐकून तो ब्राह्मण बुचकळ्यांत पडला. शूद्राच्या हातचें अन्न घ्यावें तर आपल्याला ज्ञातिबहिष्कृत व्हावें लागेल, अशी त्याला भीति वाटली. त्यानें पुष्कळ पंडितांचा सल्ला घेतला, पण कोणीहि योग्य सल्ला दिला नाहीं. शेवटीं तो राममोहनाकडे आला. ‘तूं श्रीमंत आहेस का ? तूं त्या शूद्राला कांहीं विनंती केल्यास तो ती मान्य करील काय ?’ हे दोन प्रश्न राममोहनानें त्याला विचारले. होकारार्थी उत्तर मिळाल्यावर राममोहनानें त्याला ओढ्या प्रातांतील * जगन्नाथ शहरीं जावयाला सांगितलें.

* जगन्नाथाच्या देवळामध्ये प्रसाद घणून कोणाचेंहि अन्न घेण्यास हरकत नाहीं.

आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग.

टाकीचा प्रसिद्ध जमीनदार कालीनाथ मुनशी राममोहनाला फार पूज्य मानी, व महत्त्वाच्या गोष्टींत त्याचा सल्ला घेई. एकदां एक ढोंगी मनुष्य एक शंख घेऊन कालीनाथाकडे गेला, व त्यानें त्याला सांगितलें, कीं, 'या शंखामध्ये असें कांहीं सामर्थ्य आहे, कीं, ज्याच्या-जवळ झणून तो असेल त्याला कोणत्याहि प्रकारची ददात पडणार नाही व त्याच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि पाणी भरतील.' हें ऐकून तो शंख विकत घेण्याचें कालीनाथानें ठरविलें, व त्याबद्दल ५०० रुपये किंमत ठरली. तो जमीनदार नंतर त्या मनुष्याला घेऊन राममोहनाकडे गेला, व मोठ्या आनंदानें त्याला सर्व वृत्तांत कळवून त्यानें त्याचें मत विचारलें. राममोहनानें त्याला पुढीलप्रमाणें उत्तर दिलें:—

“ज्या संपत्तीच्या अभावामुळे सर्व जगाला दुःख होते व विपदा-वस्था प्राप्त होते, व जी प्राप्त करून घेण्याकरितां सर्वांचे प्रयत्न चालू आहेत, ती संपत्ति ५०० रुपयांला जर कायमची मिळते आहे, तर यापेक्षा अधिक फायद्याचा सबदा तो कोणता ? परंतु प्रश्न असा आहे, कीं, इतक्या बहुमोलाची वस्तु तो एवढ्या थोड्या किंमतीला विकतो कां ? तो आपल्याच ताब्यांत तो शंख कां ठेवीत नाही ? झणजे त्याच्या घरामध्ये नेहमीं आबादानी राहून त्याला कोणत्याहि गोष्टीची उणीव भासणार नाही. तेव्हां ५०० रुपये प्रत्यक्ष संपदादेवी-पेक्षां जास्त आहेत कीं काय ?”

हें त्याचें उत्तर ऐकून तो जमीनदार शुद्धीवर आला व एक शब्दहि न बोलतां निघून गेला. तो सबदा आपणांला कबूल नाही, असें अर्थात् त्यानें त्या शंखवाल्याला सांगितलें.

राममोहन जबरा खाणारा होता. एकदां तो हुगळी येथील आपल्या मित्राकडे गेला, व एका नारळाच्या झाडावर नारळ लटकलेले पाहून ते खाण्याची इच्छा त्यानें प्रदर्शित केली. त्याच्या मित्रानें

राजा राममोहन राय.

नेहमीप्रमाणें त्याला एक नारळ दिला; पण राममोहन झणाला “मला एक नारळ झणजे कांहींच नव्हे, सगळे नारळ दे,” व त्यानें ते सर्व खाऊन टाकले !

जे लोक त्याच्या चुका दाखवून देत, त्या लोकांवर न रागावतां उलट त्याला आनंदच होई. त्यानें आपल्या एका कवितेमध्ये असें झटलें होतें, कीं, ‘बंधू हो, तुझी आपला चेहरा आरशामध्ये पाहून किती दिवस सुख मानून घ्याल ?—झणजे तुझी संसारांतच किती दिवस गहून राहणार ? तुझी आपल्या भवितव्यतेविषयी कांहींच का विचार करणार नाहीं ?’ त्या वेळेस डोक्यावर लांब केंस ठेवण्याची बंगालमध्ये चाल होती, व आपल्यासमोर आरसा ठेवून आपले केंस दररोज विचरण्याची राममोहनाला सवय होती. एका प्रसंगीं त्याच्या कवितेला उद्देशून त्याच्या एका मित्रानें थट्टेनें झटलें “बाबूमहाशय, आपल्या कवितेमध्ये केलेला उपदेश तुमच्याशिवाय इतरांना लागू आहे कीं काय ?”

त्यावर राममोहन ओशाळला व झणाला “भाऊ, तुझे झणणें अगदीं बरोबर आहे. यावरून हें उघड होतें, कीं, दुसऱ्याला उपदेश करणे फार सोपें आहे, पण त्याप्रमाणें स्वतः वागणे फार कठीण आहे.”

या प्रसंगीं पुढील गोष्टीची आठवण होणे स्वाभाविक आहे. एकदां एका तत्त्ववेत्त्याला या जगामध्ये सर्वांत सोपी गोष्ट कोणती झणून विचारलें असतां त्यानें उत्तर दिलें ‘दुसऱ्याला उपदेश करणे,’ व ‘अतिशय कठीण गोष्ट कोणती झणून विचारलें’ तेव्हां तो झणाला त्या ‘उपदेशाप्रमाणें स्वतः वागणे ही होय !’

लोकांनीं राममोहनाचा अपमान केला, किंवा कोणी त्याला अप-शब्द बोलला, तरी तो तें सहन करून मनाचा थोरपणा व्यक्त करी. एका हिंदुधर्माच्या जुन्या कट्ट्या अभिमान्यानें एक गाणें रचलें व

आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग.

त्यामध्ये त्याने राममोहनाची अतिशय निंदा करून त्याला घाणे-
रच्या शिव्या दिल्या. राममोहनाच्या एका आप्ताने ते पाहून त्याचा
सूड उगविण्याचा निश्चय केला. राममोहनाला हे कळल्यावर त्याने
आपल्या त्या आप्ताला बोलावून आणले व तो झणाला “अनेक
अडचणी सहन करून व अनेक विपत्ति भोगूनच इंद्रजांना हिंदुस्तान
मिळाले आहे. वाईटांतूनच चांगले निघते व आपत्ति व संकटे
यांच्यानंतर सुखप्राप्ति होते, ही गोष्ट आपण लक्षांत ठेविली पाहिजे.
चांगल्या उजेडाच्या रस्त्याने कोणीहि जाईल. परंतु काळोखामधूनहि
जो आपला मार्ग काढतो, त्यालाच महत्पद प्राप्त होतें. लोकांना
वाटेला ते त्यांना बोलू दे. त्याच्याकडे लक्ष्य देणे बरोबर नाही.
सदाचाराचा मार्ग न सोडणे एवढाच आपला प्रयत्न असावा.”

राममोहन क्षुद्रबुद्धि मनुष्याचा मनस्वी तिरस्कार करी. एकदां
तो बिशप मिडल्टन याला भेटावयाला गेला होता. संभाषण चालू
असतां बिशप त्याला झणाला “तूं जर ख्रिस्ती होशील तर तुझी
सत्ता व दर्जा मी अधिक वाढवीन.” यायोगे राममोहन इतका नाखुष
झाला, कीं, त्याने पुनः कधीहि बिशपची गांठ झणून घेतली नाही !

नास्तिक मनुष्याचा राममोहनाला फार राग येई. त्याच्या वेळीं
कांहीं संशयवादी व नास्तिक होते. एके प्रसंगीं एका मनुष्यानें
राममोहनाला कळविलें, कीं, ‘अमका अमका मनुष्य प्रथम एकाेश्वरी
मताचा होता, पण आतां तो नास्तिक बनला आहे.’ राममोहनानें
झटलें ‘कांहीं दिवसांनीं तो पशू बनेल !’

एकाेश्वरी धर्माचें प्रतिपादन करून राममोहनानें कांहीं लोकांनां
एका सत्य, सनातन परमेश्वराचीच पूजा करण्याला लाविलें. एकदां
एका संशयवाद्याची त्यानें ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी पुढीलप्रमाणें
खात्री करून दिली—

राजा राममोहन राय.

प्रश्न—ही सृष्टि अस्तित्वांत कशी आली व ती कशी राहिली आहे ?

उत्तर—एका अवर्णनीय, अतर्क्य अशा शक्तीच्या योगे ही सृष्टि निर्माण झाली आहे. या शक्तीने सर्वांना व्यापून टाकिले आहे. मनुष्याने आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने तारायंत्र, आकाशवाहन, वाफेचे यंत्र व दुसरीं यंत्रे शोधून काढलीं; पण ज्या महान् शक्तीने मनुष्यामध्ये प्राणवायू निर्माण केला, ती शक्ति अचिंतनीय आहे.

प्रश्न—मूळ शक्ति कशी ओळखतां येते ?

उत्तर—प्रथम तुझी स्वतःला ओळखण्याला शिका, झणजे मग ती शक्ति पूर्ण शक्तिमान्, सामर्थ्यवान् आहे हे तुझाला समजेल. त्या परमथोर शक्तीने सर्व विश्व व्यापून टाकिले आहे. मनुष्याच्या शरीररचनेचे व्यापार अव्याहत चालू आहेत. यावरून तिचे अस्तित्व स्पष्ट होते. मानसिक कल्पनावरूनहि ती स्पष्ट होते. या रीतीने योग्य विचार केला असतां ती शक्ति कळून येते.

एकदां द्वारकानाथ टागोर यांच्या ओळखीच्या एका ब्राह्मणाला देवपूजेकरितां फुलें हवीं होती. द्वारकानाथानें त्याला राममोहनाच्या बागेमध्ये जा झणजे पुष्कळ फुलें मिळतील, असें सांगितलें. त्या ब्राह्मणानें मोठ्या रागानें उत्तर केलें “काय, त्या पाप्याच्या बागेमधून मीं फुलें आणावीं असें तुझी मला सांगतां !” तथापि त्याच बागेमध्ये जाण्याविषयीं द्वारकानाथानें त्याचें मन वळविलें. राममोहनाच्या बागेमध्ये एक विवक्षित भाग सोडून कोठेहि जाण्याला कोणालाहि मना नव्हती. त्याला न जुमानतां त्या विवक्षित भागामध्येच जाऊन हा ब्राह्मण तेथील फुलें तोडूं लागला. रखवालदारानें तसें न करण्याविषयीं त्याला सांगितलें. तेव्हां त्यानें रागानें उत्तर केलें “माझ्यासारख्या उच्च ब्राह्मणानें पाप्याच्या बागेमध्ये पाय ठेविला त्यामुळे ही बाग

आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग.

पवित्र झाली, असें मानण्याऐवजीं हीं फुलें तोडूं नकोस, असें झणण्याचें धारिष्ट तरी तूं कसें करितोस !” कांहीं अंतरावरून त्याचें हें भाषण राममोहनानें ऐकिलें. तेव्हां त्यानें त्या ब्राह्मणाजवळ येऊन मोठ्या सौम्यपणानें विचारिलें “तुझी मला इतके अधार्मिक समजतां तेव्हां माझ्या हातून अशी कोणती वाईट गोष्ट घडली आहे ?” दोघांत बराच वादविवाद झाला. दोघेहि शास्त्रांतील आधार काढून वाद-विवाद करूं लागले. असें झणतात, कीं, त्यांचा वादविवाद सर्व दिवस-भर सारखा चालला होता. दोघेहि उपाशीच होते. शेवटीं राममोह-नानें प्रतिपादिलेल्या तत्त्वांसंबंधीं त्या ब्राह्मणाची खात्री होऊन त्यानें ती फुलांची परबी फेंकून दिली व त्याच्या पायां पडून त्यानें त्याला आपला गुरु झटलें. राममोहनानें त्याला आपल्या घरीं नेऊन दोघे त्या ठिकाणीं एकत्र जेवले. त्यांचें संभाषण नंतर छापून प्रसिद्ध करण्यांत आलें.

दुसऱ्या एका प्रसंगीं एक ब्राह्मण त्याच्या बागेमध्ये आला आणि आपलें उपरणें एका झाडाच्या बुंध्याशीं ठेवून फुलें तोडूं लागला. मध्यंतरीं एका मनुष्यानें तें उपरणें थेटें लपवून ठेविलें. फुलें तोडून झाल्यानंतर तो ब्राह्मण घरीं जावयाला निघाला व ठेविलेल्या जागीं उपरणें पहातो तो तें तेथें नाही ! तेव्हां संतापानें तो मोठमोठ्यानें शिंव्या देत सुटला. राममोहनानें आपल्या घरांतून हें ऐकिलें व तपास करितां त्याला सर्व प्रकार कळून आला. नंतर तो त्या ब्राह्मणा-कडे आला व झणाला “भाऊ, इतका उतावीळ होऊं नकोस. तुझें एक उपरणें गेलें त्याच्याऐवजीं तुला दुसरें मिळेल.” असें झणून राम-मोहन त्याच्याबरोबर दुसऱ्या विषयावर बोलूं लागला. या अवधींत त्याचें तें उपरणें आणण्यास एका मनुष्याला त्यानें खूण केली. तें उपरणें आणल्यावर त्यानें तें त्या ब्राह्मणाला देऊन झटलें “आतां तरी तुझें समाधान झालें ना !”

राजा राममोहन राय.

ब्राह्मणानें उत्तर केलें “ माझे जें तें मला मिळालें. तेव्हां मी समाधान तें कां मानावयाचें!”

राममोहनानें त्याला प्रश्न केला “हीं फुलें कोणाचीं?”

त्यानें उत्तर दिलें “ईश्वराचीं.”

“ हीं तूं कोणाला देणार ?”

“ ईश्वराला.”

तेव्हां राममोहन त्याला झणाला “ तर मग जीं फुलें ईश्वराचीं आहेत तींच त्याला दिल्यानें तो संतुष्ट तो कसा होणार !”

यावर उत्तर देतां न आल्यामुळें ब्राह्मण स्वस्थ बसला.

राममोहनाची स्मरणशक्ति व ग्रहणशक्ति फारच दांडगी होती. एके प्रसंगीं एक विद्वान् पंडित त्याजकडे आला व ‘अमक्या एका तंत्रावर तुझ्याशीं मला वाद करावयाचा आहे’ असें झणाला. तें तंत्र राममोहनानें केव्हांहि वाचलें नव्हतें. तेव्हां त्यानें त्या पंडिताला दुसऱ्या दिवशीं त्याच वेळीं ये झणून सांगितलें. पंडित गेल्यावर त्यानें सावा बक्षार राजघराण्यांतून तें तंत्र आणिलें व त्याचा मन लावून अभ्यास केला. या थोड्या अवधींत त्यानें सर्व तंत्र वाचलें. एवढेंच नव्हे, तर तें सर्व पूर्णपणें अवगत करून घेतलें. नेमलेल्या वेळीं तो पंडित आला, तेव्हां दोघांमध्ये कडाक्याचा वाद झाला. त्या पंडितानें जे जे प्रश्न विचारले, त्याचीं उत्तरें राममोहनानें समग्र दिलीं. त्याचें हें विलक्षण बुद्धिसामर्थ्य व वाद करण्यामध्ये हातखंडा पाहून त्याची तारीफ करून तो पंडित आपल्या घरीं गेला.

राममोहनाच्या चित्ताची एकाग्रता व एकाद्या गोष्टीचा पिच्छा पुरविण्याची संवय हीं फार वाखाण्याजोगीं होती. एके सकाळीं राधा; नगर येथें असतांना स्नान आटोपल्यावर तो अभ्यास करण्याच्या खोलीमध्ये गेला, व रामायण वाचण्याला त्यानें सुरुवात केली.

आयुष्यांतील कांहीं प्रसंग.

त्यापूर्वी त्यानें तें कधीहि वाचलें नव्हतें. आपणांला कोणीहि व्यत्यय करूं नये अशी प्रथम त्यानें घरांतील सर्वांनां ताकीद दिली होती. जेवणाची वेळ झाली पण त्याच्याजवळ जाण्याची कोणाची छाती झाली नाहीं. पुष्कळच वेळ झाला झणून त्याच्या आईनें एका ह्याताऱ्या गृहस्थाला त्याला बोलवावयाला पाठविलें. तो गृहस्थ खिडकींतून डोकावून पहात असतां 'मला आणखी थोडा वेळ व्यत्यय करूं नका' असें खुणेनें राममोहनानें त्याला सुचविलें. एका बैठकीलाच त्यानें सर्व रामायण संपविलें, असें झणतात !

राममोहनाचा दररोजचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणें असे:—

तो दररोज मोठ्या पहाटेला उठे व फिरावयाला जाई. सूर्योदय होण्यापूर्वी तो परत घरीं येत असे. नंतर स्नान करी. स्नानापूर्वी दोन पद्दिलवान त्याला तेल लावीत व अंग चोळीत. नंतर एकजण त्या दिवसाचीं वर्तमानपत्रें वाचून दाखवीत असे. नंतर तो सकाळची न्याहारी करून तालीम करीत असे. दहा वाजतां जेवून दोन वाजेपर्यंत संभाषण करीत असे किंवा आपल्या यूरोपियन मित्रांच्या भेटीला जात असे. तीन वाजतां चहा घेत असे. पांच वाजतां फराळ करून फिरावयाला जाई. दहा वाजतां संध्याकाळचे जेवण करून आपल्या मित्रांशीं थोडा वेळ बोलत बसून नंतर मध्यरात्रीपर्यंत लिहीत असे. त्या वेळीं तो एकांतांत असे. पुनः सकाळीं चार वाजतां नियमानें उठत असे. घरामध्ये असतांना मुसलमानी पद्धतीचा त्याचा पोषाख असे. तो बोडका कधीं बसत नसे.

प्रकरण दुसरें. गुणवर्णन.

राममोहन सरकारी नोकरीवर असतांना त्याच्या सभोवती जी परिस्थिति होती, तिचा विचार केल्यास असें दिसून येईल, कीं, त्या वेळीं त्याला सहज गबर होतां आलें असतें. इंग्रजी अंमल नुकताच सुरू होता. हिंदु लोकांच्या रीतीभाती इंग्रजांना माहीत नव्हत्या; द्वाणून देशाच्या खऱ्या स्थितीविषयी त्यांच्यामध्ये पूर्ण अज्ञान होतें, व त्यामुळे त्यांना हिंदी अधिकाऱ्यांवरच नेहमी अवलंबून रहावें लागे. अशा वेळीं उच्च अधिकारावर जे हिंदी अंमलदार होते, त्यांनीं आपली बरीच तुंबडी भरून घेतली. राममोहनाच्या वेळचे बरेच गृहस्थ या रीतीनें कोडोपती झाले होते. त्याचीहि इच्छा असती, तर तो देखील कोट्यधीश झाला असता. कारण, त्याच्याइतका हुशार, विद्वान्, वजनदार गृहस्थ त्या वेळीं नव्हता. त्यानें कोणाची थोडीशी शिफारस केली, कीं, त्याला मोठी जागा मिळत असे. द्वारकानाथ ठाकूर याला त्यानें नोकरीला लाविलें होतें. लवकरच तो धनाढ्य होऊन बसला. द्रव्याच्या लालुचीनें राममोहन मोहित झाला नाहीं. संपत्ति मिळविण्याच्या कामीं दुसऱ्यांनीं ज्या वाममार्गाचें अवलंबन केलें, तो मार्ग त्याला कधीहि पसंत पडला नाहीं. कारण त्याची सात्त्विक वृत्ति तशीच प्रखर होती. लोकांनीं एकाच सत्य परमेश्वराचें चिंतन करून धर्मशील व्हावें, अशी त्याची मनापासून इच्छा होती. पारमार्थिकतेचा लोकांना विसर पडत चालला होता, तिचें पुनरुज्जीवन करण्याचें बरेंचसें श्रेय त्याला दिलें पाहिजे.

गुणवर्णन.

राममोहिनाचें अंतःकरण फार मृदु होतें. दसऱ्याच्या दिवशीं मूर्तीला घेऊन वाजतगाजत मोठ्या डामडौलानें त्याच्या शेजारीं नदीवर नेत असतांना त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु येत व पुष्कळ दिवसांपासून जडलेल्या या मूर्तिपूजेचा प्रकार पाहून त्याला खेद वाटत असे.

त्याचें मन किती उदात्त होतें हें त्यानें ब्राह्मसमाजाचें जें 'ट्रस्ट डीड' केलें आहे, त्यावरून दिसून येतें. ज्या वेळीं हिंदु लोक इतर देशच्या लोकांनां म्लेंच्छ झणत व शास्त्रांचे अधिकारी फक्त ब्राह्मणच होत असें समजत, ज्या वेळीं मुसलमान लोक इतर धर्माच्या लोकांनां काफर झणत व त्यांचा धिक्कार करीत, ज्या वेळीं ख्रिस्ती लोक हिंदु लोकांच्या धर्मविधींचा जोरानें निषेध करीत व त्यांनां जंगली झणत, अशा वेळीं देखील त्यानें आपल्या ट्रस्टडोडमध्ये असें लिहिलें, कीं, 'हें देऊळ झणजे सर्व देशच्या, सर्व धर्माच्या, सर्व जातींच्या लोकांकरितां आहे.'

त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांनीं त्याच्यावर जे जोराचे हल्ले केले, त्यांनां मोठ्या शांतपणें व मनाचा समतोलपणा ठेवून त्यानें जीं उत्तरें दिलीं, त्यांवरून देखील त्याच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो. सर्व धर्मा-विषयीं त्याचा सारखा आदर असे, व कोणत्याहि धर्मातील उत्तम वचनें आपल्या लेखांमध्ये व व्याख्यानांमध्ये तो स्वमत प्रतिपादनार्थ घेत असे. ब्राह्मसभेच्या सिद्धांतांपैकीं एक सिद्धांत असा होता, कीं, वेदांवरून उपदेश करतांना कोणत्याहि धर्माची कोणीहि निंदा करितां कामा नये.

आपल्या पूर्वजांची जी सात्त्विक वृत्ति ती जागृत ठेवण्याविषयीं त्याला फार उत्कंठा लागून राहिली होती; परंतु त्या वृत्तीचें वर्धन करण्याकरितां पूर्वींच्या लोकांच्या हातून ज्या चुका झाल्या, त्यांची

राजा राममोहन राय.

पुनरावृत्ति न होऊं देण्याविषयी तो खबरदारी घेत असे. त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या शाक्त व वैष्णव या दोन पंथांमध्ये वरचेवर फार जोराचे तंटेबखेडे होत. या भांडणांमुळे त्याच्या स्वतःच्या कुटुंबाच्या व मामाच्या कुटुंबाच्या शांतीचा वारंवार भंग होई. परंतु राममोहन या बखेड्यांपासून नेहमी दूर राही. शाक्तांचा कर्मनिष्ठपणा व वैष्णवांची लाक्षणिकता (गूढार्थकता) या दोन्हींपासून तो अलिप्त असे. त्याने आपल्या देशबांधवांची धर्मशीलता वाढविण्याचा प्रयत्न केला; एवढेच नाही, तर ईश्वराची भक्तिहि करण्याला शिकविले. स्वतः उदाहरण घालून देऊन त्याने लोकांना असे शिकविले, की, ईश्वरावर प्रेम करणे व त्याला प्रिय अशीं कृत्ये करणे हीच त्याची भक्ति होय. ईश्वराविषयी त्याचे प्रेम निष्कपट व साधे होते. आपणावर ईश्वराचा विशेष अनुग्रह झाला, किंवा केव्हांकेव्हां ईश्वर आपल्या अंतःकरणांत उदित होऊन आपणाला विशेष प्रकारे ज्ञान सांगतो, असे त्याला कधीहि वाटत नसे. पण अतीशय लीनतेने ईश्वराची सेवा करण्यामध्ये त्याला मोठा आनंद वाटे.

मुळींसुद्धां गाजावाजा न करतां तो ईश्वराची भक्ति मोठ्या नम्रतेनें करीत असे. याविषयी पुष्कळ लहानसहान गोष्टी प्रचलित आहेत. इंग्लंडमध्ये असतांना डॉक्टर वॅट्साहेबांनीं मुलांकरितां जीं गाणीं के.ॐ होती तीं राममोहनाला फार आवडत असत. डॉ. कार्पेंटर ह्मणतात “ तो जेव्हां जेव्हां उपासनेला जाई, तेव्हां तेव्हां या गाण्यांपैकीं कांहीं गाणीं वाचावयाचा त्याचा नित्याचा परिपाठ असे. या गाण्यांपैकीं पुढील गाणे तर त्याच्या विशेष आवडीचे होते:—

‘ Lord ! how delightful ’tis to see
A whole assembly worship thee !
At once they sing, at once they pray,
They hear of Heaven and learn the way. ’ ”

गुणवणेन.

लहान 'मुलांकारितां' केलेल्या कविता देखील त्याला मनापासून आवडत. यावरून त्याचें अंतःकरण किती शुद्ध व साधे होतें, हें दिसून येतें.

राममोहन एकेश्वरी मताचा पुरस्कार करूं लागला ह्मणून त्याला अनेक शत्रु उत्पन्न झाले. विषारी सर्प ह्मणून हिंदु लोक त्याचा तिरस्कार करूं लागले, व त्यानें सुरू ठंबिलेल्या सर्व चळवळीनां विरोध करूं लागले, व दररोज त्याचा अनन्वित रीतीनें छळ करूं लागले. त्यानें त्रयीच्या तत्त्वाचा निषेध केला ह्मणून ख्रिस्ती लोक त्याचे शत्रु झाले. इंग्रज मुत्सद्द्यांच्या राज्यपद्धतीविरुद्ध त्यानें चळवळ चालविली ह्मणून डॉ. विल्सनसारखे विद्वान्हि त्याचा द्वेष करूं लागले. अशी स्थिति असतांहि न डगमगतां स्वतः एकठ्याच्या हिंमतीवरच सुरू केलेलें सुधारणेचें काम त्यानें चालू ठंबिलें, आणिबाणीच्या प्रसंगीहि जीवावर बेतली असतांनासुद्धां त्यानें आपलें धैर्य खचूं दिलें नाहीं. साधारण असा नियम आहे, कीं, निराशेचे प्रसंग प्राप्त झाले असतां मोठमोठ्यांचीहि मात्रा चालत नाहीं. परंतु राममोहनावर निराशेचा पगडा कधीहि बसलेला त्याच्या आयुष्यामध्ये दिसून येत नाहीं.

राममोहनाविषयी जी माहिती उपलब्ध आहे, तीवरून एक दिवस-सुद्धां त्याचें धैर्य खचल्याचें दिसून येत नाहीं. त्याच्या ठिकाणीं हें जें सामर्थ्य होतें हा कशाचा परिणाम ? ईश्वराच्या ठिकाणीं त्याचा दृढ विश्वास होता ह्मणूनच. तो सदासर्वदा आपला सांगाती आहे, मित्र आहे, सखा आहे, असें त्याला वाटे, व सर्व जगानें जरी आपणाला टाकिलें व आपला धिक्कार केला तरी माझा हरि मला कधीहि सोडणार नाहीं, अशी त्याची खात्री होती. वेदांताचें त्यानें जें भाषांतर

राजा राममोहन राय.

केलें, त्याच्या प्रस्तावनेत तो म्हणतो “ माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला अनुसरून मी ज्या या मार्गाचें अवलंबन केलें आहे, त्या योगे मी माझ्या आप्तांच्या देखील रोषास पात्र झालों आहे. कारण, माझ्या या मताविषयी त्यांचा दुराग्रह असणें आनुवंशिक संस्कारामुळे साहजिकच आहे. परंतु मी हें सर्व निमूटपणें सहन करणार. कारण, माझा दृढविश्वास आहे, कीं, असा एक सुदिन प्राप्त होणार, कीं, त्या दिवशीं माझ्या या प्रयत्नाला न्याय मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. लोक कांहींहि म्हणोत, ‘माझीं हीं मते परम थोर असा जो परमात्मा त्याच्या घरीं रुजू आहेत,’ हा जो माझा विश्वास तो कशानेहि ढळणें शक्य नाही. ” त्यानें जें अल्प आत्मचरित्र लिहिलें आहे, त्यामध्ये तो म्हणतो “ हिंदुस्तानामध्ये छापण्याची कला निघाली तिचा फायदा घेऊन लोकांच्या चुका दाखविण्याकरितां मी अनेक पुस्तके व हस्तपत्रके बंगालीमध्ये व इंग्रजीमध्ये छापून प्रसिद्ध केलीं. याचा परिणाम असा झाला, कीं, माझ्या विरुद्ध चोर्हीकडून एकच काहूर माजून गेलें, व दोनतीन स्कांच मित्रांशिवाय प्रत्येकानें माझी सोबत सोडिली.” अशा वेळीं देखील एकहि दिवस त्याचें धैर्य खचलें नाही. ईश्वराच्या ठिकाणीं त्याचा निष्ठावंत भाव होता म्हणूनच त्याला हीं सर्व संकटे सोसण्यास सामर्थ्य आलें.

त्याच्यामध्ये ज्याप्रमाणें निष्ठावंत भाव होता, त्याचप्रमाणें त्याचा स्वार्थत्यागहि फार मोठा होता. १८१४ मध्ये ज्या वेळीं तो कलकत्त्याला आला त्या वेळीं सर्व आयुष्यभर त्याचा चरितार्थ सुखानें चालेल इतकी संपत्ति त्याच्याजवळ होती; परंतु पुस्तके छापून तीं फुकट वांटल्यामुळे लवकरच त्याला दारिद्र्य आलें. १८३० मध्ये त्याची इतकी स्थिति झाली, कीं, हंगलंडला जाण्याकरितां त्याच्याजवळ पैसा नव्हता, म्हणून त्याला दिल्लीच्या बादशहाची मदत घ्यावी

गुणवर्णन.

लागली. ईंग्लंडमध्ये असतांना देखील त्याला बरेंच कर्ज झालें, व त्या योगें डॉक्टर विन्सनच्या द्वाण्याप्रमाणें त्याला मरण लवकर आलें.

लोकांच्या दृक्कांच्या संरक्षणाकरितां त्याच्याइतकी खटपट त्या वेळीं कोणींहि केली नाहीं. त्याच्या ठिकाणीं देशाभिमान जागृत होता द्वाणूनच त्यानें सतीची चाल बंद करण्याविषयीं इंग्रजी शिक्षणाला सुरुवात, व बंगाली भाषेची वाढ करण्याविषयीं अतोनात खटपट केली.

आपल्या देशबांधवांकरितां मुद्रणकलेला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याकरितां त्यानें जिवापाड श्रम केले. इंग्लंडमध्ये असतांना हिंदी लोकांनां सरकारी नोकऱ्या देण्याची किती अवश्यकता आहे, हें त्यानें तेथील लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीला आणून दिलें. हिंदी लोकांवर इतर देशचे लोक जे आरोप आणीत, त्यांचें खंडण तो वारंवार करीत असे. अशा अनेक रीतीनें त्यानें देशाची मोठी कामगिरी बजावून स्वतः बरीच झीज सोसलेली आहे.

तो मोठा स्वातंत्र्यप्रिय होता. ज्या ज्या योगें मनुष्यत्वाला कमीपणा आणणारें असें कांहीं त्याच्या दृष्टीला पडे, त्या त्या वेळीं तो त्याचा धिक्कार करीत असे. शूद्रांनां वेदाध्ययनाचा अधिकार नाहीं, याविरुद्ध त्यानें मोठी चळवळ केली.

हिंदी स्त्रियांवर जो जुलूम होत असे त्याचा प्रतिकार त्यानें मोठ्या जोरानें केला. तो फार भिडस्त असे. ज्यांनां ज्यांनां द्वाणून त्याची माहिती आहे, त्यांनां त्याचा हा गुण पाहून फार नवल वाटत असे.

एके प्रसंगीं त्याचा एक परमस्नेही द्वारकानाथ ठाकूर यानें ब्राह्मसभेच्या एका नियमाचें उल्लंघन केलें; त्याचा तो दोष दाखविण्याकरितां राममोहनानें आपल्या दुसऱ्या एका मित्राला सांगितलें, इतका तो भिडस्त होता.

राजा राममोहन राय.

या त्याच्या खभावामुळेच आपली व्याख्याने तो दुसऱ्याला वाचा-
वयाला सांगत असे, व कांहीं लिहिलेली पुस्तके त्याने दुसऱ्याच्या
नांवाने प्रसिद्ध केली आहेत.

राममोहन फार दयाळू अंतःकरणाचा होता. जगांतील कोणाहि
मनुष्याच्या संकटाविषयी त्याला कळवळा वाटत असे, व त्याच्याशी
संबंध येणाऱ्या सर्वांना तो फार ममतेने वागवीत असे. त्याचे
खासगी वर्तन आदर्शवत् होते. त्याच्या आप्तांकडून त्याचा जरी
अनन्वित छळ झाला, तरी त्याने उलट त्यांच्यावर उपकारच केले.
शेवटपर्यंत त्याचा आपल्या आईविषयीचा आदर कमी झाला नाही.
डॉ. कार्पेटर त्याच्या आईविषयी द्वाणतात “ अंद्धश्रद्धेच्या पगड्या-
मुळे व आपल्या आप्तांच्या चिथावणीने तिला राममोहनाची मते
पसंत नव्हती. तथापि राममोहनाचे तिजवर अतिशय प्रेम होते.
शेवटी तिच्या कृत्याबद्दल तिला पश्चात्ताप झाला व राममोहनाच्या
मतांविषयी तिची खात्री झाली; तथापि मूर्तिपूजेचे जड जूं एकदां
जे तिच्या मानेवर लादले होते, ते तिला झुगारून देतां आले नाही.”
जगन्नाथाला जाण्यापूर्वी तिने राममोहनाजवळ असे उद्गार काढले,
की, “ राममोहना, तुझी मते बरोबर आहेत, आणि ही सोंवळी-
ओवळी वगैरे कर्मे सर्व मिथ्या आहेत, ही गोष्ट खरी; पण आमचा
अबलांची जात, आणि तशांत मी तर फार वृद्ध झाले; तेव्हां माझ्या
या उतारवयांत आतां पूर्वीचा धर्म सोडून तुझ्या धर्माचा स्वीकार
करण्याला मी असमर्थ आहे.”

प्रकरण तिसरें.

उपसंहार.

स्वाधारणपणें असा नियम आहे, कीं, एकादें मोठें सत्कृत्य करण्याची अतिशय उत्कंठा एकाद्याला लागून राहिली, तर तें साधण्याकरितां तो इतर गोष्टींची हथगय करितो; त्याचप्रमाणें राममोहनाची स्थिति झाली. इंग्लंडमध्ये आरंभिलेलें कृत्य शेवटाला नेण्याचा त्याला इतका ध्यास लागून राहिला होता, कीं, त्यानें त्याकरितां लाखों रुपये कर्ज काढिले. इंग्लंडमध्ये तो मरण पावल्यानंतर डॉ. एच्. एच्. विल्सन यांनीं दिवाण राम कमाल सेन यांना लिहिलेल्या आपल्या पत्रांमध्ये झटलें आहे “ राजाला शारीरिक रोगानें ज्याप्रमाणें पछाडलें होतें, त्याप्रमाणें मानसिक चित्तेनेहि पछाडलें होतें, असें दिसतें. तो पैशाच्या मोठ्या अडचणींत सांपडला व त्यामुळें त्याला आपल्या मित्रांपासून मोठमोठाल्या रकमा कर्जाऊ काढाव्या लागल्या. त्यामुळें त्याला बराच शीण आला. कारण इंग्लंडमधील लोकांची स्थिति अशी आहे, कीं, ते आपला पैसा गमावण्यापेक्षां जीव देखील देतील. दुसरी गोष्ट अशी, कीं, राममोहनाचा इंग्लंडमधील खासगी कारभारी स्टॅनफर्ड आर्नाट यानें आपल्या पगारापैकीं पुष्कळ बाकी दाखवून राजाला अशी दहशत घातली, कीं, ‘तूं जर माझे पैसे दिले नाहीस, तर इंग्लंडमध्ये तूं प्रसिद्ध केलेल्या सर्व पुस्तकांवर मी माझा वारसा सांगेन.’ आपण अशा प्रकारच्या क्षुद्र बुद्धीच्या मनुष्याच्या कचाट्यांत सांपडलों आहों, ही गोष्ट राजाला फार उशिरां कळून आली. ”

लोकांचे पैसे उसने घेण्यामध्ये राममोहनाचा कोणताहि वाईट हेतु नव्हता. त्याला अशी पक्की खात्री होती, कीं, लोकांचे कर्ज आप-

राजा राममोहन राय.

णाला खात्रीने देता येईल. कारण, इंग्लंडमध्ये त्याने जी पुस्तके लिहून प्रसिद्ध केली, ती विकून त्याला दुसऱ्याचे कर्ज केव्हाच फेडतां आले असते. पुढे चांगले दिवस येतील या आशेवरच त्याने कर्ज काढले; पण विधात्याची इच्छा त्याला काय ठाऊक ! इतका लौकर त्याचा अंत होईल असे कोणास वाटले होते !

कित्येकजण असे झणतात, कीं, प्रथम ऐहिक मानापमानाच्या गोष्टी-विषयी तो जसा बेपर्वा होता, तशी त्याची स्थिति नंतर राहिली नाही. ते झणतात, कीं, तो कलकत्त्याला असतांना हिंदुस्तानचे गव्हरनर जनरल यांची देखील त्याने पर्वा केली नाही; पण तोच इंग्लंडमध्ये गेल्यावर इंग्लंड व फ्रान्स या देशाच्या राजांच्या आमंत्रणाला भुलला. सकृत्दर्शनी वरील झणणे खरे आहे असे वाटण्याचा संभव आहे. कारण बुद्ध, नानक, चैतन्य व तुकाराम वगैरे साधूंनी ऐहिक गोष्टीतून आपले मन काढून ते केवळ परमार्थाच्याच मार्गाला लाविले होते. जीझस् खाईस्ट याला त्याची आई जेव्हा भेटावयाला आली, तेव्हा तिच्याशी बोलण्याचे त्याने नाकारले व झटले “ कोण माझा भाऊ ! व कोण माझी आई ! ” व आपले बाहु पसरून आपल्या शिष्यांना उद्देशून तो झणाला “ ही माझी आई व हे माझे भाऊ ! कारण जे कोणी ईश्वराची आज्ञा प्रमाण मानून त्याच्या इच्छेप्रमाणे चालतात, तेच माझे भाऊ, बहिणी व आई होय.” वरील साधूंनी ज्याप्रमाणे केले, त्याचप्रमाणे राममोहनाने करावयाचे होते, ऐहिक ऐश्वर्यामाला व संपत्तीला भुलून जावयाचे नव्हते, व कोणाचीहि-मग तो सार्वभौम राजा कां असेना-पर्वा बाळगावयाची नव्हती. पण या ठिकाणी ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे, कीं, वरील जे धर्मसंस्थापक त्यांच्या व राममोहनाच्या कामगिरीमध्ये महदंतर आहे. वरील साधूंचा हेतु लोकांची नुसती धार्मिक स्थितीच सुधारण्याचा होता. परंतु राम-

उपसंहार.

मोहनाला 'तें काम तर अवश्यमेव करावयाचें होतें, व इतर कामांपेक्षा या कामालाच त्यानें प्राधान्यहि दिलें होतें; पण या गोष्टी बरोबरच लोकांची प्रापंचिक स्थितीहि त्याला सुधारावयाची होती, या गोष्टीकडे कानाडोळा करून चालावयाचें नाहीं. लोकांच्या ऐहिक स्थितींत सुधारणा व्हावी, ह्मणून त्याला मोठमोठ्या श्रोमंत लोकांची व राजांची मदत घेणें भाग पडलें.

कित्येजण असें ह्मणतात, कीं, राममोहनानें मूर्तिपूजेचा निषेध केल्यामुळें पुष्कळ हिंदु लोकांच्या धर्माला धक्का बसला. याविषयीं सर नारायण चंदावरकर ह्मणतात:—

“ राममोहन रायानें केलें तसें करणें ह्मणजे जर पाप ठरत असेल तर आह्मीहि त्याच्याबरोबर दोषाला पात्र होऊं; परंतु मजविषयीं ह्मणाल, तर माझी मनोदेवता मला असें सांगत नाहीं, कीं, मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध बोलणें ह्मणजे हिंदूधर्मावर हल्ला करणें होय. पुरातन काळापासून मूर्तिपूजा ह्मणजे ईश्वराच्या पूजेचें आवश्यक लक्षण मानिलें जात आहे काय ? ज्यांनां धर्माच्या इतिहासाची थोडीतरी माहिती आहे, ते नाहींच असें ह्मणतील. आमच्या भागवद्धर्मा ऋषीनां मूर्तिपूजा ही खऱ्या पूजेला आडकाठी आहे असें नेहमीं वाटत असे. त्यांनीं मूर्तिपूजेचा निषेध करून असें स्पष्ट सांगितलें आहे, कीं, **आत्म्याचें परमात्म्याशीं सख्य करण्याच्या वाटेमध्ये मूर्तिपूजा बाधक होते.** आपणांला या गोष्टीकडे कानाडोळा करून चालावयाचें नाहीं. कित्येकजण असें ह्मणतील, कीं, ईश्वराविषयीं विचार करीत असतांना जिच्यावर आमची दृष्टि बसेल अशी एकादी मूर्ति आमच्यापुढें पाहिजे, ह्मणून मूर्तिपूजेची आवश्यकता आहे; परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे, कीं, ईश्वराविषयीं उदात्त कल्पना एका बाजूला राहून मूर्तिपूजकाची प्रवृत्ति नेहमीं ईश्वराला मनुष्यामधील व्यंगें व अपूर्तता अर्पण्याकडे सदा असते.... ..

गजा राममोहन राय.

.....ईश्वराच्या निराकार स्वरूपाची कल्पना आपल्यामधून नाहीशी होण्याइतके आपण हिंदुलोक निकृष्ट स्थितीला पोहोचलो आहो काय ? आपले थोर वंशज ईश्वराचा विचार करीत असतांना मूर्तीसारख्या क्षुद्र गोष्टीची मदत घेत नव्हते. तथापि ईश्वराविषयीच्या प्रेमाने त्यांची अंतःकरणे सदा भरलेली असत. मूर्तिपूजा ही ईश्वराच्या पूजेचा अगदी क्षुद्र प्रकार आहे बतो पुष्कळ दिवसांपासून आपणांला जडलेला आहे.”

मूर्तीपूजेविषयी डॉ. सर रामकृष्ण भांडारकर द्वाणतातः—

“खरा जो एक परमात्मा त्याची प्रतिमा करून तिची पूजाअर्चा करावी यामध्ये मोठे दोष आहेत. प्रथमतः मनुष्य किंवा पशू किंवा वृक्ष यांचा आकार त्या समर्थ, सर्वव्यापी परमात्म्यास अर्पिते द्वाणजे त्यास अत्यंत लघुता आणणे, असे आहे. त्या मूर्तीची पूजा करणे द्वाणजे अनाद्यनन्त, सर्वव्यापी, मंगलस्वरूप, आनंदमय परमेश्वराची पूजा करणे, असे सर्वथा होत नाही. मूर्तीचे स्वरूप जसे संकुचित तसा वृत्तीचाहि प्रकार संकुचित होतो. आपल्या वृत्तीला उन्नतभाव जर द्यावयाचा आहे, तर अनंत, अवर्णनीय आणि अतर्क्य ज्याचा महिमा, सर्व विश्व व्यापून जो राहिला आहे, आह्मां सर्व मनुष्यांच्या अंतःकरणांत जो वास करितो, ज्याचे आनंदमय स्वरूप सूर्यचंद्रतारका-विशिष्ट आकाशमंडल आणि पृथ्वीवर समुद्र, भूमि, पर्वत, नद्या, असंख्य प्राणी मिळून प्रकाशित करितात, जो आह्मां सर्वांचा परम सखा, जो सर्वांच्या अंतःकरणांमध्ये राहून बऱ्यावाईटाचे ज्ञान करून देतो, त्याच्या या स्वरूपाची पुनःपुनः अंतःकरणांत भावना केल्याच्या योगेच तो देतां येईल; नुसती मनुष्यासारखी किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्राण्या-सारखी पाषाणाची किंवा धातूची मूर्ति इजकडे पाहिल्यानं वृत्तीला उन्नत भाव प्राप्त व्हावयाचा नाही.....प्रतिमाच डोळ्यांपुढे ठेवून भजनपूजन करणे यापासून पुष्कळ अनिष्ट परिणाम होतात. प्रतिमा

उपसंहार.

पुरुषाची किंवा स्त्रीची असली ह्मणजे खऱ्या देवाच्या महिम्याचें आणि उन्नतीचें विस्मरण होऊन मनुष्याच्या धर्माचें त्या देवाचे उपासक त्यावर आरोपण करितात. मग पुरुष असला तर त्यास बायको कल्पितात व स्त्री असल्यास तिला नवरा कल्पितात, आणि मग त्याजला आह्मां मनुष्यांसारखी शय्या सज्ज करितात; आणि उपासक तमाखु खाणारे असल्यास पानसुपारी व तमाखूच्या पिकदाणीचीहि देवाच्या गृहीं तयारी करून ठेवितात ! याप्रमाणें देवाची केवळ विटंबना होते !”

शिळेची किंवा धातूची प्रतिमा करून आणि तिजला देव असें कल्पून तिचें अर्चन, वंदन करणें हा कांहीं ‘ ईश्वरोपासनेचा खरा मार्ग नव्हे.’ पण हें तत्त्व सर्वथा नवीन असें कोणी समजू नये. कबीराच्या पंथांत मूर्तीची पूजा नाहीं. त्यांच्या मंदिरांत मूर्ति ठेवीत नाहींत.

कबिरन भक्ति बिगाडिया कंकर पत्थर धोय ।

अंदरमें बिख राखि कै अमृत डारै खोय ॥

कबीर हा शब्द येथें बहुवचनांत आहे. याचा अर्थ सामान्य मनुष्य अथवा देवाचे उपासक असा घेतला पाहिजे. उपासकांनीं खडे आणि दगड हे धुऊन भक्तीचा बिघाड करून टाकिला. आंत विष घालून अमृत बाहेर टाकून दिलें आहे. तसेंच कबीराचें एक प्रसिद्ध पद आहे, त्यांत ‘दगडावर शेंदूर लावून त्यास मोठा देव ह्मणतात, त्यास नारळ देऊन तो फोडतात, आपण त्यांतलें खोबरें खाऊन देवास नरोटी देतात,’ अशा प्रकारची मूर्तिपूजेची निंदा आहे. कबीर पंथाशीं जुळणारे असे दुसरे कांहीं पंथ आहेत, त्यांतहि मूर्तिपूजेचा अवहेर आहे. आपल्या इकडेहि ‘पाषाणाचा देव बोलेचि ना कधीं, हरि भव-
न्याधि केविं घडे ॥’ इत्यादि खेचरानें नामदेवास मूर्तिपूजेचा निषेधक असा उपदेश केला, तो सर्वास अवगत आहे. आणि भगवत्-

राजा राममोहन राय.

गीतेंत हा सर्व भूतांच्या ठायीं वास करणारा आणि त्याच्या द्वारे भिन्न भिन्न व्यापार चालविणारा जो परमात्मा त्यालाच शरण जा, तो शांति आणि शाश्वत पद देईल असा उपदेश केला आहे, त्यावरूनहि सर्व भूतस्थ देवाचीच उपासना उपदिष्ट केली आहे, असेंच होतें. तेव्हां मूर्तिपूजेचा परित्याग जो ब्राह्मधर्मानें केला आहे, त्यास या देशांत चालू अशी जीं मते व आचार यांचा आधार नाही असें नाही.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

सर्व प्राणी जेव्हां अज्ञानरूपी रात्र अनुभवितात, तेव्हां इंद्रियनिग्रही मनुष्य ज्ञानरूप जागृति अनुभवितो; आणि सर्व प्राण्यांनां जो जागृतीचा अनुभव झणून वाटतो, ती अज्ञानरूप रात्र आहे, असें तो विवेकी जाणतो. या भगवद्गीतेतील सत्याची कसोटी राममोहनाच्या चरित्रामध्ये पूर्णपणें दृष्टोत्पत्तीस येते. ज्या वेळीं इतर लोक स्वस्थ बसले होते, त्यावेळीं या सत्पुरुषानें परिस्थितीचा विचार करून, पुढचें-मागचें धोरण संभाळून, लोकांकडून त्याचा छळ झाला तरी त्याची पर्वा न करितां त्याला सत्य झणून जें वाटलें त्याचें ग्रहण करून लोककल्याणाविषयीं अनंत यत्न केले. लोकांनां त्याचें करणें योग्य वाटलें नाहीं, तरी आपल्या कार्यापासून तो च्युत न होतां त्यानें तें नेटानें सतत चालविलें. “ तो मोठा योगी तसाच भोगीहि होता. कलकत्याला त्याचीं दोन घरे होती. एकांत योग्याची संपत्ति तर दुसऱ्यांत अगदीं नवीन तऱ्हेच्या इंप्रजी सामानसुमानानें अपूर्व शोभा आणलेली. शोभा व सौंदर्य यांचा तो भोक्ता होता. कवित्वहि त्यानें बरेंच केलें आहे. तो ज्ञानी, कर्मी, रसिक होता. राममोहन झणजे जणूं तत्कालिन एक सहस्रदलच फुललें, कीं ज्याची प्रत्येक पाकळी उमळून गेली होती. ” त्यानें साक्षात् धर्मानुभव

उपसंहार.

घेऊन आझांसहि धर्म शिकविला. सर्व सत्याचा उगम परमेश्वरापासून होतो, या गोष्टीवर त्याचा पूर्ण विश्वास होता; झणून सत्याची सेवा करणे झणजे देवाची सेवा करणे होय, हें त्याला पूर्णपणे अवगत होतें. त्यानें सत्यासाठीं अहोरात्र परिश्रम केले, अनेक प्रकारें झीज सोसली, मनस्वी छल सहन केला. विश्वामध्ये जें अनेक प्रकारचें कार्य चाललें आहे, त्याचें विवेकपूर्वक निरीक्षण केलें.

त्याचा जो अनन्वित छल झाला, व त्याला जे हाल काढावे लागले, त्यावरून आपल्या मताप्रमाणें वागण्याचें त्याच्या अंगीं धैर्य नव्हतें, हें झणणें वस्तुस्थितीला धरून नाहीं. त्याला जें योग्य वाटे तें करण्याला त्यानें कधींहि कसूर केली नाहीं. त्यानें आपल्या समाजाला यूरोपिअन पेहराव चढविला नाहीं याचें कारण त्याला त्याची आवश्यकता भासली नाहीं. त्याच्या हाडांमासांमध्ये हिंदुत्वाचें रक्त भिनलेलें होतें, झणून हिंदुधर्माविषयीं त्याचे ठिकाणीं मूर्तिमंत अभिमान असणें साहजिकच आहे. झणून बायबल किंवा कुराण यांमधील वचनांपेक्षां वेद व उपनिषदे यांमधील वचनें लोकांनां अधिक प्राह्य होतील, झणून त्यानें तीं ब्राह्मसभेमध्ये सुरू केलीं. खरोखर पहातां हिंदुधर्मशास्त्रें झणजे हिरे, माणकें यांच्या खाणी होत. परंतु या खाणी खोदून त्यांतील अशुद्ध धातू एकीकडे करून शुद्ध धातूचें शोधन करावयाला पाहिजे. या खाणींवर दुसऱ्या धर्माच्या अनेक गृहस्थांनीं वेळोवेळीं झडप घालून त्यांतील शुद्ध तत्त्वे आपल्या धर्मांत घेतलीं आहेत. पण आझां हतभागी हिंदुलोकांनां कशी भुरळ पडली आहे पहा ! या आमच्या सुवर्णाच्या खाणीकडे देखील आझी पहात नाहीं, मग त्या खोदण्याचें तर एका बाजूसच राहिलें. आमच्या या बहुमोल खाणीतलें सोने इतर देशांमधून तावूनसुलाखून आमच्या देशांत आल्यानेंच आझी तृप्त होऊन बसतो ! परंतु स्वतः कोणत्याहि

राजा राममोहन राय.

प्रकारची जबाबदारी अंगावर घेत नाही. आळसामुळे व उत्साहाच्या अभावी हिंदुस्तानचे अतोनात नुकसान होत आहे. धार्मिक बाबतीतच आमची अशी दुर्दशा उडाली आहे असे नव्हे, तर इतर सर्व बाजूंनीही आमचा न्हास होत आहे. आमचा कापूस इंग्लंडला पाठवून त्याचे आयते कपडे तिकडून आणणे आम्हांला बरे वाटते; पण या देशांतच कारखाने काढून आम्हांस ते चालवितां येत नाहीत. अनेक देशी पेढ्या आम्ही स्थापन करतो, पण आमच्या गैरविश्वासांमुळे त्या तेव्हांच डबघाईस येतात ! राममोहनाने या सोन्याच्या खाणी आपणांकरिता उघडल्या आहेत. त्याने त्या सोन्यामधील भेसळ काढून टाकून शंभर नंबरी सोने आपणांपुढे ठेविले आहे. सोने कॅलिफोर्निया-मधून येवो किंवा पन्नामधून येवो ते प्रत्येकाला बहुमोल हें आहेच; पण ते स्वतःच्या देशांत विपुल असतांना कोण शहाणा दुसऱ्या देशाकडे त्याकरितां धांव घेईल ? आपल्या या भरतभूमीमध्येच उदात्त तत्त्वे मिळत असतांना आपणांला दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पाहण्याची काय गरज ? आपल्याच शास्त्रांतून घेतलेली वचने आपल्या लोकांना अधिक लवकर ग्राह्य होणार नाहीत काय ? बरे, यदाकदाचित् दुसऱ्या धर्मांतून कांहीं तत्त्वे घेतली तरी त्यांना इकडे साजेल असे रूप दिले असतां ते बरे नाही काय ? खुर्चीवर बसून शास्त्रांचे विवरण केल्याने हिंदुलोकांना जर बरे वाटत नाही, तर वेदीवर ते करणे बरे नाही काय ? इंग्रजी गाणीं जर आमच्या कानांला गोड वाटत नाहीत तर आमच्या साधूंची प्रेमळ व मधुर पद्ये देशी भाषेत झणणे योग्य नाही काय ? जसा देश तसा वेष ! ज्या देशाची जी परिस्थिति तीप्रमाणे त्याने वागावे, यांत नवल ते काय ? राममोहनाने उपनिषदे व वेद आपल्या ब्राह्मसभेमध्ये सामील केले, हें योग्यच होय.

उपसंहार.

राममोहनानें ज्या धर्माची स्थापना केली, तो सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांसाठी होता व त्याची तत्त्वे सर्व काळच्या व सर्व देशांच्या विचारी लोकांना मान्य होण्यासारखी आहेत. राममोहनानें सर थॉमस मूर याला समाजाविषयी इकीकत लिहितांना झटलें आहे, कीं, 'ही ब्राह्मसभा सर्व देशच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांकरितां आहे; मग ते हिंदु असोत, मुसलमान असोत, प्रॉटेस्टंट असोत किंवा रोमन कॅथलिक असोत. शिवाय राममोहनानें गायत्री-मंत्राचें भाषांतर इंग्रजीत केलें, त्यावरून वरील आरोप अगदीं निराधार आहे हें सिद्ध होतें.

सत्याची कांस धरण्याकरितां राममोहनानें आपलीं सर्व सुखें आपली संपत्ति, आपलें कुटुंब व आपले भिन्न या सर्वांवर पाणी सोडलें. त्याला तीन वेळ त्याच्या आईबापांनीं घरांतून हांकून लाविलें; त्यामुळें स्वतःकरितां व स्वतःच्या कुटुंबाकरितां त्याला निराळी सोय करावी लागली. त्याला पुष्कळ शत्रु उत्पन्न झाले व त्यांनीं त्याचा मनस्वी छळ केला; परंतु त्यानें आपलें धैर्य ढळें दिलें नाहीं. कलकत्त्यामध्ये असतांना तर त्याच्या जीवास मुळींच सुरक्षितता नव्हती. मधमाशांनीं वेष्टित अशा मधमाशीच्या पोळ्याप्रमाणें त्याची स्थिति होती. मधमाशीप्रमाणें तीक्ष्ण नांगी मारणाऱ्या त्याच्या शत्रूंचें निवारण करण्यास त्याला कोणी साहाय्यकर्ता नव्हता. सर्व धर्मांच्या लोकांनीं त्याचा छळ मांडिला. तो हिंदूंचा त्याचप्रमाणें ख्रिस्ती लोकांचाहि कट्टा वैरी बनला होता. मूर्तिपूजेचें समर्थन करणाऱ्या वर्तमानपत्रांनीं त्याला शिब्यांची लाखोली वाहिली. शक्य तितक्या सभ्यतेनें व शांतपणानें त्यानें त्यांच्या प्रश्नांनां उत्तरें दिलीं, व मोठ्या सोशीकपणानें त्या सर्व शिब्या सहन केल्या. त्याच्या जीवावर देखील गदा आली होती, पण तो मुळींच घाबरला नाहीं.

राजा राममोहन राय.

मोठ्या धैर्यानं त्यानं सत्पक्षाचें अवलंबन केलें. आपल्या आयुष्यांतील उच्चतम ध्येय साधण्याकरितां त्याला प्रिय अशा ज्या गोष्टी त्या सर्वांवर त्यानं पाणी सोडलें. कोणीहि मदतीस नसतां राजरोस-पणें आपल्या शत्रूंशीं दोन हात करून त्यानं यश संपादन केलें.

“राममोहनराय यानं स्वदेशांत लोकांची धर्मसुधारणा करावी ह्मणून फार यत्न केले. ईश्वराच्या गुणांचें मनन करून आपल्या उत्पन्न-कर्त्याची आराधना आत्मभावानं करण्यास त्यानां प्रवृत्त करावें, असा त्याचा मानस होता. हिंदूंतून मूर्तिपूजा नाहीशी करून टाकावी आणि सर्वशक्तिमान् जगन्नियंता परमेश्वर, सुख आणि परमार्थ यांविषयीं सुप्रकाशक विचार त्यांच्यामध्ये प्रसृत करावे, हेंच तो आपल्या जिण्याचें सार्थक मानीत असे; आणि त्याच्या सिद्धयर्थ त्यानं आपली बुद्धि, काळ आणि धन या अवध्यांचा खर्च केला. त्याला जितके अडथळे आले तितक्या सर्वांचें त्यानं मोठ्या धैर्यानं आणि गांभीर्यानं निवारण केलें. या कार्यार्थ त्यानं द्रव्याचा जो व्यय केला, तो मोठ्या औदार्याचा होता. त्याची संपत्ति क्षणावी तर ती क्षणजे फार मोठी होती असें नाही, तरीहि तिचा बहुत मोठा अंश त्यानं त्या कार्यास लाविला. राममोहनासारखी उत्कंठा बाळगून श्रम घेणारा असा दुसरा सुधारणारा विरळाच झाला असेल. गृहस्थपणा, विद्वत्ता, लोकप्रीति, लीनता, उत्कंठा आणि स्वतंत्रता हे सर्व गुण याच्या ठायीं जसे एकत्र झाले होते, तसे दुसऱ्या थोड्याच सुधारणारांमध्ये झाले असतील. असा हा योग्य आणि प्रतापी पुरुष होऊन गेला. यानं हिंदूंच्या मनास अनुचित धर्मबंधनांतून मुक्त करून त्यांच्या ठायीं न्याय, सत्य, परोपकार, नीति, ईश्वरभक्ति इत्यादिकांविषयीं अधिक शुद्ध आणि उच्च विचार बिंबवून देण्यास जे यत्न व उपाय केले, त्या सर्वांची गणना करणें कठिण आहे. याच हेतूने नीतीवर व धर्मावर लहानलहान पुस्तकें पदरच्या खर्चानं छापून त्यानं तीं स्वदेशीय लोकांनां फुकट वांटलीं.”

उपसंहार.

या महान् सत्याकडे त्यांचे ढोळे उघडिले, आणि अगदी प्राकृत भाषांच्या द्वारे खरे धर्मसार समजण्याला मार्ग मोकळा करून दिला. परंतु अद्याप झाले हें कांहींच नाहीं. सुप्रकाशाचा उदय मात्र झाला आहे. ज्याला सुविद्या प्राप्त झाली आहे, त्यांची संख्या फार थोडी; आणि त्यांतूनहि पुष्कळांच्या मनांत प्रकाश आणि अंधकार, सत्य आणि असत्य यांचा एकत्र गोंधळ झालेला दिसतो. सामान्य जन अद्यापि अज्ञानसागराच्या लहरींतच डुबकळ्या खात आहेत. तथापि असो, सुप्रकाशाच्या किरणांनी क्षितिज तर प्रकाशित करून टाकिलेंच; त्यापेक्षां तीं आज नाहींतर उद्यां तरी चडूंकडेस पसरतील आणि अज्ञान देवभोळेपणाचा जो घट थिजलेला पर्वत आहे तो लवकरच विरघळून टाकितील.

“आतां शेवटी ईश्वराजवळ आमची एवढीच प्रार्थना आहे, कीं, राजा राममोहन रायासारखे सुप्रकाशक आणि स्वदेश कल्याणेच्छु पुत्र आपल्या या भारतवर्षिणी जननीच्या उदरीं पुष्कळ जन्मोत, आणि आपले कोट्यवधि देशबंधु अज्ञानतिमिर आणि देवभोळेपणा यांच्या अनुचित दास्यापासून त्वरित मुक्त होऊन खरा, सर्वशक्तिमान् आणि अद्वैत असा जो परमात्मा त्याला ओळखून भजूं लागोत !”

